

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги

Наманган давлат университети
Педагогика ва психология кафедраси

А. РАХМОНОВ, Ё. ЖУМАНАЗАРОВ, С. АҚБАРОВ

ЁШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

(муаммоли маърузалар матни)

НАМАНГАН – 2011

Ушбу муаммоли маърузалар тўплами «Ёш психологияси ва педагогик психология» фанининг барча мавзуларини ўзида мужассамлаштиради.

Психологлар, педагоглар, педагог-психологлар ва талабалар учун мўлжалланган ушбу тўпلام ёш психологиясининг барча мавзуларини моҳиятини очиб бериш билан бирга талабалар билимини текшириш учун тест саволлари, фойдаланиш учун адабиётлар тартиби берилган.

Тузувчилар: А. Рахмонов, Ё. Жуманазаров, С. Акбаров

Тақризчи: З. Курбонова

Мавзу: ЁШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Режа:

1. Ёш даврлари психологияси фанининг вазифалари ва аҳамияти.
2. Ёш даврлари психологияси фанининг принциплари.
3. Ёш психологиясининг илмий-тадқиқот методлари.

Ёш даврлари психологиясиг нимани ўрганади ?

Ёш даврлари психологияси фани турли ёшдаги одамларнинг (болалар, ўқувчилар, катталар, эркактар, аёлларнинг (онтогенезда) туғилганидан умрининг охиригача) психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда ўзаро муносабати қонуниятларини ўрганади. Ёш даврлари психологияси инсонда турли психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл ва хоказолар) ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, унинг ҳар-хил фаолиятини (ўйин, ўқиш, меҳнат қилар), эр ва аёлнинг жинсий тафовутларини, шунингдек, инсон шахсининг таркиб топишини илмий жиҳатдан тадқиқ қилади.

Инсон рухиятининг ривожланиш даврларини аниқлаш, шу соҳадаги маълумотларни тўплаш ҳам мазкур психологиянинг мавзу баҳсига киради. Боланинг туғилишидан вояга етгунича ҳар томонлама ривожланиши, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлгунича улғайиши ва шахсининг таркиб топиши муаммоларини, буларнинг психологик механизмларини аниқлаш ва шарҳлаш ёш даврлари психологияси соҳасининг муҳим жиҳатидир.

Инсон зотининг турли жиҳатларини ўрганиш билан болалар анатомияси ва физиологияси, олий нерв фаолияти физиологияси, гигиена, педагогика, этнография каби фанлар шуғуллангани каби боланинг камол топишидаги қонуниятларни, унинг психикасини, онгининг ўсишини белгиловчи ижтимоий омиллар ҳамда психологик механизмларни, умуман, инсон зотининг туғилганидан вояга етгунича психик ривожланишини психология фанлари системасининг алоҳида соҳаси – болалар психологияси фани ўргатади ва тадқиқ қилади.

Боланинг психик ривожланишини кузатган психологлар (Л. С. Виготский, П. П. Блонский, А. Валлон, Ж.Пиаже ва бошқалар) нинг аниқлашича, мазкур ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган (сензитив – қулай) даврлари мавжуд бўлиб, улар боланинг ўзи яшаб турган муҳитда (боғча, оилада) тутган ўрни, билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари, ҳолатлари, шахси ва онгининг ривожланиши даражаси билан боғлиқ бўлади.

Умумий психология психика ва унинг зоҳир бўлиши, ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса, **ёш даври психологияси турли ёшдаги инсонларнинг (жинсларнинг) психик ривожланиши, психик хусусиятлари ва буларнинг ўзига хос омиллари, мезонлари ҳамда механизмлари ҳақидаги фандир.** Шунингдек, у муайян ёшдаги инсонларнинг фақат ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади. Шунинг учун ижтимоий ҳаётда, таълим ва тарбияда, гуруҳлар ҳамда жамоаларда, ишлаб чиқаришда, оилавий муносабатларда ёш даврлари психологияси алоҳида ўрин тутаяди. Инсон шахсининг таркиб топиши ва билиш жараёнларининг ривожланиши муаммосини инсон психикасининг ривожланиши қонунларини ҳисобга олмай оқилона ҳал қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳозир «инсон омили» масаласи долзарб мавзуга айланди.

Ёш даврлари психологияси инсон психикасининг ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари ҳамда шу ривожланишнинг босқичлари тўғрисидаги фандир.

Ёш даврлари психологиясининг асосий вазифаси шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш давридаги одамларда вужудга келадиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларнинг ўзаро таъсири хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Ёш даврлари психологияси ана шу вазифани ҳал қилиш билан амалий мақсадларни рўёбга чиқаради: таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришга ёрдам беради, моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, миллатлараро муносабатларни яхшилашга, шахслараро мулоқотни тўғри йўналтиришга, жамоада ижобий психологик иқлим яратишга, узоқ, умр кўриш сирларини очишга, оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга, ажралишларнинг олдини олишга

хизмат қилади. Камолотнинг турли даврларидаги инсоннинг ёш ва жинсий хусусиятларини ҳисобга олмай туриб юқоридаги вазифаларни ҳал қилиб бўлмайди.

Мазкур психология фанининг соҳаси алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган, лекин дастлабки илдизи қадимги юнон маданиятига бориб тақалади. Унинг предмети ва қонуниятлари тўғрисида жаҳон психологияси оламида турли қарашлар ва назариялар мавжуд. Уларнинг жуда кенг тарқалганлари биогенетик (В. Штерн), социогенетик (К. Левин), бихевиористик (Э. Торндайк), психоаналитик (З. Фрейд) назарияларидир. Шунингдек, илмий методларга асосланиб тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳам жуда кўп. Улар тўғрисида кейинги саҳифаларда тўхталинган.

Ёш даври психологиясининг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қуйидаги **қатор омиллар ва ҳолатлар** сабаб бўлган.

1. Барча фанлар негизига кириб борган эволюция ғоясининг (Ч. Дарвин) инсон психикасининг ривожланиши жараёнида ўрганиш зарурлиги.

2. Умуминсоний, умумпсихик қонуниятлар турли ёшдаги одамлар хатти-ҳаракатини, психик хусусиятларини ва болаларнинг ўсишига бирор фаолиятнинг таъсирини аниқлаш учун етарли эмаслигини эътироф этиш.

3. Ёш даврлари психологияси инсоннинг (туғилганидан умрининг охиригача) камолоти учун методологик ва назарий аҳамиятга эга эканлиги тан олингани.

4. Турли ёшдаги одамлар (мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ўқувчилари, ўрта ва олий ўқув юр்தларининг талабалари, ишчилар, ходимлар, қариялар ҳар хил психологик хусусиятларга эга эканлиги сабабли тарбия, ишлаб чиқариш, ижтимоий-таъминот муассасалари, етимхоналар, болалар уйлари, колониялар, махсус мактаблар, интернатлар, психо-неврологик диспансерлар, қариялар уйлари, шифохоналар ва бошқалар) нинг ходимларида эҳтиёжлар ортиб бораётгани.

5. Тиббиёт фани ва унинг тармоқлари ривожланиши, психиатрия, психоневрология, психогигиена, сангигиена, болалар ва катталар патологияси, нейрохирургия, генетика, олий нерв фаолияти ва ҳоказолар бўйича комплекс тадқиқотларнинг вужудга келиши, психология, биология, медицина, социология фанларининг ҳамкорлигида илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши.

6. Юридика (хуқуқшунослик) психологияси ва унинг соҳалари ижтимоий ҳаётимизда сезиларли ўрин эгаллаётгани ҳамда ёшлар ўртасида қонунбузарликнинг ортиб бораётгани (суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар ёки ахлоқ тузатиш меҳнати психологияси; вояга етмаган қонунбузарлар муаммоси ва жиноятнинг олдини олиш масалалари).

7. Амалий психологиянинг ижтимоий-сиёсий тус олаётгани ва турмушнинг ҳар бир жабҳасига кириб бориши, шунингдек, ўз ўрнини топаётгани (психологик консультациялар, маслаҳатлар, ауто ва социал тренинглари, ишбилармонлик ўйинлари, профессиограмма, психодиагностика ва ҳоказоларга талаб ортиши).

8. Психология фани соҳаларининг инсон онтогенезидаги ўзгаришларга доир, билимларга эҳтиёжи ва талаби ортаётгани (ҳарбий, спорт, савдо, меҳнат, космик, инженерлик, ижод, авиация психологияларига аник материаллар зарурлиги).

9. Экология муаммолари, зоопсихология ва этология вазифалари, миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш, инсонпарварлик ғояларини турмуш тарзига олиб кириш масалаларининг долзарблиги (экология ва инсон, қиёсий психология, шахс психологияси, этник психология ва ҳоказолар).

10. Моддий ишлаб чиқаришни кўпайтириш, саноатда ва қишлоқ хўжалигида кишиларнинг ҳақиқий хўжайинлик туйғусини уйғотиш, ақлий ва жисмоний имкониятларни қидириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, инсон – инсон, инсон – техника, ер – инсон, инсон – иқлим муносабатларини изчил ўрганиш зарурлиги.

11. Оилавий муносабатларни яхшилаш, ажралишларнинг олдини олиш, иноқ, оила яратиш, ёшларни турмушга тайёрлаш, ўз жонига қасд қилиш ҳолларини бартараф этиш, оилада тенгхуқуқлилиқни қарор топтириш ва болалар тарбиясини яхшилаш вазифалари.

12. Инсон узоқ, умр кўришининг сирларини – герантопсихологик қонуниятларни очиш ва тарғиб қилиш, давлат муассасаларида психологик билимлардан ўз ўрнида фойдаланиш, узоқ, умр

кўришга замин тайёрлаш, қариялар пансионатларида уларнинг руҳиятига мос муносабатда, одилона мулоқотда бўлиш кераклиги ёш даври психологиясини ривожлантиришни такозо этмоқда.

Турли ёш ва ҳар хил жинсдаги инсонлар психикасининг ривожланиши, ўзгариши, ватанимизда яшаётган барча миллат ва элатларнинг ахлоқий ва жисмоний камол топишига ижобий таъсир қиладиган омиллар ҳамда шарт-шароитларни билиш ва улардан унумли фойдаланиш ҳозир ниҳоятда зарур бўлиб қолди. Халқ таълими ходимлари, ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот муассасаларининг, кишлок хўжалик жамоаларининг, фан, адабиёт ва маданий-оқартув ташкилотларининг раҳбарлари инсоннинг ҳар томонлама камол топган, маълумотли, маҳоратли, ақл-заковатли, ижодий изланишга мойил шахс етишиш жараёни қандай содир бўлишини, кексайишнинг хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатларини билишга қизиқмоқдалар. Шундай экан, тарбия системасида ва ишлаб чиқаришда психология бўйича билимсизлик ва чаласаводлилиқни йўқотиш учун болалар руҳиятидан қариялар маънавиятигача назарий ва амалий билимларни эгаллаш ҳозирги давримизнинг муҳим талабидир.

Эндиликда инсоннинг акс эттириш фаолияти ривожланишининг қонуниятларини, одамнинг бош мия ярим шарлари пўстидан ҳақиқий жисм образ (тимсол) сифатида акс этишини, нима сабабдан мазкур образ уз-гаришини ва бу ўзгариш кишинияг руҳиятига таъсир қилишини тушунтириш учун диалектик материализмнинг психика ташқи дунёни акс эттиради, деган таъ-рифининг ўзи етарли эмас. Мазкур ҳодисанинг чуқурлигини – акс эттириш жараёнини генетик метод у билан ўрганиш орқалигина асослаб бериш мумкин.

Маълумки, гўдаклик давридаги оддий сезишдан бошлаб, мантилий фикр юритишгача ўтайдиган давр нисбатан узундир. Эндигина туғилган чақалоқ ҳам дастлабки соатлардан бошлаб сезги органлари ёрдамида атроф-муҳитни акс эттиришга киришади. Бироқ унинг тафаккури бир неча ойлар ва хатто, йиллар давомида вужудга келади, нутқ билан тафаккурнинг бирлиги мазкур ривожланишни амалга оширади. Бундай ҳолат ўта мураккаб ҳиссий билишдан мантиқий тафаккурга ўтиш жараёни босқичини тадқиқ этиш имконини беради.

Ҳозир психология фани индивидуал онг ўсишининг турли босқичларида амалиёт билан ҳиссий билиш ўртасидаги, амалиёт ва мавҳум тафаккур орасидаги жуда мураккаб, ўзгарувчан ички муносабатлар ҳамда механизмларни ифодалай олади. Инсон психикасининг вужудга келиши ва ривожланишини, унинг турли қирраларини ўрганиш инсоннинг психик ўсиши, унинг сабаблари, омиллари, шарт-шароитлари туғрисида маълумотлар тўплаш имконини бера олади.

Мазкур муаммога илмий ёндашиш инсоннинг ҳаёт шароитлари шахсий хусусиятлари, қобилиятлари, сифатлари, қизиқиш кўлами, иродавий фазилатлари, муайян ҳис-туйғуларининг мазмуни, тўлаллиги ва ҳоказоларни ёритиш демакдир. Илмий ишлар олиб бораётган тадқиқотчи катта ёшдаги одамлардан ҳаёт шароитининг тайёр маҳсулини ўрганади, лекин бу билан сина-лувчининг психикаси қандай вужудга келгани, кечиши, акс эттириш хусусиятларини тушунтира олмайди. Ана шу мураккаб жараённи билиш учун боланинг психикаси турмуш ҳодисалари ва шароитлари билан боғлиқлигини аниқлаб олинмаса, тажриба ўтказувчи ўзи ўрганаётган назарий масалаларни ишонарли даражада исбот қила олмайди.

2. Ёш даврлари психологияси қандай тамойилларга асосланади?

Ёш даврлари психологияси қуйидаги **тамойилларга** риоя қилади.

1. Диалектик материализм таълимотига биноан психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва ёки миянинг маҳсулидир. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, нутқ, хаёл каби билиш жараёнларида, шунингдек, шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларида, диққатида, ҳис-туйғуси ва характер хислатларида, қизиқиши ва эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

2. Психиканинг негизида миянинг рефлектор фаолияти ётади. Ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади. Бош мия пўстлоғида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари

И. П. Павловнинг нерв жараёнларининг иррадиацияси, концентрацияси ҳамда ўзаро индукцияси қонунлари замирида рўй беради. Бу қонунлар турли йўсиндаги муваққат боғланишлар, ассоциациялар қандай юз бераётганини, қандай шарт-шароитда тормозланишини (кўзғалишини), муваққат боғланишларнинг йўқолаётгани ёки пайдо бўлаётганини тушунтириш имконини беради.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади. Юқоридаги таълимотга кўра ҳар иккала механизм ҳайвонларнинг ташқи оламга муносабатини акс эттиради. Шунинг учун психик фаолият воқеликни акс эттиришдан, олий нерв фаолиятининг ташқи оламини тимсоллар сифатида ифодалашидан иборатдир.

3. Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун (онтогенезидаги) онгли фаолиятини – унинг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдир. Одам зотининг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида (ўйин, меҳнат, ўқишда), хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топа боради. Бунда муҳит, ирсий белгилар, тарбия асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларини ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади, тарихан ўзгаради. Онтогенезда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари, позицияси ҳам аста-секин ўзгариб боради.

4. Инсоннинг билиш фаолияти (жараёнлари) ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борликни янада чуқурроқ, тўғрироғи, тўлароқ ва аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борликнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлар ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борликда, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

5. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламини фаол акс эттиришда намоён бўлади. Тарихий материализм таълимотича, инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосигина эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, эътиқодлари, дунёқарашлари, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, фаолиятлари, ижод маҳсуллари ва хатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

6. Инсоннинг борликни (воқеликни) акс эттириши фаол жараёндир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа (воқеликка) ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги кишилар ташкил қиладиган амалий фаолияти, масалан, ўйини, кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши ҳамда қизиқишининг барқарорлашуви, иқтидорнинг такомиллашиши ва бошқалар унинг психик ривожланишини ифодалайди.

7. Боланинг нутқни эгаллаши унинг билиш жараёнларини (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур ва ҳаёлини) ҳамда амалий фаолиятини (ўқиш, ўйин ва меҳнатини) кескин ўзгартиради. Бу ўзгаришлар айниқса илк болалик даврида яққол намоён бўлади. Нутқнинг вужудга келиши бола шахсининг ривожини тезлаштиради, шахслараро мулоқотни юқори даражага кўтаради.

8. Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёнидир. Ривожланиш ўзаро узвий борлик қатор босқичларда амалга ошади. Бола ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир (савол-жавоб) натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тезлиги орта боради. Ҳозирги даврда инсоннинг ривожини янада жадаллаштирувчи воситалар мавжуд ва унинг ақлий ўсиш даражасини тест (синов) лар билан аниқлаш мумкин, Ёш даври психологияси предмети таълим ривожланишни уз кетидан эргаштириб боради, деган қоидага амал қилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ва инсоннинг онтогенезида психик ривожланишини мукамал, тўла бўлмасида, очиб бериш имкониятига эга бўлган умумий назарий қоидалар, яъни принциплар мавжуд. Ана шу принциплар асосида турли ёш ва жинсдаги одамларда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларида методологик ва методик хатоларга камроқ йўл қўйилади. Шундай ишларда инсон туғилганидан умрининг охиригача қандай ўзгариб бориши тўғрисида маълумот тўплаш мумкин.

3. Ёш даврлари психологияси фанининг илмий тадқиқот методлари

Умуман психологияда инсон психикасини тадқиқ қилиш методларининг турли таснифи мавжуд. Шулар тўғрисида умумий психология курсида кенг маълумотлар берилган. Ёш даври ва дифференциал психология фани ҳам психологиянинг бошқа соҳалари сингари ўзига хос **илмий-тадқиқот методларига** эга. Қуйида атоқли психолог Б. Г. Ананьев тавсия қилган классификацияга асосланиб, мазкур методларнинг хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилинган.

Б. Г. Ананьев психикани ўрганиш **методларини** **тўрт** гуруҳга ажратиб, уларни ташкилий, эмпирик (амалий), натижаларни қайта ишлаш ёки статистик, натижаларни шарҳлаш методлари деб номлаган. Бу гуруҳлар ўзининг мақсад ва вазифаси бўйича яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Қуйида мазкур методларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари ҳамда қиёсий тавсифи берилди.

Тадқиқот методларининг биринчи – ташкилий гуруҳи ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёклама) деб аталган турларни олади. Қиёслаш методидан умумий психология, социал психология (катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш) спорт психологияси (спортчиларнинг ҳолати, ўқувлиги ва ишчанлигини ўзаро таққослаш) каби фанларда унумли фойдаланилади.

Ёш даври психологиясида эса қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларни ўзлаштириши, ақлий қобилияти, салоҳияти, ривожланиш динамикаси, жинсларнинг тафовутлари ва ўзига хослиги кабиларни ўрганишда қўлланади. Психологлардан Л. С. Виготский, П. П. Блонский, А. А. Смирнов, Б. Г. Ананьев, Д. Б. Эльконин, П. Я. Гальперин ва уларнинг шогирдлари олиб борган тадқиқотлар (чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, ўспиринлик ёш даврларини ўзаро солиштириш) шу методдан фойдаланиб амалга оширилган. Кейинги йилларда халқ таълими системаси ва ишлаб чиқаришда «инсон омили» муаммосининг кўтарилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган маълумотларнинг ишончлилигини оширишда ҳам қиёслаш методи қўлланади. Айниса, синалувчилардаги ўзгаришларни ажратиб олиб қараш, тадқиқотнинг босқичларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш, масалан, тажрибанинг биринчи босқичи турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга қандай таъсир этганини аниқлаш ва ҳоказолар бу методга диққат-эътибор ортиб бораётганидан далолатдир.

Ёш даври психологиясида қиёслаш методи билан бир даврда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам қўлланади. Унинг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узок муддат, ҳатто, ўн йиллаб текширилишидир. Лонгитюд методидан психологлардан немис В. Штерн, француз Р. Заззо, рус психологлари Н. А. Менчинская, А. Н. Гвоздев, Н. С. Лейтис, В. С. Мухина ва бошқалар кўп йиллардан бери фойдаланмоқдалар.

Мазкур метод орқали бир хил жинсли (Хасан-Ҳусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Хасан-Зухра, Фотима-Ҳусан) эгизаклар кузатилган. Шунинг учун қатор тадқиқотларнинг «она кундалиги» (Н. А. Менчинская, В. С. Мухина) деб номланиши бежиз эмас. Узок вақт бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш унда пайдо бўлаётган янги фазилатларнинг ривожланиш динамикасини, хулқ-атворидаги иллатларни (хатти-ҳаракат) ва уларнинг олдини олиш тадбирларини, мураккаб психологик муносабатлари, ички боғланиш қонуниятлари, механизми тўғрисида мукамал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигини, объектив шарт-шароитлар ва ижтимоий муҳитнинг синалувчига таъсирини ўрганилади. Чунончи, эгизакларнинг ўхшашлиги ва тафовути, таъсирланиши, ҳис-туйғусининг ўзгариши, кишилар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти системаси ва ҳоказолар) бўйича маълумотлар олиш лонгитюд методи билан амалга ошади.

Ҳозирги фан ва техника тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлигини янада ошириш учун (субъектив омилларнинг таъсирини камайтириш мақсадида) комплекс дастур асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика ва ҳоказолар) билан биргаликда тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо этмоқда. Амалий йўсиндаги илмий-тадқиқот ана шу кўп қиррали (комплекс) ёндашишни талаб қилади.

Психология соҳаларида (психофизиология, космос, медицина психологияси, инженерлик ёки авиация психологиясида тадқиқот объектига системали ёндашиш принципи амалга оширилмоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ён-дашилади. Масалан, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлса, комплекс ёндашиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантилий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади. Айтайлик, кексايшнинг биологик омилларини ўрганиш унинг психологик, физиологик, мантилий жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

Комплекс дастур ёрдамида амалга оширилган тадқиқот натижаси илмий аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Илмий тадқиқот **методларининг иккинчи гуруҳи** эмпирик методлардан иборат бўлиб, бу гуруҳга кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперименти (табiiй, лаборатория), тест, анкета, сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва унинг маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлил қилиш) кабилар киради ва улар синаш, текшириш, диагноз (аниқлаш) ва прогноз (олдиндан белгилаш) вазифаларини бажаради. Инсонда туғилганидан умрининг охиригача содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ ва объективроқ тадқиқ, этиш учун эмпирик методлардан навбати билан фойдаланиш яхши натижа беради. Илмий тадқиқот **методларининг учинчи гуруҳи** натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, улар статистик (миқдор) ва психологик (сифат) таҳлил турларига бўлинади. Психологик-педагогик тадқиқотларда кўпинча қуйидаги статистик методлардан фойдаланилади.

Тўпланган миқдорларни ишлаб чиқишда мана бу формулаларни қўллаш мумкин:

1) $M_{\bar{x}} = \frac{\sum v}{n}$ формуласи ўртача арифметик қийматни топиш учун ишлатилади. M – йиғинди, v

– вариацион миқдор, n – синалувчилар ёки объектларнинг саноғини билдиради.

Юқоридаги статистик методлар тажрибаларда олинган қийматларнинг ишончлилик даражасини аниқлашга хизмат қилади. Бундай методлар ҳаддан ташқари кўп ва биз уларнинг энг содаларига тўхтаб ўтдик.

Тўпланган материалларни психологик таҳлил қилиш методи мазкур фан учун алоҳида аҳамиятга эга. Унда аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўп қиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланиб сўз-мантиқ ёрдамида психологик таҳлил қилинади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар орқали исботлаб берилади, психологик қонуният, қонун, хусусият, хосса, ҳолат ва камолотнинг ўзига хослиги асосланади. Материал алоҳида гуруҳлар ва синфларга ажратилади, психологик воқеликнинг бошқа жиҳатлари билан узвий сабабий борлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён қилинади, синалувчилар муайян тоифаларга киритилади ва тадқиқотдан якуний хулоса чиқарилади.

Илмий тадқиқот методларининг тўртинчи – **шарҳлаш ва генетик методларидан** иборатдир. Генетик метод билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўсинда шарҳланади. Бу методдан фойдаланишнинг асосий мақсади – синалувчида вужудга келаётган янги шахс фазилатларининг ривожланиши ва билиш жараёнларининг ўзгаришига тажриба натижасига суяниб таъриф ҳамда тавсиф беришдир. Шунингдек, бунда мазкур фазилат ва хусусиятларнинг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи машаққатли дақиқаларга, пайтларга қўшимча шартлар бериш имконияти туғилади.

Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар билан ривожланиш босқичларининг бевосита боғлиқлигининг илдизи аниқланади. Танлаш методи билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасидаги барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро алоқа, ўзаро таъсир ва уйғунликнинг ўзаро боғланишлари ўрганилади. Жумладан, инсон нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир пайтда биргаликда тўқнашиши бунга ёрқин мисолдир. Бунда ҳар бир билиш жараёнининг улуши ифодаланади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилади.

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас. Узилишларга йўл қўймаслик учун йиғилган материаллар махсус босқичларга ажратиб шарҳланади. Тадқиқотнинг биринчи – тайёрлов босқичида кашф қилинадиган психологик қонун

тўғрисидаги тахмин, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида -тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар бўйича мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса олинган натижаларни қайта ишланади ва бу ҳам ўз навбатида тўрт поғонага бўлинади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, _ аломат, кўрсаткич, хусусият шарҳланади; б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезаси алоҳида шарҳланади; в) иккиламчи таҳлил; барқарор, устун далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтез: психологик қонуният, топилган далил омил ва тадқиқот гипотезасини бирлаштириб махсус хулоса чиқарилади.

Тўртинчи босқич – шарҳлашда ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, хосса психологик жиҳатдан сўз-мантқ орқали таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар исботланади, ҳеч бир шубҳага, эътирозларга ўрин қолмайди. Ана шу босқичда тадқиқот яқунланади, зарур хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади, ўрганилиши зарур муаммонинг аҳамияти ва истикболи уқтирилади.

Энди тажрибада энг кўп қўлланадиган эмпирик методлар ҳақида кенгроқ маълумот берамиз.

Кузатиш- методи. ёш даври психологиясида бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини ўзи) кузатиш турлари бор. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади: 1) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади; 2) кузатиладиган объект танланади; 3) сигналувчининг ёши, жинси аниқланади; 4) тадқиқот ўтказиш вақти режа-лаштирилади; 5) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади; 6) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилиши тавсия қилинади; 7) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа билан ўтказилиши) тайинланади; 8) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг индивидуал, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди. Масалан, гўдак болани кузатишда унинг ҳаракатлари, ўйинчоқларга муносабати, ҳис-туйғуси, талпиниши, майли, хоҳиши аниқланади. Уқувчининг дарсдаги ҳолатини кузатишда эса диққатнинг хусусияти, ташқи кўзғатувчи билан таъсирланиши, темпераменти, хатти-ҳаракатининг суръати, эмоционал кечинмасининг ўзгариши тўғрисида маълумотлар тўплашга имконияти туғилади. Ўспирин ёшларнинг спорт фаолиятини кузатиш орқали уларнинг иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусининг ўзгариш хусусиятлари, ғалабага интилиши, ўзининг ҳаракатини идора қила олиши юзасидан материаллар йиғиш мумкин. Ишчининг дастгоҳ ёнидаги фаолиятини кузатиш натижасида унинг ўз диққатини тақсимлаши, қийин дамларда ўзини тутиши, имо-ишоралари, ташқи кўзғатувчидан таъсирланиш даражаси ҳақида кенг маълумотлар йиғилади. Кексаларнинг мулоқот жараёнини кузатиш уларнинг характери, нутқ фаолияти, ҳис-туйғуси, экстравертивлиги ёки интравертивлиги, қизиқувчанлиги ва руҳиятининг бошқа хусусиятларини аниқлаш демакдир.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур бўйича ҳам маълумотлар олиш: иш устидаги кайфиятини, фикрининг муайян объектга йўналтирилганини, ташқи кўзғатувчилар таъсирига берилмасликни, чехрадаги ташвиш ва изтиробни, кўздаги ғайритабiiйликни, шунингдек, синчковлик, теранлик, термулиш каби руҳий ҳолатларни кузатиб тафаккурнинг кечишидаги ўзгаришни аниқлаш мумкин. Булардан ташқари, қўлнинг титраши, асабийлашиш, нутқнинг бузилиши, ҳиссиётнинг беқарорлашуви ҳам инсон руҳиятидаги ўзгаришлар бўйича маълумот беради.

Психология фанида ўзини ўзи кузатишдан (интроспекциядан) ҳам фойдаланилади. Кўпинча тажрибали психолог ёки юқори малакали моҳир ўқитувчи ўзини ўзи кузатиш орқали илмий хулоса чиқара билади. Масалан, ўз тафаккурини кузатиб ўзидаги эмоционал ўзгариш ҳақида, шунингдек, тафаккурнинг ички механизмлари вужудга келиши ва кечиши ҳақида маълумот олади. Натижада тафаккурнинг сифати, мазмуни, моҳияти ва қай тарзда, қандай тезликда, қай шаклда рўй беришини кузатади.

Чет эл психологиясида ўзини ўзи кузатишнинг инсон руҳиятини ўрганишдаги ролини ифодаловчи илмий-амалий материаллар тўпланган. Интроспекция йўналишининг йирик намояндалари ўзларини ўзлари кузатганлар ва тўпланган материалларини таҳлил қилиб умумий психологик қонуниятларни яратишга ҳаракат қилганлар. Лекин инсон турли вазиятларда ўзини бир хил бошқара олмайди ва шунинг учун бу методнинг илмий аҳамияти катта эмас.

Шундай қилиб, кузатиш методининг қулай ва самарали жиҳатлари билан бирга заиф томонлари ҳам мавжуд. Шу сабабли инсоннинг мураккаб психикаси бошқа методлардан фойдаланиб тадқиқ қилинади.

Сухбат методи. Бу метод билан инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, мавзуси, ўтказиладиган вақти аниқланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан узвий борлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир ва-зият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, кизиқиши, зийраклиги, билим савияси, этикоди, дунёқарashi, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади. Сухбат чоғида ўзаро изчил боғланган саволлар берилади.

Сухбат методининг юқорида таъкидланган ижобий жиҳатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Қайтариқ сўзлар, «ғализ» иборалар, нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлиги муваффа-қиятсизликка сабаб бўлади. Шунингдек, савол-жавобнинг бир хил шаклда эмаслиги, синалувчида ўзига хос ишлаш услуби, ошкоралик етишмаслиги, ийманиш, уялиш атрофлича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи. Инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида бу метод ёш даври психологиясида кенг қўлланади. Болалар чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларни таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, техник, бадиий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Мазкур метод-дан фойдаланишда маҳсулотни яратган шахс бевосита иштирок этмайди. Объект билан субъект ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сиртдан муайян ҳукм ва хулоса чиқарилади. Ижодий фаолият маҳсулларига кундалик, схема, ихтиро, диаграмма, кашфиёт, қурилма, асбоб, техник модель, мослама, миллий каштачилик, хунармандчилик, заргарлик буюмлари, реферат, курс ва диплом ишлари, илмий маъруза, конспект, тақриз, тезис, мақола, кўрсатмали қуроллар, лойиха ва хоказолар киради. Булар турли ёшдаги ва жинсдаги одамлар, ҳар хил касб эгалари томонидан яратилган бўлиши ва шунга кўра шакли, мазмуни, сифати, оригиналлиги, катта-кичиклиги, ха-рактери билан бир-биридан кескин тафовут қилиши мумкин.

Ижодий фаолият маҳсулларини таҳлил қилиш орқали болалар, ўқувчилар, талабалар, конструкторлар, олимлар, хунармандлар, ишчилар психик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин. Лекин инсондаги психик ўзгаришлар, камол топиш ва буларнинг кечишини ифодаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрганиш мақсадида бошқа методлардан ҳам фойдаланиш маъқул.

Тест методи. Тест-инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш, демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланадиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол, жумбоқлар тест деб аталади. Тест айниқса одамнинг қандай касбни эгаллаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билишга боғлиқдир.

1905 йилдан, яъни француз психологи А. Бинэ ва унинг шогирди А. Симон инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини олға сурганидан кейин психологияда тест методи қўллана бошланди.

Ҳозирги даврда нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кеттел, Вартег, Векслер, Мейли, Айзенк, Анастаси, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш, (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликларда берилган ва билим, малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга мўлжалланган), шахс тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, кизиқишлари мотивацияси ва хулқини баҳолашга йўналтирилган диагностик усуллардан иборатдир), шахс «лойихаси» (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ, жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб шахс хусусиятининг «лойихаси» ишлаб чиқилади) киради.

Тажриба (эксперимент) методи. Бу метод турли ёшдаги одамлар (чақалок, бола, ўспирин, балоғатга, етган ва қариялар) нинг психикасини чуқурроқ, аниқроқ тадқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида сунъий тушунчаларнинг шаклланиши, нутқнинг ўсиши, фавқулудда ҳолатдан чиқиш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёни-ри, шахснинг ҳис-туйғулари, характери ва типологик хусусиятлари ўрганилади. Инсон психикасининг нозик ички боғланишлари, муносабатлари, қонуниятлари, қонунлари, хоссалари, мураккаб механизмлари текширилади. Бунинг учун эксперимент материални текширувчи синчковлик билан танлаши, объектив тарзда ҳар хил ҳолат ва вазиятларни, яратиши, бунда синалувчининг ёши, ақл-идроқи, характер, хусусияти, ҳис-туйғуси, қизиқиши ва савиясига, турмуш тажрибасига, кўникма ва малакаларига эътибор бериши лозим.

Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади. Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А. Ф. Лазурский таърифлаган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчилар, кексайган кишиларнинг психологик ўзгаришлари, ўзаро муносабатлари, иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчилар (боғча болалари, мактаб ўқувчилари, ишчилар, деҳқонлар, ходимлар ва хоказолар) нинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши, катта ёшдаги одамларга тарбиявий таъсир ўтказиш кундалик меҳнат тарзи доирасида амалга оширилиши, завод ва фабрикада эса моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (гоҳо гуруҳ ва жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикасидаги ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари (дисплейлар), қурилмалар, мослама ва жиҳозлар мавжуд. Улар одамдаги психологик жараёнлар, ҳолатлар, функциялар, вужудга келаётган янги сифатларни қайд қилиш ва ўлчашда қўлланади. Кўпинча детекторлар, электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, хронорефлексометр, люксметр, аномалоскоп, тахистоскоп, аудиометр, эстезиометр, электромиограмма электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдами билан диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, шофёр, оператор, электрончилар) ва қутилмаган тасодифий вазиятлар (халокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши) нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий, асабий зўриқиш, жиддийлик, танглик қандай содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

Тажриба – аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи) ва текшириш қисмларига бўлинади. Тажрибанинг аниқловчи қисмида психик хусусият, жараён ёки ҳолат ўйин, меҳнат, ўқиш каби фаолиятларда тадқиқ қилинади. Тадқиқот объектининг айнан шу пайтдаги ҳолати, имконияти аниқланади, лекин текширувчи синалувчига субъектив таъсир ўтказмайди. Шу паллада синалувчига ҳатто, йўлловчи саволлар билан ҳам ёрдам бермаслик тажрибанинг принципи ҳисобланади.

Таркиб топтирувчи тажрибада синалувчиларда бирор фазилатни, шакллантириш, шунингдек, уларга мақсадга мувофиқ муайян малакани йўл-йўриқ ва усулни ўргатиш режалаштирилади. Тажриба яқка, гуруҳ ва жамоа тарзида ўтказилиши мумкин. Бунинг учун тажриба материалнинг ҳажми, кулами, қанча вақтга мўлжалланганлиги, нималар ўргатилиши, синалувчиларни психологик жиҳатдан тайёрлаш олдиндан белгилаб қўйилиши шарт.

Текшириш тажрибасида таркиб топтирувчи босқичда шакллантирилган усул, восита, йўл-йўриқ, кўникма, малака ва шахс фазилатларининг даражасини, барқарорлигини аниқлаш, таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш учун моҳияти ҳар хил мустақил топшириқлар берилади. Текшириш тажрибаси орқали таркиб топтирувчи экспериментнинг самараси ўлчанади. Мазкур тажрибада ҳам текширувчи синалувчига мутлақо ёрдам бериши мумкин эмас, акс ҳолда тадқиқот ўтказиш принципи бузилади.

Аниқловчи, таркиб топтирувчи ва текширувчи тажрибаларда йиғилган маълумотлар, миқдор-статистик методлардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқилади, шунингдек, миқдор таҳлили ўтказишга тайёргарлик кўрилади. Статистик методлар ёрдамида инсоннинг билиш жараёнлари билан унинг

индивидуал-типологик хусусиятлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги ва таъсири (коппелякцияси) билиш жараёнларининг ҳис-туйғу билан бошқарилиши, ақл-заковат омилларини таҳлил қилиш амалга оширилади. Сўнгра миқдорнинг ҳамда қўлланилган методиканинг ишончлилик, аниқлилик даражаси аниқланади. Унгача ҳам математик статистиканинг содда методларидан фойдаланиб айрим ҳисоблашлар, масалан, ўртача арифметик қиймат, миқдорларни тартибга солиш ва медианани ҳисоблаш, квадрат четга оғишини топиш ва бошқалар амалга оширилади.

Ҳозир инженер психологлар математиклар билан ҳамкорликда инсон психикасининг моделини яратиш устида тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар, шунингдек, медиклар, физиологлар, кибернетиклар психикани программалаштиришни ниҳоясига етказмоқдалар. Ишлаб чиқаришдаги «сунъий интеллектлар», роботлар, ЭХМлар ана шу изланишларнинг дастлабки самараси ҳисобланади.

Биография (таржимаи ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим, аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, танбехлари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавҳалар, хужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради. Масалан, мазкур маълумотлар орқали ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар; шеърят, мусиқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва кашфиётдаги тафаккурнинг ўзига хослигини, шахсининг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод сингари фазилатларини ўрганиш мумкин. Инсон онгининг хоссаси, намоён бўлиши, ри-вожланиши, ўзига хос ва ижтимоий хусусиятлари атоқли одамлар билдирган мулоҳазаларда ўз ифодасини топади. Алломалар тўғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таърифу тавсифлари орқали авлоддан авлодга ўтади.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

Анкета методи. Ёш даври психологиясида кенг қўлланиладиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади.

. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой материал тўплаш имконини беради. Лекин унда олинандиган маълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бу камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни пухта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Одатда анкета саволларига тўлиқ жавоб берилади ёки қисқача «ҳа», «йўқ. » деб ёзиб қўйилади, шартли белгилар билан белгиланади: бунда (+) тасдиқлашни, (-) инкор қилишни билдиради, кетма-кет берилган бир нечта жавобдан фақат биттаси танланади ва тагига чизилади ёки тартиб рақами айлана ичига олинади.

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятда ким билан бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор **кўрсаткичлари** гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлар тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради ҳолос. Шунинг учун ҳозир Я. Л. Коломинский ва И. П. Волков томонидан социометриянинг ёш даври психологиясига мослаб ўзгартирилган турлари ишлаб чиқилган. Булар шахсларнинг бир-бирини **танлаши** мотивларини кенг ифодалаш имконини беради. Айниқса социометриянинг Я. Л. Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган турли болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ, ахборот беради.

Одатда ўқувчилардан қуйидагича саволларга жавоб бериш талаб қилинади: «Сен саёҳатга ким билан бирга боришни хоҳлайсан?» «Имтиҳонга ким билан бирга тайёрланишни истайсан?», «Ким билан қўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?» Ҳар бир савол социометрик мезон (ўлчов) вазифасини бажаради ва турмуш воқелигидан олинган. Синалувчи ҳар бир саволнинг учта жавобидан биттасини «энг маъқул» деб танлаши лозим. Унга, «аввал, ҳаммадан кўра кўпроқ ким билан бирга бўлишни хоҳласанг, ўшанинг фамилиясини ёз», «агар сен истаган шахс тўғри келмаса, яна ким билан бирга бўлишни истасанг, шунинг фамилиясини ёз, «айтилган шартларга биноан учинчи шахснинг фамилиясини ёз» деб уқтириш лозим.

Мавзу: ЁШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Режа:

1. Жаҳон психологлари асарларида ёш даврлари муаммоси.
2. Ёш даврларини табақалаш назариялари:
 - а) биогенетик назария; б) социогенетик назария;
 - в) психогенетик назария; г) персонологик назария;
 - д) когнитивистик назария; е) психоаналитик назария;
 - ё) рус психологиясида даврлаштириш.
3. Таълим – тарбия ва психик ўсиш нисбатлари.
4. Болалар психикасини ўсишида актив фаолиятнинг роли.

1. Жаҳон психологлари асарларида ёш даврлари муаммоси

Ўтган алломаларимиз ёш даврларига оид муаммоларни муайян йўналишда ўрганмаган бўлсалар ҳам, уларнинг асарларида мазкур ҳолатларнинг акс этиши, намоён бўлиши, ривожланиш ва ўзгаришлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилган. Булар тўрт хил манбаларда учрайди. Уларнинг бири – халқ ижодиёти: ривоятлар, мақоллар, маталлар ва масаллар; иккинчиси – махсус ижодкор кишилар (ҳатто, ҳукмдорлар) муайян шахсга бағишлаб ёзган ўғит-насихат ва ҳикоятлар; учинчиси – қомусий, Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий-назарий қарашлари; тўртинчиси – турли даврларда ижод қилган шоир ва ёзувчилар ижодининг маҳсуллари, яъни бадий асарлардир.

Абу Наср Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги ахлоқий-фалсафий мушоҳадалари «Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Масалалар моҳияти», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши», «Шархлардан», «ҳикмат маънолари», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор асарларида баён этилган. Абу Райхон Беруний ўзининг «Ўтмиш ёдгорликлари» китобида инсон ҳаётига доир хилма-хил маълумотларни келтиради. Шу жумладан, олим кишиларнинг жисмоний тузилиши, умрларининг узун-қисқалиги тўғрисида билдирган мулоҳазалар диққатга сазовордир. Беруний одам узок вақт яшашининг сабабини биологик ва ирсий омиллар билан боғлайди. Бу жиҳатдан унинг «Хиндистон», «Минералогия» асарлари, Ибн Сино билан ёзишмалари алоҳида аҳамиятга эга.

Ибн Синонинг 5 томлик «Тиб қонунлари» асарида организмнинг тузилиши, ундаги нервлар ва нерв йўллари, физиологик жараёнлар билан борлиқ психик жа-раёнлар ҳақида анча муҳим маълумотлар бор. Унинг «Одоб ҳақида» рисоласи ҳам инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги жиддий асардир.

Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги бош масалалардан бири қомил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарида энг қомил, жамиятнинг ўша даврдаги талабаларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда ўз принципларини бўён этади. А. Жомийнинг «Баҳористон», «Хирадномаи Искандарий», «Тухфатул аҳрор», «Силсилатуз заҳоб» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-ҳунар, ўрганиш, яхши хислатлар ва одоблилик ҳақидаги фикрлар ифодаланган.

Давоний ўзининг «Ахлоқи Жалолоий» номли асарида инсоний фазилатлари тўртта бўлади ва булар донолик, адолат, шижоат ва ифбатдир. Шоир, айниқса донолик фазилатини чуқур таҳлил қилади. Унингча, инсон ўзининг ақлий қобилияти ва ақлий истеъдодини тарбиялаш учун зукко, зеҳнли, фаҳм-фаросатли бўлиши ва билимларни тез эгаллаши лозим.

А. Навоийнинг «Хазойинул маоний», «Маҳбубул кулуб» ва бошқа асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, одамларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик категориялар ижтимоий адолат қарор топиши учун муҳимаҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида шахснинг камол топишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлиги, инсонларнинг камтарлиги масалалари алоҳида ўрин эгаллайди. Навоий «Хамса»сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, иродавий сифатлар, қатъиялилик, шижоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёлот, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган.

Юқоридагилардан ташқари, Бобур, Фароғий, Мажлисий, Машраб, Гулханий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Бедил, Завқий, Ҳамза, Авлоний ва бошқаларнинг ёшлар тарбиясига, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт масалаларига, шахслараро муносабатларга доир қарашлари ҳам турли жанрлардаги асарларда раво ва ихчам баён қилиб берилган.

«Туғма идеялар» деган назариянинг намоёндаси Декарт (1596-1650) эди.

Унинг фикрича, туғма идея интеллектда бошланғич ҳолатда бўлади. Бу идеялар мойиллик сифатида «туғма» бўлиб, фақат кейинчалик тўла анлангунча аста-секин тараққий этади. Кейинчалик бу назария фалсафа доирасидан чиқиб, буржуазия идеологлари томонидан кенг фойдалана бошланди.

Италян антропологи ва криминалисти **Ломброзо** (1836-1909) буржуазияни оқлаб, қашшоқ халқда жиноят қилишга мойиллик бор, яъни жиноятчи ота-онадан жиноятчи болалар туғилади деб даво қилади. Бу идеологлар мустамлакачилик, босқинчиликни оқлаб, мазлум халқлар, айниқса қора танли халқларни худонинг ўзи оқ танли кишиларга тобе қилиб яратган деб даво қиладилар. Немис-фашистларнинг ирқчилик назарияси АҚШда ҳам илдиз отди.

Психология лагерининг намоёндаси **Д. Локк** эди (1632-1704). У «Тарбия ҳақидаги фикрлар» деган китобида янги туғилган болани тоза тахтага ўхшатади. Психика ҳаёт тажрибасига боғлиқдир, ҳамма нарса ташқи муҳитга қарамдир. Локкнинг фикрича боланинг психик ўсиши бутунлай ҳаёт шароитига, муҳитга ва тарбия шароитига боғлиқдир. Тажрибага катта аҳамият берадиган бу назария бир томонлама бўлиб, ирсиятнинг ролини, қобилиятларнинг ўсишига асос бўладиган биологик факторларнинг ролини мутлоқо инкор қилади.

Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва /арб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ қатор оғзаки ва ёзма, амалий ва илмий асарларда пайдо бўла бошлади. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII-XVIII асрларда диний-ахлоқий негизда ёзилган эди. XVIII асрдан бошлаб болалар психологияси бўйича муайян тартибга, йўналишга ва услубга эга бўлган илмий фикрлар вужудга келади. Рус тарихчиси В. Н. Татишчев (1686-1750) нинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларни эгаллаш зарурлиги, тилнинг хосияти, ёзувнинг аҳамияти, ёш даврларининг хусусияти нуқтаи назардан баён қилинган. Н. И. Новиков (1744-1818) башарият фаровонлигини кўзлаб ёшлар болалар ўртасида фойдали билимларни кенг ёйиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбиялаш кераклиги ғоясини илгари суради. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамият касб этади.

Россияда илмий психологиянинг ривожланишига К. Д. Ушинский, Н. Ф. Каптеров, И. А. Сикорский, А. Ф. Лазурский каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. Н. Ф. Каптеровнинг «Педагогик психология», И. А. Сикорскийнинг «Бола руҳи», А. П. Нечаевнинг «Ҳозирги замон экспериментал психологияси ва унинг мактаб таълимига муносабати», А. Ф. Лазурскийнинг «Мактаб ўқувчисининг тавсифи» асарлари психологиянинг ривожланишига хизмат қилди.

Россияда Г. И. Росселинонинг «Ёш психологияси ва неврологияси» лабараторияси ишга тушди. Ушбу асарларда инсоннинг ижтимоий мавжудотлиги тан олиниб, унга илмий материалистик нуқтаи назардан ёндашилсада, инсондаги психологик, физиологик ва биологик жихатлар, таркибий қисмлар табақаланмайди, ташқи муҳитни бош омил деб тушунтирилади.

Рус физиологиясининг отаси И. М. Сеченов психиканинг рефлексор хусусиятини кашф қилиб, билиш жараёни, инсон ҳис-туйғуси, ўзини-ўзи англашининг физиологик механизмини тушунтириши фан оламида кескин ўзгариш ясади. И. П. Павлов кашф этган қатор қонуниятлар, хоссалар, иккинчи сигналлар системаси экспериментал ишларни олиб боришга пухта замин ҳозирлади.

XIX аср охири XX аср бошларида /арбий Европа ва АҚШ да ёш психологияси ва педагогик психология фанларида илмий тадқиқотларга асосланган қатор асарлар пайдо бўлди. Америкалик психолог У. Джемс «Ўқитувчилар билан психология тўғрисида суҳбат» (1902) асарида ёш даврининг

хусусиятлари ҳақидаги илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни чуқур таҳлил қилди. К. Бюлер хоним (1879-1963) ўзининг илмий тадқиқотларида фаолиятининг ҳар хил ёш даврларидаги ролини, фаолият турларида фантазия, тафаккур, нутқ жараёнларининг ривожланишини, ақлий фаолият ҳамда унинг ривожланиш босқичлари (инстинкт, дрессура, интеллект) ни, шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омилларнинг аҳамиятини изчил ўрганди.

XIX асрда биология тез ривожланди. Техника тараққий этиб, нозик ва аниқ асбоблар вужудга келди. Микроскопнинг такомиллаштирилиши ва ундан кенг фойдаланиш микроорганизмлар дунёсини ўрганиш имконини берди. Натижада эмбриология фани пайдо бўлди. Юксак даражадаги ҳайвонларнинг эмбрионлари бир-бирига ўхшашлигига, улар уруғланиш (оталаниш) пайтига қанча яқин бўлса, ўшанча тафовут қилишига олимлар эътибор қилишди.

Э. Геккель ва Ф. Мюллер биологияда онтогенез – филогенезни қисқача такрорлайди деган «биогенетик қонунни» тарифлаб беришди. Бу қонуннинг маъноси шуки, индивиднинг тараққиёт тарихи авлодни тараққиёт тарихини қисқача ва тез такрорлайди.

Мазкур соҳада тубдан фарқланувчи ғоялар, назариялар юзага келди. Масалан, америкалик психолог С. Холл (1844-1924) Геккелнинг эволюция қонуниятини психологияга бевосита кўчиради. Унинг фикрича, «ирсият» филогенезни онтогенезда такрорлайди, холос. Болалар хулқ-атворидаги ҳар бир факт инсоният тарихи билан боғланди ва тегишли таққослаш излаб топилди:

- а) болалар дарахтларга тирмашиб чиқар экан, демак ёввойилик даврини такрорлайди;
- б) болалар тупроқ ўйнаб унга чўп тикар экан, деҳқончилик даврини такрорлайди;
- в) болалар камон ва ўк ясар экан, ов ва урушлар даврини такрорлайди;
- г) болалар марка, этикетка йиғар экан савдо-сотик даврини такрорлайди.

Аммо болалар ёввойилик даврини такрорлаганлиги учун эмас, балки хилма-хил ҳаракатларга эҳтиёж сезганлиги ва мускул иши қувонч ҳисси бахш этганлиги, бола хулқ-атворининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлганлиги учун дарахтларга тирмашиб чиқади. Болалар «ибтидоий деҳқонлар» бўлгани учун эмас, балки кум, тупроқ, пластик материал бўлганлиги учун ўйнайдилар.

Швейцариялик психолог Э. Клапаред (1873-1940) С. Холлдан фарқли ўлароқ, онтогенез ва филогенезда психик функциянинг ўсишини ўрганиш учун қуйидаги ҳолатларга эътибор беради: а) организм эҳтиёжини қондириш; б) рефлекс ҳаракат тўсиққа дуч келса, онгли ҳаракат вужудга келади; в) унга нисбатан эҳтиёж сезса, у ҳолда маълум фаолият турига йўналтирилади. Э. Клапаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» китобида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, уларда дастлабки умумлаштиришнинг синкретлиги (аралаш ҳолатдалиги), ўхшашлик ва фарқланишнинг бола онгида акс этиши тўғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э. Дюркгейм (1858-1917) ўсиш – кишиларнинг ҳис-туйғусини ўзлаштириш эканини, шу боисдан, идрок қилинган ташқи фикрлар ва эмоциялар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, бола тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай ўрин тутишини уқтиради. Э. Дюркгеймнинг фикрича, бола тақлид қилиш қобилияти билан туғилади.

Француз психологи П. Жане (1857-1947) психик ривожланишнинг биологик ва ижтимоий муносабатлар муаммоси билан шуғулланади.

Унинг назариясига биноан инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар системасининг шаклланиши инсоннинг ўсишини белгилайди. У алоқа деб, хатти-ҳаракатини тушунади. Бу эса кишининг атроф муҳитга шахси муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П. Жаненинг фикрича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорликдаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишнинг принципи ҳисобланади. П. Жане ўз тадқиқотларида психиканинг тўрт даражаси: а) мотор реакциясини ўсиши; б) перцептив ҳаракатнинг ўсиши; в) шахсий-ижтимоий ҳаракатнинг ўсиши (ўзининг ҳаракатини бошқа кишиларга мослаштириш) ; г) интеллектуал содда хатти-ҳаракатнинг ўсиши (нутқ ва тафаккурнинг ривожланиши) мавжуд эканлигини асослаган.

Швейцариялик психолог Ж. Пиаже (1896-1980) инсоннинг камол топишини бир неча даврларга ажратиб ўрганишни тавсия қилади:

1. Бола – ташқи муҳит – маълумотларни қайта ишлаш.
2. Тафаккур: а) ижтимоий давргача; б) ижтимоий давр.

3. Интеллект: а) сенсомотор – 2 ёшгача; б) операционал давргача – 2-7 (8) ; в) яққол операция даври – 7 (8) -11 (12) ёшгача; г) расман (формал) операция даври-11 (12) -15 ёшгача.

АҚШлик психолог Дж. Брунер (1915) шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида иккиёклама алоқа мавжудлигини айтиб, инсоннинг камолот сари интилиши билан олиш самарадорлигини оширсан, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашуви жараёнини тезлаштиради, деб уқтиради.

Шу тариқа ёш психологияси фани қатор ривожланиш босқичларидан ўтиб, бугунги даражасига эришди. Унинг ривожланишига Ўрта Осиё алломалари, рус ва чет эллар психологлари муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Юқорида айтилган назариялар, амалий ва илмий маълумотлар, тадқиқотчилар яратган методикалар ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

2. Ёш даврларини табақалаш назариялари

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича қатор мустақил назариялар мавжуд, улар инсон шахсини тадқиқ қилишга ҳар хил нуқтаи назардан ёндашади ва муаммонинг моҳиятини турлича ёритади. Уларга биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психо-аналитик, бихевиористик назарияни киритиш мумкин.

Қуйида мазкур назариялар ва уларнинг айрим намояндалари ифодаланган ёш даврларини табақалаш принципларини кўриб чиқамиз.

Биогенетик назарияда инсоннинг **биологик етилиши** бош омил сифатида қабул қилинган, қолган жараёнларнинг ривожланиши ихтиёрий бўлиб ана шу омил билан ўзаро боғлиқдир. Мазкур назарияга биноан, ривожлантиришининг бош мақсади биологик дерминантларга (аниқловчиларга) қаратилади ва улардан ижтимоий-психологик хусиятлар келиб чиқади.

Биогенетик қонунни Ф. Мюллер ва Э. Геккел кашф қилган. Биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал ривожланиши (онтогенез) бутун инсониятнинг тарихий ривожининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди. Немис психологи В. Штерннинг фикрича, **чақалоқ** хали одам ҳисобланмайди балки фақат сут эмизувчи хайвондир; олти ойликдан ошгач у психик ривожини жихатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида оддий одам холига келади, беш ёшида ибтидоий гала холидаги одамлар даражасига етади, мактабга кирганидан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, (уларни онги ўрта аср кишилари даражасига етади) ниҳоят, етуклик даври (16-18) ёшларидагина ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига етади.

Америкалик олим С. Холл «рекапитуляция қонунини» яъни (филогенезни қисқача такрорлашни) психологик ўсишнинг бош қонуни деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенез филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинича, гўдаклик хайвонларга хос ривожланиш палласидан бошқа нарса эмас. Болаларнинг эса асосий машғулоти овчилик ва балиқчилик бўлган қадимги кишиларнинг даврига айнан мос келади. 8-12 ёшлардаги ўсиш даври ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолотга тенгдир. Ўспирилик эса жинсий етилишдан (12-13 ёшдан) бошланиб етуклик давригача (22-25 ёшгача) давом этиб, романтизмга баробардир. С. Холлнинг талқинича, бу даврлар «бўрон ва тазйиқлар», ички ва ташқи низолар (зиддиятлар) дан иборат бўлиб, одамда «индивидуаллик туйғуси» вужудга келади. Ёш даврларни табақалашнинг бу тури ўз навбатида танқидий, мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтайди, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа тури немис «конституцион психологияси» (инсоннинг тана тузилишига асосланган назария) намоёндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э. Кречмер шахс (психологияси) типологиясининг негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э. Кречмер одамларни иккита катта тоифага: циклоид (тез қўзғалувчи, ҳис-туйғуси ўта беқарор) ва **шизоид** (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) ларга ажратади. Бу тахминини ёш даврлари хусусиятларига ҳам татбиқ этиб, ўсмирлар **циклоид** хусусиятли, ўспирилар эса **шизоид** хусусиятлигини таъкидлайди. Лекин инсоннинг камол топишида биологик шартланган сифатлар ҳамиша етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намоёндалари – америкалик психологлар А. Гезелл ва С. Холл ривожланишнинг биологик моделига таяниб иш кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгилиниш цикллари ўзаро алмашилиб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлардан келиб чиқади, биринчи навбатда, жинсий (сексуал) майлга боғлиқдир. Бундай биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгиловчи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши **социогенетик** назариядир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг структураси, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро воситалари асосида тушунтирилади. Ижтимоийлашиш назариясига кўра инсон биологик тур сифатида туғулиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

К. Левин тавсия қилган «фазовий зарурат майдони» назарияси ўз даврида муҳим аҳамият касб этган. К. Левин назариясига кўра, шахснинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш), мақсад (ният) билан бошқарилиб туради, бу кучлар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналган бўладилар.

Юқорида ифодаланган ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқини у одам хохлаши ёки хоҳламаслигидан қатъий назар мазкур муҳитга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур деган ғоидага амал қилади.

Психологияда **психогенетик** назария тарафдорлари, биогенетик ва социогенетик омилларни камситмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишини биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди.

Психодинамика назариясининг намоёндалари америкалик психолог Э. Эриксон инсоннинг умрини ўзига хос бетакрор хусусиятларга эга **8** та даврга ажратади.

Биринчи давр – гўдақликда ташқи дунёга онгсиз «ишонч» туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабаби ота-онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонкуярлигидир. Агар гўдақда ишончнинг негизи пайдо бўлмай, борлиққа ишончсизлик ҳисси туғилса, вояга етгач уларда маҳдудлик, умидсизлик вужудга келиши мумкин.

Иккинчи давр – илк болаликда ярим мустақиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки аксинча уларнинг тескариси – уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши унга ўз танасини бошқариш учун кенг имконият яратиб, бўлғуси шахс хусусиятларидан тартиб-интизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғулари таркиб топишига замин ҳозирлайди.

Учунчи давр – ўйин ёши деб аталади ва унга 5-7 ёшли болалар киради. Бу даврда ташаббус туйғуси қандайдир ишларни амалга ошириш, бажариш майли таркиб топади. Мабодо боладаги хоҳиш-истакни рўёбга чиқариш йўли тўсиб қўйилса, бунинг учун у ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур даврда давра, яъни гуруҳ ўйинларга, тенгқурлари билан мулоқотга киришиш муҳим аҳамият касб этади: бола турли роллар бажариб кўришига, унинг ҳаёлотини ўсишига имкон яратади. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли туғула бошлайди.

Тўртинчи давр – мактаб ёши боладаги асосий ўзгаришлар: кўзлаган мақсадига эришиш учун интилиш, уддабуронлик ва тиришқоқлик билан ажралиб туради. Унинг энг муҳим қадрияти омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Бу ёш даврининг салбий жиҳатлари (иллатлари) ҳам бўлиб, улар ижобий ҳислатлари етарли бўлмаслиги, онг ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмаслиги, муаммоларни ҳал қилишда ақл-заковат даражасининг пастлиги, билимларни ўзлаштиришдаги қолоқлик ва ҳоказолардир. Худди шу даврда шахснинг меҳнатга муносабати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр – ўспиринликни бетакрор ҳислати, ўзига ҳослиги, бошқа одамлардан кескин фарқланиши билан характерланади. Шунингдек, ўспиринлик шахс сифатида ноаниқлиги муайян ролни удралмаслик, қатъийсизлик сингари салбий сифатларга ҳам эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти «ролини кечиктириш»нинг ўзгариши ҳисобланади. У ижтимоий ҳаётда бажараётган ролларнинг кўлами кенгайди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имкониятига эга бўлмайди, шунингдек, ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, холос. Эриксон ўспиринларда ўзини ўзи англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда

вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал қизиқиш, патоген (касаллик қзгатувчи) жараёнларни ва уларнинг турли кўринишлари намоён бўлишини баён қилади.

Олтинчи давр – ёшлик бошқа жинсга психологик интим яқинлашув қобилияти ва эҳтиёжи вужудга келиши билан ажралиб туради. Бунда айниқса, жинсий майл алоҳида ўрин тутади. Бундан ташқари, ёшлик танҳоликни ёқтириш ва одамовилик каби ёқимсиз хусусият билан ҳам фарқланади.

Еттинчи давр – етуклик даврида ҳаётий фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатда, ижодиётда, ғамхўрликда, пушт қолдиришда, тажриба узатиш ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси узлуксиз ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки вазифасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси салбий хусусият сифатида ҳукм суриши ҳам мумкин.

Саккизинчи давр, яни қариллик инсон сифатида ўз бурчини уддалай олганлигидан, турмушнинг ўмровлигидан қаноатланиш туйғулари билан характерланади. Салбий хусусият сифатида эса ҳаёт фаолият ноумидлилиқ, кўнгил совиш туйғуларини айтиш мумкин. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлиш ҳар бир ҳолатга шахсий ва умумий нуктаи назардан қараш бу ёшдаги одамларга хос энг муҳим жиҳатлардир.

Персонологик назариянинг йирик намоёндалари Э. Шпрангер, К. Бюллер, А. Маслоу ва бошқалар ҳисобланадилар.

Э. Шпрангер «Ўспиринлик даври психологияси» номли асарида бу даврга 13-19 ёшли қизларни, 14-22 ёшли йигитларни киритишни тавсия қилади. Унингча, бу ёш даврида юз берадиган асосий: а) шахсий «Мен»ни кашф қилиш; б) рефлексиянинг ўсиши; в) ўзининг индивидуаллигини англаш ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш; г) ҳаётий эзгу режаларнинг пайдо бўлиши; д) ўз шахсий турмушини онгли ҳолда қуришга интилиш ва ҳоказолардир. 14-17 ёшларда вужудга келадиган инқироз ўсмирларда ўзларига катталарнинг болаларча муносабати доирасидан қутулиш туйғуси пайдо бўлишидан иборатдир. 17-21 ёшлиларнинг яна бир хусусияти уларда тенгқурларидан «ажралиш» инқироzi ва танҳолик истагининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолат тарихий шарт-шароитлардан келиб чиқади.

Когнитивистик назариянинг асосчилари қаторига Ж. Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж. Пиаженинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг давлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий функциялари уюшқоқлик ва мослашиш, кўникишдан иборат бўлиб, ақл-идрокнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Когнитив-генетик назариячилар Л. Колберг, Д. Бромлей, А. Валлон, Г. Гримм ва бошқалар ҳисобланадилар.

А. Валлон (француз) нуктаи назарича ёш давларини қуйидагича босқичларга ажратади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври;
- 2) импульсив ҳаракат даври – туғилгандан 6 ойликкача;
- 3) эмоционал (ҳис-туйғу) даври – 6 ойликдан 1 ёшгача;
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври – 1 ёшдан 3 ёшгача;
- 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври – 3 ёшдан 5 ёшгача;
- 6) фарқлаш даври – 6 ёшдан 11 ёшгача;
- 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври – 12 ёшдан 18 ёшгача;

Яна бир франциялик йирик психолог Р. Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия системасининг принципларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни бошқача талқин этиб, инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

Биринчи босқич – боланинг туғилганидан 3 ёшгача даври.

Иккинчи босқич – 3 ёшдан 6 ёшгача.

Учинчи босқич – 6 ёшдан 9 ёшгача.

Тўртинчи босқич – 9 ёшдан 12 ёшгача.

Бешинчи босқич – 12 ёшдан 15 ёшгача.

Олтинчи босқич – 15 ёшдан 18 ёшгача.

Ёш давларига ажратишидан кўринадики, Р. Заззо инсон ривожланишининг босқичларига шахс сифатида таркиб топиш, такомиллашув назариясидан келиб чиқиб ёндошгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуктаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг туғилганидан умрининг охиригача психологик

такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г. Гримм онтогенезда инсоннинг камолотини қуйидаги даврларга ажратишни лозим топади: 1) чақалоқлик – туғилгандан 10 кунликкача; 2) гўдақлик – 10 кунликдан 1 ёшгача; 3) илк болалик – 1 ёшдан 2 ёшгача; 4) биринчи болалик – 3 ёшдан 7 ёшгача; 5) иккинчи болалик – 8 ёшдан 12 ёшгача; 6) ўсмирлик – 13 ёшдан 16 ёшгача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшгача қизлар; 7) ўспиринлик – 17 ёшдан то 21 ёшгача йигитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар; 8) етуклик – биринчи босқич: 22 ёшдан 35 ёшгача эркаклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар; иккинчи босқич: 36 ёшдан 60 ёшгача эркаклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар; 9) кексайиш (ёш қайтиши) – 61 ёшдан 75 ёшгача эркаклар, 55 ёшдан 75 ёшгача аёллар; 10) қарилик – 76 ёшдан 90 ёшгача (жинсий тафовут йўқ); 11) узоқ умр кўрувчилар 91 ёшдан юқориси.

Биз чет эл психологиясидаги ёш даврларини табақалашнинг йўналишлари ва назарияларига қисқача тўхталиб ўтдик. Улардан кўриниб турибдики, бу соҳада битта умумий назария ҳали ишлаб чиқилмаган.

Рус психологиясида ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л. С. Виготский, П. П. Блонский, Б. Г. Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топган.

Л. С. Виготский муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгилинишларга таяниб ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади:

- 1) Чақалоқлик даври инқирози.
- 2) Гўдақлик даври – 2 ойликдан 1 ёшгача. Бир ёшдаги инқироз.
- 3) Илк болалик даври – 1 ёшдан 3 ёшгача. 3 ёшдаги инқироз.
- 4) Мактабгача даври – 3 ёшдан 7 ёшгача. 7 ёшдаги инқироз.
- 5) Мактаб ёши даври – 8 ёшдан 12 ёшгача. 13 ёшдаги инқироз.
- 6) Пубертат (жинсий етилиш) – 14 – 18 ёш. 17 ёшдаги инқироз.

Л. С. Виготскийнинг табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга бўлиб унинг олға сурган ғоялари ҳозирги куннинг талабига мосдир.

Д. Б. Элькониннинг даврлаштириши бўйича ҳар қайси ривожланиш палласида, етакчи фаолият турининг устунлик қилишига асосланади.

- 1) Гўдақлик даври – туғилгандан 1 ёшгача; етакчи фаолият - бевосита хиссий мулоқот.
- 2) Илк болалик даври – 1 ёшдан 3 ёшгача; етакчи фаолият - предметлар билан ҳаракатлар қилиш.
- 3) Мактабгача давр – 3 ёшдан 6-7 ёшгача; етакчи фаолият – ролли ўйинлар.
- 4) Кичик мактаб ёши даври – 7 – 10 ёшгача; етакчи фаолият – ўқиш.
- 5) Кичик ўсмирлик даври – 10-15 ёшгача; шахснинг интим муносабати.
- 6) Катта ўсмирлик ёки ўспиринлик даври – 16-17 ёшгача; асосий фаолият ўқиш, касб танлаш.

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили А. В. Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига социал-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, ёш даврларини ўзига хос таснифини яратди. А. В. Петровскийгача психологлар шахснинг бир текис камол топишини ўрганган бўлсалар, у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қоидаларга мувофиқ) ва асоциал (акселижтимоий) босқичлари ҳам бўлиши мумкинлигини исботлаб беришга ҳаракат қилади: шахснинг камол топиши учта макрофазадан иборатлигини қайд этиб, биринчиси – болалик даврига тўғри келишини, унда ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптация) рўй беришини; иккинчиси – ўсмирларга хос индивидуаллашиш; учинчиси – ўспиринликда, яъни етукликка интилиш даврида ўзига хос ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари пайдо бўлишини баён қилади, шахснинг шаклланиши қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

- 1) Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) – туғилганидан 3 ёшгача.
- 2) Боғча даври – 3 ёшдан 7 ёшгача.
- 3) Кичик мактаб ёши даври – 7 ёшдан 11 ёшгача.
- 4) Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври – 11 ёшдан то 15 ёшгача.
- 5) Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври – 15 ёшдан 17 ёшгача.

Психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган бўлиб, улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса қўшган.

3. Таълим – тарбия ва психик ўсиш нисбатлари

Болаларнинг психик жихатдан ўсишида таълим ва тарбия ғоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги XIX асрнинг ўрталаридан тобора кўп таъкидлана бошлади. Болалар психикасининг ўсиши билан таълим ва тарбиянинг ўзаро муносабати ҳақидаги масалани ҳал этишга уринаётган назариялар ҳозир кўп топилади. Ҳозирги буржуа педагогикаси ва психологиясида шу масалага доир уч хил назария бор. Улардан бирида таълим-тарбия ва тараққиёт процесслари бир-биридан мустақил мавжуддир деган ғоя олға сурилади. Иккинчи назарияда таълим-тарбия айти вақтда тараққиётдир, яъни таълим билан тараққиётнинг ўртасида асос эътибори билан сезиларли тафовут йўқдир, деб даъво қилинади. Ниҳоят, учинчи хил назария бўйича таълим-тарбия ва тараққиёт процесслари бўлса ҳам, бир-бирига мос келар ва бир-бирига таъсир ўтказар экан.

Таълим ва психик ўсиш бир-биридан мустақилдир, деган назариянинг намоёндалари таълим ва психик ўсишни бир-бирига дуч келмайдиган иккита параллел процесс деб ҳисоблайдилар. Бу назариянинг намоёндалари ақлий қобилиятни аниқлаш учун дастлабки тестларни вужудга келтирган эдилар (Бинэ ва Симон). Бу намоёндалар ва уларнинг ҳозирги издошлари ақлий қобилият «туғма» бўлиб, унга таълим ҳам, муҳит ҳам таъсир этмайди, деган фикрга асосландилар. Таълим ва психик тараққиёт бир-биридан мустақил, деган назария амалда таълим-тарбия ишларининг ҳаммасини болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олмасдан тузишга олиб келади.

Таълим ва психик ўсиш бир-бирига мос келадиган назариянинг **намоёндалари (америкалик психологлар Жемс, Торндайк** ва ингилиз психологи Мак-Даугал) нинг даъво қилишича: 1) иккала процесс бир-бирига яқин ва параллел ҳолда боради – таълим-тарбия билан психик ўсиш қадам-бақадам боради; 2) таълим ва психик ўсиш бир вақтда амалга ошади. Бу назария икки процессни аралаштириб, бир-бирига тенглаштириб қўяди. Бу – таълим процесси ўрганилса, психик ўсиш процесси ҳам ўрганилган бўлади, деган хулосага олиб келади. Бу назария бир томонлама назария бўлиб, бутун эътиборни билиш фаолиятига қаратади-ю, бола шахсининг ҳиссиёти ва иродасини эътиборга олмайди. Одам онгининг роли, одам шахсини таркиб топтирувчи ижтимоий ҳаёт ва практиканинг роли камситилади.

Таълим-тарбия ва психик ўсиш гарчи ҳар хил процесс бўлса-да, бир-бирига қўшиладиган процесслардир, деган **учинчи назариянинг намоёндаси – Коффақадир**. Бу назария дастлабки икки назарияни келтиришга уринади. Нерв системасининг етилиш процесси болани ўқишга тайёрлайди ва ўқий оладиган қилиб қўяди, деб эътироф этади. Ўқитиш эса, ўз навбатида, нерв системасининг етилиш процессини кучайтиради ва олдинга суради, дейди. Бу назария икки процесснинг бир қадар ўзаро боғланганлигини таъкидлаши билан олдинга қараб бир қадам қўяди. Аммо бу ўзаро боғланишни абстракт равишда, ижтимоий тарихий ҳаёт шароитининг таъсиридан ташқари, болаларга таълим-тарби бериш таъсиридан ташқари тан олаи.

Бу буржуа назарияларининг ҳаммаси болалар камолотининг ҳал қилувчи томонини кўрмайди, яъни болалар психикасининг тарбия ва актив фаолият процессида таркиб топишини пайқамайди.

Таълим-тарбия ва ўсишнинг ўзаро муносабати муаммосини психолог Л. С. Виготский янги ҳал этди: таълим процесси ўсиш процессига мос келмайди, таълим процесси ўсишдан илгарилаб кетади ва болалар психикасининг ўсишини эргаштириб боради, унга энг яқин истиқбол очиб беради, дейди у.

Виготский ўз фикрларини кенгайтириб, ўсишнинг икки босқии: актуал ўсиш ва энг яқин ўсиш босқичи муайян даврда боланинг катта ёшли кишилар ёрдамисиз мустақил ҳаракат қила олиши билан таърифланади. Бу мустаҳкамланиб қолган билимлар, кўникма ва малакалардан мустақил фойдаланиш босқичидир. Иккинчи босқич – яқин ўртадаги ўсиш зонаси боланинг катта ёшли кишилар ёрдамида қила оладиган хатти-ҳаракати таърифланади. Бу психик ўсиш йўли бола ривожланишининг энг яқин перспективасидир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий тенденциялари, қонуниятлари борлигини қайд қилиб кўрсатмоқдалар. Лекин муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар (кенг маънода олганда) иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Мана шундай умумий қонуниятларга **биринчи навбатда психик ривожланишнинг нотекислиги** киради. Психик ривожланишнинг нотекислиги шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, психик функциялари ва психик хусусиятлари ривожланишнинг битта даражасида тўхтаб

турмайди. Боланинг ривожланишидаги айрим даврларда психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиши учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. Эҳтимол, психик фаолият айрим турларининг таркиб топиши ва ўсиши учун оптимал муддатлар мавжуд бўлса керак. У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар бўлган ана шундай ёш даврлари *сензитив даврлар* деб аталади (Л. С. Виготский, А. Н. Леонтьев).

Иккинчи қонуният – психика *интеграциясидир*. Инсон психикаси ўз тараққиёти давомида тобора кўпроқ яхлитлик, бирлик, мустақамлик ва доимийлик хусусиятларини касб эта боради. Н. Д. Левитовнинг кўрсатишича, кичкина бола психик жиҳатдан турли фрагментлар психик ҳолатларнинг кичик бир системага уюштирилганидан иборатдир. Психик ривожланиш психик ҳолатларнинг секин-аста ўсиб, шахс ҳислатларига айланишидан иборатдир.

Учинчи қонуният – *пластиклик ва компенсация имконияти*. И. П. Павлов фақатгина тегишли таъсир кўрсатилса, ҳамма нарсани яхши томонга ўзгартириш мумкинлигини таъкидлаб, нерв системасининг ниҳоятда пластиклигини кўрсатиб ўтган эди. Таълим ва тарбия шароитида боланинг, мактаб ўқувчисининг психикасини иақсадга мувофиқ ўзгартиришнинг бой имконияти нерв системасининг ана шу пластиклигига асосланади. Пластик компенсация учун ҳам йўл очиб беради: бир хил психик функция ривожланиши заиф ёки нуқсонли бўлса, бошқа функциялар жадаллик билан ривожланади. Масалан, хотира кучсиз бўлса, уни фаолиятнинг зўр уюшганлиги ва аниқлиги билан компенсация қилиш мумкин, кўришдаги нуқсонлар, қисман, эшитиш анализаторининг ўткир даражада ривожланиши билан компенсация қилинади.

4. Болалар психик тараққиётида фаолликнинг роли

Тарбия боланинг актив фаолиятини тўғри ташкил этиб, йўлга солиб турса, ундаги мавжуд сифатлар, фаолиятнинг ҳар хил турларида намоён бўлиб, ўсаётганини ҳисобга олиб турса, тарбия муваффақиятли бўлади.

Бола психикаси ўйин, ўқиш, ўрганиш, меҳнат ва ижтимоий фаолият жараёнида ўсиб боради.

Ўйин боғчага ва мактабгача тарбия ёшидаги болалар фаолиятининг етакчи туридир. Ўйин кўп асрлар давомида педагоглар, ёзувчилар, файласуфлар ва биологлар эътиборини жалб қилиб келди. Ўйинга психологлар ҳаммадан кўпроқ эътибор беришади. Болалар психикасининг ўсишида ўйиннинг роли ниҳоятда каттадир.

Ўйин бола шахсининг ўсиб камолотга етишига ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Ўйин ҳар бир ёш босқичида боланинг теварак-атрофдаги дунёни ва кишилар ўртасидаги муносабатларни билиб олишини ифодалайди. Болаларнинг моддий дунёга, кишиларга, ўзига муносабати ўзгараётгани ўйинда намоён бўлади. Болаларнинг эҳтиёжлари, истак ва қизиқишлари бевосита ўйинда ифодаланади. Ўйин болаларнинг ҳаёлпарастликлари сабабли нарсалар ва кишилар дунёсини улар учун маъқул томонга «ўзгартириш» имкониятини берадиган фаолиятдир. Педагогига нуқтаи назаридан оқилона йўлга қўйилган ўйин шахсини ҳар томонлама ўстиради: билиш, ирода ва ҳиссий процессларни, характер сифатларини тараққий эттиради ва соғлиқни мустақамлайди. Болалар ўйинлари маънавий сифатларнинг мустақамланиши учун ва одоб-ахлоқ қоидаларини билиб олиш учун кенг имкониятлар беради.

Ўйиннинг хилма-хил кечинмаларга бой бўлиши унинг психологик моҳиятини ташкил этади. Шу билан бирга, болалар ўйинга қанча кўп берилиб кетса, ҳислари ўшанча самимий ва теран бўлади. Болаларнинг эҳтиёжлари, истаклари ва мустақилликка интилишлари билан уларнинг реал кучлари ва имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар ўйинда ечилади.

Ўқиш-ўрганиш бир меъёрда аста-секин мураккаблашиб борувчи текис фаолият эмас. Ўқиш-ўрганишда ўқувчиларнинг ҳам, ўқитувчиларнинг ҳам кўпроқ куч сарф қилишини талаб этадиган даврлар ҳам бўлади. Биринчи, бешинчи, еттинчи ва тўққизинчи синфларда ўқиш шундай даврлардан ҳисобланади. Бу синфларда ўқиш болалардан ўз хулқ-атворини янги, мураккаблашиб борувчи шароитга мослаштиришни талаб қилади. Мактабгача тарбия ёшидаги боланинг ҳаётидаги ўйин давридан мунтазам ўқиш-ўрганиш даврига ўтиш қийин. Бешинчи синф ўқувчиларининг бир ўқитувчи билан ишлашдан кўп ўқитувчилар билан ишлашга ва кўп фанларни ўқиб-ўрганишга ўтиши қийин. Еттинчи синф ўқувчиларининг борган сари мураккаброқ фанларни ўрганишга мослашуви

кийин. Тўққизинчи синф йигит ва қизларининг болалик одатини ташлаб, фан асосларини жиддий ва мустақил эгаллашга ўтиши қийин.

Ўқиш-ўрганишда болаларнинг майл ва қобилиятлари намоён бўлади ва мустаҳкамланади. Болалар ақлий жиҳатдан анча ўзгариб, уларнинг характер сифатлари ҳам ахлоқий жиҳатдан ўзгаради. Лекин болалар шахсининг таркиб топишига ўйин ва ўқиш-ўрганш ҳар қанча таъсир этмасин, киши шахси меҳнатда тамомила таркиб топади.

К. Д. Ушинский «Одамда жиддий меҳнатга қаттиқ ҳавас ўтини ёқиш керак деб ёзган эди у, одам бундай меҳнатсиз бахтли бўла олмайди. Меҳнат одамнинг туғма эҳтиёжидир...».

Мавзу: Мактабгача ёшдаги болалар психологияси

Режа:

1. Чақалоқлик даврининг психологик хусусиятлари.
2. Гўдақлик даврининг психологик хусусиятлари.
3. Илк болалик давридаги психик ўсиш.
4. Мактабгача ёшдаги болалар психик ўсишининг умумий шарт-шароитлари.
5. 6 ёшли болаларнинг психологик-педагогик кўриги тўғрисида.

1. Чақалоқлик даврининг психологик хусусиятлари.

Чақалоқда она организми билан анатомик, морфологик ва констатацион боғлиқлик даври тугаган бўлса-да, бироқ у дастлабки дақиқалардан бошлабоқ мустақил яшай олмайди, онага физиологик жиҳатдан тобелигача қолаверади. Чақалоқ яшаши учун организми талаб қиладиган овқат, оксиллар мазкур ўсиш палласида она сути орқали бориб туради..

Шарқ алломаларининг фикрича, чақалоқда туғма реакцияларнинг бошқа гуруҳи ҳам мавжуд бўлиб, бешик тебратилганда чақалоқнинг йиғидан тўхташи, ихтиёрсиз ҳаракати секинлашуви шундан далолат беради. қадим замонлардан бери бешик, сўрғич ва ҳоказолардан чақалоқни юпатишнинг, унинг ихтиёрсиз ҳаракатини тўхтатишнинг, диққатини овқатга ва фавқулотда ҳолатга тўплашнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланади.

Чақалоқнинг ҳаёти кичкириқ садоси билан бошланади ва бу кўпинча шартсиз рефлексор хусусиятидан келиб чиқади. Дастлабки кичкириқ товуш чиқариш оралиғи қисилишининг бевосита маҳсули сифатида, организмнинг табиий эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Қисилиш аввал нафас олиш рефлексини ҳам бошқаради. Шунга қарамай, мутахассис олимларнинг фикрича, биринчи кичкириқ – нохуш ҳис-туйғунинг намоён бўлишидир. Қисилиш танглик (зўриқиш) туйғусини вужудга келишидир. Шунинг учун чақалоқдаги мускул реакцияси билан эмоционал муносабатни фарқлаш анча қийин. Кичкириш нохуш кечинма ва сезгиларга жавоб тариқасида вужудга келиб, иссиққа, очликка ва намликка қаршилик вазифасини бажаради. Чақалоқни тўғри тарбиялаш жараёнида кичкириқ эмоционал кечинмаларнинг яна бир тури йиғлашга айланади. Йиғлаш бола жисмоний оғриқни, рухий қай-ғуни, изтиробни табиий акс эттиришининг манбаи бўлади, ташқи олам билан алоқа ўрнатишнинг энг зарур воситаси сифатида чақалоқнинг ҳаёт фаолиятида алоҳида аҳамият касб этади. У нохуш ҳис-туйғуларнигина акс эттириб қолмай. табиий эҳтиёжларни қондириш механизми сифатида хизмат қилиши мумкин.

Бола бир ойга тўлгач ўзини парвариш қилаётган оламга интиладиган, талпинадиган бўлади ва бунинг мисоли тариқасида унинг кишилар орасидан «ўз» кишини таниши ва ажратишини айтиш мумкин.

Мазкур психологик ҳолатни Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисовалар «**жонланиш**» деб атаганлар, Бу даврда боланинг психик дунёсида тетиклик, ҳис-туйғусида эса атроф-муҳитдан таъсирланиш ўз аксини топади. Уларнинг фикрича, боланинг катта ёшдаги одамларга ўз муносабатини билдириши унинг бундан кейинги ўсишини белгиловчи босқич вазифасини ўтайди.

«Жонланиш» боланинг катталар билан ўзига хос равишда муносабатга киришишнинг янги шакли сифатида вужудга келади. Лекин ташқи қўзғатувчининг қитиклашига жавоб тариқасида намоён бўладиган «жонланиш»нинг табиати ҳали очилгани йўқ. Эҳтимол бу ҳолат боланинг катталар билан мулоқотнинг махсус кўриниши ва овқатланиш рефлексининг мустаҳкамланиши билан боғлиқдир, – у балки болада ижобий ҳис-туйғуларни қўзғатиш омилидир. Баъзан болада ўзини

парвариш қилувчи шахснинг муомаласи туфайли эмоционал ҳаракатлар вужудга келади, натижада унинг қўл ва оёқлари ҳаракати илдам ва тез амалга ошади. Бу жараён интилиш, илтижо, талпиниш каби ташқи ифодага эга бўлган ички психик кечинмаларда ўз ак-сини топади.

Психолог Е. К. Каверина боланинг ташқи таъсирга жавоб билдиришини тадқиқ қилиб, унда одамлар ва жисмларга муносабат бир хиллигини таъкидлайди. Унинг фикрича, инсоннинг афт-ангорига қараб ижобий ҳис-туйғулар уйғониши кейинчалик вужудга келади. Таъсирга берилиш ва таъсирланишнинг мазкур шакли бола билан катталар ўртасидаги алоқанинг бошланғич кўриниши ҳисобланади. Шахслараро алоқанинг бу шакли чақалоқлик даврининг тугаши ва илк болаликнинг бошланишидан далолат беради.

Психолог М. И. Лисина ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, мазкур ёш даврида бола кўз қарашлари, ихтиёрсиз ҳаракатлари, шарпага жавоби, тамшаниши орқали катталар билан алоқа боғлайди. Кўп марта такрорланиш натижасида шартли рефлекс шаклида вужудга келган ана шу жараёнлар мулоқотга айланади.

Катта ёшдаги одамларнинг чақалоқ билан мулоқотда бўлиши унга ўйинчоқ кўрсатиши, термулиши, эркалаши унда ташқи, таъсирга жавоб рефлексларини фаоллаштиради.

2. Гўдақлик даврининг психологик хусусиятлари.

Гўдақ ва мулоқот

Гўдақнинг ҳаётий фаолияти ва тақдири уни қуршаган, парваришлайдиган катта ёшдагиларга бевосита боғлиқ бўлиб, унинг барча эҳтиёж ва талаблари фақат шулар томонидан қондирилади. Психологик иборалар билан айтсак, катталар боланинг фазодаги ўрнини узлуксиз, ўзгартириши, алмаштириши натижасида унда кўриш, эшитиш, тери туюш, ҳароратни сезиш, таъм билиш каби сезгилар ривожланади (такомиллашади). Катталар гўдақ учун яратган объектив ва субъектив шарт-шароитлар унинг ўсишини белгиловчи муҳим туртки вазифасини ўтайди. Атроф-муҳитнинг хусусият ва хоссаларини катталар гўдақнинг психик дунёсига сингдирадидилар. Шиқилдоқлар шакли, ранги ва ҳар хил ўйинчоқлар ва ҳоказоларни боланинг диққатига ҳавола қилиш унда жисмлар тўғрисида тасаввур образларини яратади, гўдақнинг ҳиссий билиш органлари эса уларни акс эттиради. Ўзаро мулоқот жараёнида, жисмларни ушлашга ўргатиш, машқлар натижасида гўдақ «таниш» жисмларга талпинадиган, уларга қўл чўзадиган бўла бошлайди, унда ранг ва шаклни фарқлаш имконияти туғилади.

Таъсир ўтказишнинг кейинги мураккаброқ босқичида бола катталар ёрдамида билан ўтириш, ўринда думалаш, тик туриш, овқатланиш қуролларидан тўғри фойдаланишни, узлуксиз ва мазмунли ҳаракатларни амалга оширишни ўрганади. Шунинг учун акс эттириш қайси босқичдалигидан қатъи назар, бевосита йўл билан амалга ошади. Умуман, гўдақлик даврининг дастлабки босқичида олам, барча ашёлар, жисмлар тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, тимсоллар ва ҳоказолар боланинг катталар билан ҳамкорликдаги фаолияти маҳсули сифатида маънавий бойликка айланиб, унинг бош мия ярим шарлари пўстлоғи остида ўз изларини қолдиради. Мазкур даврнинг аксарият босқичларида гўдақда билим ва тажрибларни эгаллаш, ўқув, кўникма ва малакаларни мустақил ўзлаштириш имкони бўлмайди.

Гўдақлик даврининг хусусиятларини ўрганган Л. С. Виготский «Гўдақлик даври» номли асарида боланинг воқеликка муносабати даслаб ижтимоий муносабатдек туюлиши, ана шу жиҳатдан уни ижтимоий жонзот дейиш мумкинлигини уқтиради.

Д. Б. Элькониннинг фикрича, катта ёшдаги одамлар гўдақни қуршаган воқеликнинг марказий сиймоси, муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, унинг ҳар қандай эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ муаммолар учун таянч нуқтаси вазифасини бажаради. Гўдақ табиий-биологик жиҳатдан онадан ажралган бўлса ҳам, аслида у билан ижтимоий боғлиқлигича қолади.

Гўдақнинг бир ёшгача давридаги психологик хусусиятларини ўрганиш бўйича қатор тадқиқотлар мавжуд. Шулар орасида Н. Л. Фигурин, М. П. Денисова, М. Ю. Кистяковская, А. Валлон, Д. Б. Эльконин, Е. А. Аркин, С. Фаянс, Ш. Бюлер, Ф. И. Фрадкиналарнинг асарлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

Юқоридаги тажриба материаллари асосида, шундай хулоса чиқариш мумкин: катталар гўдақ қатнашаётган фаолиятни жонлантирадидилар. Гўдақни қуршаб турган жисмлар борган сари унинг

нигоҳини ўзига тортиб, мафтун қилиб, кўзгатувчи вазифасини бажариб, боланинг қидириш, мўлжал олиш, чамалаш фаолиятини кучайтиришга хизмат қилади.

Француз психологи Анри Валлон гўдакда ижтимоий таъсирланиш ортиб боришини атрофлича тадқиқ қилган олимдир. Унинг таъкидлашича, ярим ёшли болада бошқа одамлардан фарқли равишда жавоб реакцияси (таъсири) ўзининг юқори босқичига кўтарилади. Бола олти ойлигида бошқа кишларнинг имо-ишорасиз таъсирига жавоб бериши (таъсирланиши) 50 фоизни ташқил қилади, етти ойлигида эса айнан шу реакция 20 фоизга камаяди, аммо имо-ишора орқали мулоқот 41 фоизга ортади; етти-саккиз ойликда бошқа кишиларга талпиниш, табассум қилиш биринчи ярим йилликдагидан тўрт марта кўпдир.

М. Ю. Кистяковская бир ёшгача болаларда катталар билан мулоқотга киришишнинг мураккаблашиб боришини ўрганиб, болалар психологияси фани учун энг зарур материаллар тўпланган ва уларни атрофлича изоҳлаган. Олиманинг фикрича, 3 ойликдан 6 ойликкача болада катта ёшдаги одамлар билан танлаб муносабатда бўлиш вужудга келади. Уч ойли гўдак бегоналар орасидаги тукқан онасини ажрата олса, ярим ёшдан бошлаб эса бегоналар ичидаги қариндошларини ҳам фарқлай билади. 3-4 ойлик гўдак унга юзланган, эркалатган, мулоқотга киришган ҳар қандай одамга табассум қилади ёки эркаланади, 5-6 ойликда у муомала қилаётган нотаниш шахсга бир оз тикилади, кейин ё кулимсирайди ёки ундан юзини ўгиради, ҳатто, қўрқиб йиғлаб юборади. Болада ўзини парвариш қилаётган, боқаётган яқин кишиларга боғланиб қолиш содир бўлади. Ана шу сабабли онаси ёки эгасини кўрсаёқ қийқириб қаршилайди, талпинади, қўл-оёғини ихтиёрсиз типирчилатади. У ярим ёшга тўлганида атрофидаги яқин кишилар қатори қариндош-уруғларига, ҳатто, қўни-қўшниларга ҳам боғланиб (ўрганиб) кўникиб қолади. Тахминан 8-9 ойлигидан катталар билан дастлабки ўйин фаолиятини бошлайди.

Ўйин фаолиятидаги табассум, жонланиш, шодлик туйғулари аввал фақат катталар иштирокида намоён бўлади, вақт ўтиши билан ўйиннинг ўзи болага қувонч бағишлайди. Гўдак бир ёшга яқинлашган сари катталарнинг хатти-ҳаракатларини изчил кузатишдан ташқари, унда аста-секин уларнинг фаолиятида иштирок этиш туйғуси, истаги пайдо бўлади, кейинчалик уларга кўмак бериш иштиёғи туғилади. Натижада бола индивидуал фаолият туридан ҳамкорликдаги фаолиятга ҳам ўта бошлайди. Маълумки, ҳамкорликдаги фаолият мулоқот кўлами кенгайтиришга ёрдам беради.

Тадқиқотчилардан Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисова гўдакнинг бир ёшгача давридаги психик ўсишини ўрганганлар. Олинган маълумотларидан келиб чиқиб бир ёшгача кулги инсон чехраси ва товушидан таъсирланиш асосида вужудга келишини таъкидлаганлар. Боланинг бошини буриб қараши асосан инсоннинг товушига жавоб реакцияси тарзида намоён бўлса-да, у кейинчалик бошқа товушлардан таъсирланишда ҳам кўринади.

Болада кўркув ҳисси кишиларни таниш ва нотанишга, қариндош ва бегонага ажратиш, ниқобни фарқлаш жараёнида вужудга келади. Шунинг учун ижтимоий тажриба ва кўникмаларни ўзлаштиришда, бирор ҳолатни яққол акс эттиришда гўдак катталарга тақлид қилади. Тақлидчанлик боланинг ижтимоийлашувида кенг имкониятлар яратади ва уни фаолиятининг янада такомиллашувида туртки бўлади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикрларини умумлаштирсак, қимматли умумпсихологик фикрларни муайян тартибда, изчил жойлаштириш мумкин.

Биринчидан мазкур ёш даврида бола билан уни парвариш қилаётган катталар ўртасида яқин ва нисбатан барқарор алоқа ўрнатади.

Иккинчидан, гўдак қатнашадиган ҳар қандай фавқулоддий ҳолат ва муаммоли вазиятда катталар марказий сиймога айланадилар.

Учинчидан, гўдаклик даврининг охирида ҳамкорликдаги ўйин фаолияти индивидуал ўйин фаолиятига айланади.

Шундай қилиб, гўдаклик даврида катталар билан фаол алоқага киришиш эҳтиёжи туғилади ва бу алоқа нутқ давригача мулоқотнинг ўзига хос янги шакли сифатида боланинг ўсишида муҳим роль ўйнайди. Бир ёшгача даврда пайдо бўлган эҳтиёжнинг тобора чуқурлашуви билан нутқ давригача мулоқот чекланганлигини муносиблиги бир ёшдаги **инкирозни** келтириб чиқаради. Вужудга келган қарама-қаршилик ўз ечимини нутқ орқали мулоқот даврида топади ва бола ўсишнинг бир босқичидан иккинчи босқичга ўтаётганини ифодалайди. Гўдакнинг нутқ фаолияти такомиллашган сайин мулоқотнинг мазмунини бойиб, кўлами кенгайиб борали. Натижада ҳақиқий маънодаги

шахслараро муносабат вужудга келади, гўдакнинг шахсга айланиши ва ижтмойлашувига кенг имкониятлар яратади. Мазкур даврда гўдакнинг ўсишини таъминловчи объектив шароитлар яратилиши – боланинг фаоллиги ортиш учун психологик негиз бўлади.

Моҳир тадқиқотчи Н. М. Аскариннинг фикрича, катта ёшдаги одамнинг табассуми ёки ёқимли овозидан бошқа ҳеч қандай кўзғатувчи гўдакда шунчалик қувонч ва шодлик ҳис-туйғусини вужудга келтира олмайди. Шу сабабли қувонч туйғусини уйғотиш ва мустаҳкамлаш учун тарбиячилар гўдак билан тез-тез мулоқотда бўлиши, ёқимли оҳангда, самимий суҳбатлашиб туриши лозим.

Предметнинг хусусиятига қараб бола ҳаракатидаги ўзгаришларни М. Ю. Кистяковская, Д. Б. Эльконин, Е. А. Аркин, В. С. Мухина, Н. А. Менчинская ва бошқалар, рецептор фаолият механизмларни И. П. Павлов ва унинг шогирдлари Ф. Р. Дунаевский ва бошқалар ўрганишган. Уларнинг талқинича, эмаклаш – гўдакнинг фазода мустақил ҳолда ўрин алмаштириши, ҳаракат қилишнинг дастлабки кўринишидир. Мустақил юриш – гўдакнинг инсонларга хос йўсинда фазода силжиш, жойидан кўзғалишни амалга ошириш учун муайян даражада тайёргарликни тақозо қилувчи ҳаракатларнинг янги кўринишидир.

Шундай қилиб, гўдакнинг жисмлар билан бевосита амалий алоқага киришуви ва улар ёрдамида ҳаракатланиш нарсаларнинг янги хосса ва хусусиятларини билиб бориши, улар билан муносабатини янада кенгайтириши учун имкон яратади.

Шунинг учун катта ёшдаги одамлар бу даврда гўдакнинг эҳтиёжларини тўла қондиришга ҳаракат қилишлари керак. Шундагина уларнинг бола психик дунёсига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиши бола бош мия катта ярим шарлари пўстининг фаолиятини такомиллаштиради.

4. Илк болалик давридаги психик ўсиш

Инсон онтогенезида унинг 1 ёшдан 3 ёшгача ўсиш даври алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу даврда инсон зотига хос энг муҳим сифатлар, характер хислати, атроф-муҳитга, ўзгаларга муносабат, хулқ-атвор, тафаккур ва онг каби психик акс эттиришнинг турли кўринишлари шаклланади. Буларнинг барчаси қарама-қаршилиқлар кураши остида таркиб топади.

Боланинг юришга уриниши, турли нарсалар билан овуниши ва машғул бўлиш имкониятлари кенгайиши, унинг катталарга бевосита тобелиги, уларга боғлиқлиги нисбатан камайишига олиб келади. Бинобарин, унинг мустақил ҳаракат қилиши учун зарур шарт-шароитлар яратилади.

Р. Я. Абрамович-Лехтманнинг тадқиқотларида ифодаланишича, бир ёшли ва бир ёшу икки ойлик болада турли нарсалар билан ҳаракат қилишнинг оддий тури жадал ривожланади. Бошқача айтганда, унда жисмлар билан муайян ҳаракатни амалга оширишнинг нисбатан барқарор усуллари шакллана боради. Шундай ҳаракатлар тобора ортади ва мураккаблашади, уларнинг моҳияти борган сари чуқурлашади.

Д. Б. Эльконин фикрича, болаларга кенг кўламли ва кўп миқдордаги предметларни таниш, идрок қилиш, уларнинг хусусиятларини ўзлаштириш эҳтиёжининг ортиши катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришиш майли, туйғуси ва истагини кучайтиради. Шундай бўлса-да, бу муаммо бола шахсий ўйин фаолиятини ташкил қилишда ҳали катталарнинг мададига ва ёрдамига муҳтожлигини кўрсатади.

Бир ёшли ва ундан сал ошган боланинг ҳар хил ҳаракатли ўйинларда муваффақиятсизликка учраши, кўзланган ишни бажаришидаги нохуш кечинмалар унинг руҳий дунёсига дастлабки жазава (аффектив) туйғу ва ҳисни вужудга келтиради. Шунингдек, ўз фаолиятида учрайдиган кўнгилсиз воқеаларга шахсий муносабатини билдириш – акс эттиришнинг янги шакли таъсирланиш (реакцияга киришиш) ни таркиб топтиради.

Аччиқланиш, жаҳл кўзғалиши, қаҳру ғазаб туйғуларининг хусусиятини тадқиқ қилган Т. Е. Конникова маълумотларига биноан, бир ёшли болада кўпинча безовталаниш, хатти-ҳаракатдаги «портлаш», қаҳри қаттиқлик юзага келади. Олиманинг фикрича, унинг психикасида пайдо бўлаётган хулқ ҳосиласи тиришқоқлигининг ўзига хос кўринишидан иборат бўлиб, у ўзи ёқтирган нарсани тезроқ қўлига олиш хоҳиши билан узвий боғлиқдир.

Одатда, аффектив ҳолатга берилиш ёки аффектив таъсирланиш катталар билан мулоқотдан қониқмаслик натижасида ҳосил бўлади. Психологик маълумотларга кўра, «портлаш», «лов этиш» хусусиятига эга бўлган аффект қуйидаги сабаблар билан вужудга келади:

- 1) катталар боланинг хошиш истакларини тушунмаслиги, имо-ишораси ва юз-чехра ҳаракатларига, пантомимикасига (юз билан тана ҳаракатлари кўшилиши) эътиборсизлиги;
- 2) боланинг ихтиёрсиз хатти-ҳаракатига батамом қаршилиқ кўрсатиши, шунингдек, унинг талабини бажармаслиги, қониқтирмаслиги;
- 3) боладаги ўзгаришларга оид билимлардан беҳабарлиги, бу ўзгаришларни олдиндан сеза олмаслиги ва бошқалар.

Жазавага тушишнинг хусусияти ва даражаси боланинг яшаш шароити ҳамда унга катталарнинг муносабатида ўз ифодасини топади ва маҳаллий мезонлар ёрдамида билан аниқланади. Н. А. Менчинская ўз кундаликларида бир ярим ёшли ўғлининг ўжарлигини шундай таърифлайди: «Мумкин эмас!» тақиқлашга жавобан Саша ўжарлик қилар, шўхлигини яна зўр бериб давом эттиришга уринар эди; унинг ўжарона хошишини бошқа объектга тортиш билангина бартараф қилса бўлар эди: кўпинча тақиқлашга қарши йиғлаб инжиқлик қилар, ҳатто, ўзини полга отар, қўл ва оёқларини тапиллатар, аммо бундай «жазава» унда жуда кам содир бўлиб, уни бундай шўхликларидан тез ва осон чалғитиш мумкин эди...»

Психологлардан Л. С. Виготский, П. П. Блонский ва уларнинг шогирдлари олиб борган ишлардан кўринадики, болада пайдо бўлган даслабки сўз-ибора гўдаклик давридан илк болалик даврига ўтишнинг энг муҳим жиҳати ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат билан сўзнинг боғланиши боланинг мустақиллиги ва мустақил фаолиятни амалга ошириш учун зарур шароит яратади.

Йирик психологлар В. Штерн, К. Бюлер ва бошқаларнинг тадқиқотларида баён қилинишича, бола қўллайдиган дастлабки сўзлар иккита муҳим хусусиятга эгадир: биринчи хусусияти улар катталар нутқидаги сўзлардан фонетик жиҳатдан кескин фарқланишидир; иккинчи хусусияти эса ўзининг қамрови билан кўп маъноли эканидир. Бошқача айтганда, мазкур сўзлар, иборалар маълум предметни эмас, балки қатор нарсаларнинг номини, ҳатто, гуруҳларини англатади.

Жуда кўп йирик психологлар фикрига ва кузатишларимиз натижаларига кўра, боланинг нутқи ихтиёрсиз бирданга вужудга келиш хусусиятига эга бўлиб, катталарнинг мазмунли нутқи таъсирида «ночор аҳволга тушиб» қолиб, ўз фаоллигини йўқотади. Ҳатто, зарур шарт-шароит яратилган тақдирда ҳам бола ўзининг нутқ бойлигидан унумли фойдалана олмайди.

Болада дастлабки фаол нутқнинг шаклланиши муаммоси билан шуғилланган Ф. И. Фрадкина илмий-амалий аҳамиятга молик кўп маълумотлар тўплаган. Унинг тажрибасида табиий мулоқот пайтида бола бирор сўзни бир кунда ўзлаштирилган, бироқ сунъий шароитда эса 10-11 кун давомида ўша сўз билдирган предметнинг тимсолини кўрсатиш имкониятига эга бўлган. Ф. И. Фрадкинанинг маълумотига кўра боланинг нутқ бойлиги 10 ойликда 1 тадан 5 тагача, 11 ойликдан 3 тадан 8 тагача, 12 ойликдан 7 тадан 16 тагача, яъни жуда чекланган бўлади. Бундан ташқари, олима ҳаракат жараёнида сўзларни талаффуз қилиш имконияти кенглигини баён қилган.

Бола дастлабки сўз ва атамаларни ўзлаштириши учун катталар унга қизиқарли йўл-йўриқ ва иш-ҳаракатларни кўрсатишлари лозим. Ҳаракатлар ва буюмларнинг янгилиги боланинг фаолиятини муайян йўналишга, буриб юбориши мумкин, буни вужудга келган ички механизмлар тақозо этади. Махсус ўтказилган тажрибалар асосида сўзлар кўп маънолилиги бўйича бир нечта гуруҳга мансуб, дея хулоса чиқариш мумин.

5. Илк болалик даврида нутқнинг ўсиши. Ақлий ўсиш

Сўз билан предмет ўртасида ҳар хил боғланиш бўлади, лекин дастлабки тушуниш вужудга келган вазиятга боғлиқдир. Агар бола «копток» сўзи бошқа кўринишдаги коптокларга ҳам дахлдорлигини тушунса, «Копток қани?» деган саволга коптокнинг у ёки бу ҳилини ҳам кўрсата олади. Янги предмет бола ўз тажрибасида учратган жисмга ўхшаса, танишдек туюлса, янги ҳаракат билан уни билдирадиган сўзни ўзаро боғлаш бирмунча енгил кўчади. Шунга ўхшаш вазият боланинг турмуш тажрибасида қанчалик кўп учраса, идрок қилинган предметлар кўлами ҳам шунчалик тез кенгаяди ва боланинг луғат бойлигига кўшилади. Боланинг фаолиятида унга бериладиган саволларни тушуниш муҳим аҳамият касб этади ва унинг оддий хатти-ҳаракатларни амалга ошириш имкониятини яратади.

Тадқиқотчи Е. К. Каверинанинг тажрибасида тасдиқлаганидек, боланинг предмет номини тушуниши қуйидаги тартибда акс этиши мумкин: а) бола энг аввал атрофидаги предметларнинг номларини; б) катта ёшли одамлар ва ўйинчоқларнинг номлари ва расмларини; в) одамларнинг гавдасининг тузилишини, унинг бўлақлари ва ҳоказоларни тушунади.

Тушунишнинг энг қулай (сензитив) даври бир ёшдан бир ярим ёшгачадир. Бу даврда бола предмет ва жисмларнинг номларини энгил ўзлаштириб олади. Икки ёшгача даврида катталар билан мулоқотга киришишда уй жиҳозлари ва бошқаларни ўрганеди.

Катталар билан боланинг ҳамкорликдаги фаолиятида йўл-йўриқ моҳиятини тушуниш ўзига хос янги муносабатлар ўрнатишнинг энг муҳим шарти ҳисобланади. Шунинг учун икки ёшли болаларда катталар нутқини тушунишнинг ўсиши предметлар билан ҳаракатни амалга ошириш усулини эгаллашда алоҳида роль ўйнайди.

Бола уч ёшга қадам қўйганда, унда нутқни тушунишнинг кўлами кенгайди, сифати еса юқори даражага кўтарилади. 2-3 ёшли бола катталарнинг амалий фаолиятини бажаришга доир нутқини тушунишдан ташқари, эртак, хикоя, шеър кабиларни тинглашни ҳам ёқтириши сабабли уларда баён қилинган фикрларни ҳам тушунишга интилади.

Бола 2 ёшга тўлганда нутқининг ривожидида янги давр бошланади. У она тилининг грамматик қоидаларига мувофиқ гап тузишга ҳаракат қилади. Унинг нутқидида қарийиб барча сўз туркумлари, мураккаб боғловчисиз гаплар учрай бошлайди.

Бола 3 ёшга ўтганидан кейин фақат яқин кишилари билан эмас, балки бегоналар, тенгқурлар билан ҳам мулоқот кўлами кенгайиши натижасида унда том маънодаги нутқ фаолияти вужудга келади. Болада катталарнинг нутқига, ҳатти ҳаракатига қизиқиш кучаяди, ўзига дахлсиз фикр ва мулоҳазаларни тинглаш майли пайдо бўлади, шунингдек, унинг ўзи атроф-муҳитда, катталар даврасида олган маълумотлар ва ахборотлар бўйича бошқалар билан мулоқотга киришиш истаги туғилади.

Уч ёшли боланинг нутқи мулоқот қуроли вазифасини бажариб, амалий фаолият билан узвий боғлиқ ҳолда рўёбга чиқади. Унда диалогик нутқ пайдо бўлади, чунки унинг ўзини қизиқтирган нарсалар ҳақида саволлар бериши ёки катталарнинг саволига жавоб қайтариши диалогик нутқни тақозо этади. Диалогик нутқ замирида она тилининг грамматик тузилишини фаол эгаллаш учун кенг имкониятлар ётади. Умуман, диалогик нутқ боланинг катталар билан ҳамкорликдаги фаолиятининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади.

Психологик адабиётларда илк болалик даврида тилнинг грамматик шакилларини жадал суръат билан ўзлаштириш омиллари бўйича қатор муаммолар ифодаланган. Масалан, К. Бюллер болани тилнинг флектив (турланиш, тусланиш) табиати билан танишиш муаммоларига алоҳида аҳамият берган. Унинг фикрича, бола мазкур ҳолатни интуитив равишда кашф қилади, бу нарса грамматик алоқаларда, морфологик ўзгаришларда намоён бўлади.

Тадқиқотчи Н. Х. Швачкин мулоҳазасига кўра, болада аввал унли ҳарфларни, кейин ундош ҳарфларни фарқлаш кўникмаси вужудга келади.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазалар асосида умумий бир хулосага келиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, икки ёшга тўлган бола тилнинг барча товушларини фонетик жиҳатдан идрок қилиш асосида нутқни тушуниш имкониятига эга бўлади.

Илк болалик даврида ҳаракатларнинг шаклланиши ориентировка фаолияти хусусияти ўзгариши билан узвий боғлиқдир. Бола у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш учун аввал предмет билан танишади: унга кўз югуртиради, кўлига олади ва ҳоказо. Болани предметларнинг шакли, ранги, вазни билан таништиришда катталар амалга ошириш мўлжалланган ҳаракатнинг моҳиятини тушунтирадилар ва ҳаракатни қай йўсинда бажаришни ўргатадилар: Болани «Олиб кел», «Жойига қўй», «Расм чиз», «Ушлаб тур» каби сўз бирикмаларидан иборат топшириқнинг моҳияти билан таништириб, кейин унга ҳаракатни бажариш йўллари («Қаламни мана бундай ушла», «Аввал кўлингга ол», «Олдин ўнг кўлинг билан тут», «Қошиқни бундай ушлаб оғзинга олиб бор» деб) кўрсатилади. Шунинг учун ҳам болада предметли ҳаракатни ўстириш мураккаб жараёндир.

Илк болалик амалий ҳаракат тафаккури вужудга келадиган давр ҳисобланиб, кўл операциялари турли нарсалар ва қурилмалар билан алмашинади. Бола ижтимоий қуроллардан фойдаланиш усулларини ўзлаштириш натижасида унда предметли ҳаракат кўникмаси шаклланади. Жисмлар билан турли ҳаракатларни ўзлаштиришда улардаги муҳим ва ўзгармас аломатларни ажратиш кўникмаси ҳосил бўлади, натижада умумлаштириш ва умумий тушунчаларни ўзлаштириш жараёни рўй беради. Янги шароитда предметли ҳаракатдан фойдаланиш боланинг ақлий ўсишига ижобий таъсир қилади. Ўз хатти-ҳаракатини ўхшаш жиҳатларини топиш боланинг ақлий ўсиши учун муҳим аҳамиятга эга. Ақлий ўсишни тўғри йўналтириш учун бола билан махсус режа асосида машғулотлар ўтказиш зарур.

Бу даврда болада «Мен ўзим» концепциясининг вужудга келиши шахсий фазилятлар шаклланишига олиб келади ва худди шу пайтларда бола шахс сифатида таркиб топа бошлайди. Болада шахсий ҳаракатлар пайдо бўлиши ўсишнинг янги даври бошланганини билдиради.

Мактабгача ёшдаги болалар ўсишнинг умумий шарт-шароитлари

Уч ёшли болаларга тўғри тарбия бериш, таъсир ўтказиш, уларнинг ҳаракатларини мақсадга мувофиқ йўналтириш орқали уларда мустақил ҳолда овқатланиш, кийиниш, ювиниш, ўз ўрнини йиғиштириш кўникмаларини таркиб топтиришга, айрим топшириқ ва вазифаларни пухта бажариш малакасини шакллантиришга эришиш мумкин. Мазкур ёш хусусиятларини тадқиқ қилган Н. М. Шчелованов, Д. Б. Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, боланинг уч ёшгача ўсишида эришган ютуқлари унинг хулқ-атворини, билиш жараёнларини сифат жиҳатдан анча ўзгартириб юборади. Шунга қарамай, боланинг ўсишига катталарнинг таъсири, роли етакчилигича қолаверади, лекин аста-секин ўсиб бориши мустақилроқ бўлишини таъминлайди. Аммо мактабгача ёшдаги мустақиллик кўпинча боланинг амалий фаолиятда унча кучли бўлмаган шахсий имконияти доирасида катталар ёрдамисиз ҳаракат қилишида, нисбатан оз бўлса-да, тобеликдан қутулиш туйғусида намоён бўлади.

Боланинг мустақиллиги фақат унинг жисмоний ва ақлий имкониятида, кучи етадиган жараёнга нисбатан ўз муносабатини катталарнинг кўмагисиз амалга оширишида эмас, балки ўзининг куч-қуввати, қурби етмайдиган, муайян амалий кўникмаларини эгаллай олмаган турмуш муаммоларини ҳал этишида ҳам кўринади. Мактабгача ёшга қадар болаларнинг психологик хусусиятлари юзасидан мулоҳаза юритишда кимнинг илмий тадқиқоти ва асари бўлишидан қатъи назар, унда вужудга келадиган хоҳиш, истак ҳамда ниятнинг қондирилиши индивидуал парваришланишга (тарбияланишга) қарор қилган катталар томонидан амалга оширилади ва бошқарилади. Мана шу ёш даврида намоён бўладиган тарбия жараёнидаги айрим қийинчиликларнинг ташқи ва ички аломатлари (белгилари) ҳам психологик тадқиқотларда ва илмий-психологик адабиётларда кўп марта таъкидланган бўлиб, биринчи навбатда ўжарлик, негативизм, қайсарлик, инжиқлик катталарнинг болалар назарида обрўсизланиши ва кадрсизланиши каби иллатлар билан боғлиқдир. Қатор илмий-психологик манбаларда айтилишича, шу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари ва иродасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади ва буларнинг ҳаммаси боладаги худбинлик, ўзига бино қўйиш, аксизимий майл, уриниш, қайсарлик, рашк кабиларда яққол акс этади.

Н. А. Менчинская, В. С. Мухиналарнинг оқилона мулоҳазаларига қараганда, болалардаги инжиқликларнинг бош омили атрофдаги одамларнинг улар шахсига адолатсиз, нотўғри, менсимай муносабатда бўлишидан иборатдир.

Кичик мактабгача ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини ўрганган А. Н. Голубеванинг фикрича, ноқулай шароитда болага тарбиявий таъсир кўрсатиш унда ўжарликни пайдо қилади. Шунингдек, бу ёшдаги болаларнинг ўжарлиги доимий бўлмайди, масалан, ўз тенгдошларига нисбатан ўжарлик қилиш ахён-ахёндагина рўй беради, улар асосан катта ёшдаги одамларга, шунда ҳам муайян тарбиячига ёки оила аъзоларининг бирортасига ўжарлик қиладилар. А. Н. Голубева болалардаги ўжарлик барқарор эмаслиги сабабли унинг олдини олиш мумкинлигини уқтиради. А. П. Лариннинг тадқиқотида эса ноқулай ва номақбул тарбиявий шарт-шароитларда қайсарлик жуда эрта, ҳатто уч ёшда ҳам пайдо бўлиши ифодаланган. Дастлаб ўжарлик баъзи-баъзида рўй беради, лекин у ҳеч қачон барча катта ёшдаги кишиларга қаратилган бўлмайди, бинобарин, унинг объекти алоҳида шахс ҳисобланади. Бола характерининг бу сифати муҳитнинг нотўғри тарбиявий таъсири оқибатида бирор даражада барқарорлашса, кейинчалик кўпчиликка қаратилган, умумлашган шаклга кира бошлайди. Ўжарлик бир гуруҳ одамларга йўналганлигини ҳам учратиш мумкин. А. П. Ларин тўплаган маълумотлар ўжарликнинг асосий сабаблари – боланинг мустақиллигини чеклаб қўйиш, эркинлик туйғуси ва ташаббусини сўндириш ва унинг онг хусусиятини (англаш суръатини) камситишдан иборатлигини кўрсатади.

Мазкур омиллар боланинг катталарга муносабати негизини ташкил қилади ва унинг психик ўсиши давомида муайян даражада ўзгариб боради. Уларнинг ўзгариши катталарнинг болага у эришган камолот босқичини ҳисобга олиб, оқилона муносабатда бўлишига боғлиқ. Агар мактабгача даврда болага тегишлича муносабатда бўлинмаса, унда ўжарлик вужудга келиши мумкин.

Бола хулқида муайян шароитнинг таъсири билан пайдо бўлган ўжарлик ва ножўя қилиқлар мавжудлиги, унинг психикаси жиддий ўзгариш рўй берганини, энди болага унинг ҳозирги ўсиш даражасини ҳисобга олиб, муносабатда бўлиш зарурлигини билдиради. Боланинг психикасида вужудга келадиган инқирознинг сабаблари: 1) катталар боланинг жисмоний ва ақлий имкониятини; 2) хоҳиш ва истагини мустақил ҳолда турмушда қарор топтиришга интилишини; 3) айрим кўзга ташланган қийинчиликларни бартараф қилишга уринишини; 4) ўз ҳолича иш тутишни чеклашларидир.

Катталар боланинг раъйига, мустақиллигига қарши турмасдан, мумкин қадар истагини, интилишига ёрдам берсалар, унинг шахсини шакллантириш жараёнидаги қийинчилик ўз-ўзидан барҳам топади, низо ёки ихтилофнинг олди олинади.

Оила ва боғчада шахслараро муносабатлар илмий асосга қурилиб, оқилона қоидага суянилса ва педагогик одоб (назокат) доирасидан четга чиқилмаса, юқорида айтилган зиддиятлар юзага келиши мумкин эмас.

Ўжарлик, қайсарлик катталарга итоатсизликнинг вужудга келиши – боланинг катталарга қарамликдан қутулишга уриниш ва кичик мактабгача ёш давридан мактабгача даврга ўтишнинг ташқи ифодасидир. Мустақилликка интилиш мазкур ёш давридаги ўзгаришлар, янгиланишлар, яъни шахсий ҳатти-ҳаракатни ва «мен ўзим»ни англашнинг маҳсули тариқасида намоён бўлади.

Д. Б. Эльконин фикрича, боланинг хоҳиши билан бу хоҳишнинг ҳаракатда ифодаланиши ўзаро мос тушмаслиги, катталар талабига сўзсиз итоаткорлик унинг истагини умумлаштиришга олиб келади, вояга етганлар талабига мос эмаслиги сабабли шунчаси хоҳиш қатъий шахсий хоҳиш даражасига ўсиб ўтади. Одатда «Мен хоҳлайман», «Ўзим бажараман» каби мустақилликка интилиш ҳаракатлари хоҳишнинг кучайишида ўз ифодасини топади. Ана шу тариқа бола психикасида хоҳишларининг ўзаро узвий боғланиши, мотивлар ва уларнинг кураши юзага кела бошлайди.

Психологик манбалардан маълумки, мазкур ёшдаги болаларни ўзлари хоҳламайдиган зерикарли фаолиятга (чунончи, ёзишга, расм чизишга, меҳнатга, ҳаракатли ўйинга) мажбур қилиш мумкин эмас. Улар ўзлари хоҳламаган машғулотларда жуда тез чарчайдилар. Шундай машғулотларга амалий жиҳатдан ёндашиб, яққоллик аломатлари киритилса, болалар ишга астойдил, бутун вужудлари билан киришиб кетади. Натижада уларда шу машғулотга ижодий муносабат вужудга келади.

Бевосита идрок қилинмайдиган ҳолатларга нисбатан ҳис-туйғу, мураккаб ички туғён ва кечинмаларнинг пайдо бўлиши, кейинчалик эмоционал ўсиш учун энг қулай шарт-шароитлар яратади. Л. С. Виготскийнинг таъкидлашича, бола ўйин фаолиятида бемор сингари йиғлайди, ўйиннинг иштирокчиси сифатида қувнайди. Шунинг учун унинг кечинмалари бемор тўғрисидаги тасаввур образларининг мажмуаси билан, уларнинг нисбатан ранг-баранглиги билан аниқланади. Бола танлаган роль ундаги мавжуд кечинмаларнинг амалий ифодаси каби гавдаланади. Эртақлар тинглашда болада қахрамонлар тўғрисидаги дастлабки кечинмалар пайдо бўлади, болага эмоционал таъсир этиш имконияти туғилади, кечинмаларни акс эттириш эса тасаввур доирасида вужудга келади. Масалан: доктор – даволайди, шофёр – ҳайдайди, сотувчи – мол сотади, учувчи – самолётни бошқаради, ўқитувчи – болаларга билим беради ва ҳоказо.

Уч ёшда ҳаракатни мувофиқлаштириш жараёнининг такомиллашуви болага югурганида, бир жойда тик турганида мувозанатни сақлаш имконини яратади. Бунинг натижасида бола мустақил ҳолда турли ҳаракатларни амалга ошира бошлайди. Жисмоний жиҳатдан мустақилликка эришиш болада эркин, катталарнинг назоратсиз, ўз ҳолича қандайдир ишларини бажариш, умуман микро ва макро муҳитда шахс сифатида яшаш истагини туғдиради.

Юқоридаги умумий хулосалар асосида айтиш мумкинки, уч ёшгача давр нутқ ва нутқ фаолиятини энг оқилона намоён қилиш ва тўғри, мақсадга мувофиқ ривожлантириш босқичи ҳисобланади. Бинобарин, ҳар бир ёш даврининг ўзига хос қулай ўсиш паллалари, имкониятлари ва ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу нарса умумий психологик қонуниятларга суянган ҳолда талқин этилади, шу билан бир етакчи фаолиятнинг роли инобатга олинади.

Боланинг тик юришга одатланиши, фазовий қонуниятлар, ўзига хослик, борлиқдаги мавжудотларни тўғри идрок қилиш кабилар унда турли психологик сифатларни шакллантиради, шунингдек, мутлақо янги шахс хусусиятларни вужудга келтиради. Унда ҳаракат шаклларига нисбатан синчковлик укуви кўпроқ ўсади, вақтни тасаввур қилиш, вақт ўлчовларига қизиқиш туйғуси уйғонади. Ўйин фаолиятида, тенгдошлари ва катталар билан бевосита мулоқотга

киришишда вақтни, фазони ва ҳаракатни идрок қилиш малакаси такомиллашиб боради, мазкур психологик категориялар сифат жиҳатдан янги ривожланиш босқичига кўтарила бошлайди.

Мазкур даврда нутқ мазмунлироқ, нутқ фаолияти еса грамматик, морфологик ва синтаксистик нуқтаи назардан тўғри тузилишга ега бўла боради, боланинг бу борадаги фаоллига мислсиз даражада ўзгаради. Атоқли психологлар ва ўзимизнинг кузатишларимизга қараганда, уч ёшли бола соат сайин бир нечтадан (она турли ёки бегона тилга доир) сўзларни ўзлаштиради ва унинг ривожи ўзгалар нутқини оқилона идрок қилиш ва тушуниш имконини яратади, шахслараро муомала кўламини янада кенгайтиради.

Шунга ўхшаш ўзгаришлар бола атроф-муҳит тўғрисидаги маълумотлари, ахборотларни, илмий билимлар ва ижтимоий кўникмаларни эгаллаши учун пухта замин ҳозирлайди. Натижада уч ёшлилар психикаси янгиликларни акс эттириш ва улардан таъсирланишдек мураккаб функцияни бажара бошлайди. Шулар сабабли бу ёшдаги болалар ўзининг кўрганларини, эшитганларини тез идрок қиладилар ва эслаб қоладилар, ҳатто уларни тушунишга интиладилар, улар ўз билимдонликларини намойиш этишга, ўзларини шахс сифатида кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Ўзининг катталар орасидаги ўрнини топиш истаги, ҳисси «Мен» даврини вужудга келтиради. Боланинг янги ва интилишлари катталар томонидан ғайритабиий қабул қилишини улар ўртасида «англашилмовчилик»ни келтириб чиқаради. Унда катталарнинг кўрсатмаси, тавсияси, илтимоси, буйруғи ва тазйиқига қаршилик кўрсатиш туйғуси пайдо бўлади. Шу тарика шахслараро муносабатда зиддиятлар, ички низолар, психологик инқироз намоён бўлади. Буларнинг барчаси «Мен» даврининг ҳосиласи бўлиб, бола шахс сифатида шаклланаётганидан далолат беради. Инқирознинг сабаблари хар хил бўлади.

Инқироз даврида боланинг катталарга қаршилик кўрсатиши ҳам турли кўринишларга эга бўлиб, улар ўткинчи психологик ҳолат ва ҳодисага ўхшайди. Лекин оила ва боғчада қийинчиликларни енгиш жараёнида боланинг шахсига унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри ва оқилона ёндашиш уни инқироздан рухан олиб чиқиш имконини яратади. Тажрибалардан маълумки болалар мазкур инқироз даврида бир неча кўринишдаги қайсарлик ёшини босиб ўтадилар.

Ролли ўйин – мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти. Ролли ўйин мазкур ёш давридаги болаларнинг энг муҳим фаолияти бўлиб, улар бундай ўйинда гўё катта ёшдаги одамларнинг барча вазифалари ва ишларини амалда бевосита «бажарадилар». Шу боисдан ўйин фаолияти учун махсус яратиладиган шароитларда ижтимоий муҳит воқеалари, оилавий турмуш ҳодисалари, шахслараро муносабатларни умумлаштирган ҳолда акс эттиришга ҳаракат қиладилар. Болалар катталарнинг турмуш тарзи, ҳис-туйғуси, ўзаро муомала ва мулоқотларининг хусусиятларини, ўзига ва ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабатини яққол воқелик тарзида ижро этиш учун турли ўйинчоқлардан, шунингдек, уларнинг вазифасини ўтовчи нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий ва маиший воқеликнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган ролли ўйин уларда бирданига эмас, балки турмуш тажрибасининг ортиши, тасаввур образларининг кенгайиши натижасида вужудга келади ва моҳияти ва мазмуни жиҳатдан оддийдан мураккабга қараб такомиллашиб боради.

Йирик психологлар А. Валлон, Ж. Пиаже, Л. С. Виготский, С. Л. Рубин-штейн, А. Н. Леонтьев, Б. Г. Ананьев, Д. Б. Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, гўдаклик даврида боланинг предметли фаолияти негизида ролли ўйин учун энг зарур шароитлар аста-секин вужудга кела бошлайди. Мазкур олимлар ва уларнинг шогирдлари тўплаган маълумотларга асосланиб ролли ўйинни вужудга келтирувчи муҳим омиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гўдаклик давридаги предмет билан уни ҳаракатлантириш орасидаги боғлиқлик ўз аҳамиятини йўқота боради, натижада предмет билан ҳаракат алоҳида ҳукм суриш имконияти туғилади ва бола уларни алоҳида умумлашган тарзда акс эттира бошлайди;

2) бола ҳақиқий ўйинчоқлар ўрнига уларнинг асл моҳиятини тўла акс эттира олмайдиган ясама ва беўхшов нусхаларидан кенг фойдаланади (фабрикада тайёрланган кўғирчоқ ёки автомобиль ўрнига уйда ясаб берилган шундай нарсалар билан қаноатланиш) ;

3) боланинг ўз хатти-ҳаракатлари катталарнинг ишларидан фарқланишига интилиши, унда ўзига хос шахсий ҳаракат кўникмасининг пайдо бўлиши;

4) болада ўз хатти-ҳаракатини катталар фаолияти билан қиёслаш, ҳаракатларнинг моҳиятини мувофиқлаштириш ва айнан тузилиши жиҳатдан бир-бирига яқинлаштириш истагининг туғилиши;

5) бола катталарнинг ҳаёти ва фаолиятида учраб турадиган, одатдаги турмуш муаммоларини ўзида акс эттирувчи, маънавий ва маиший кўринишга эга бўлган ҳаёт жабҳасини ўз хатти-ҳаракатида изжил равишда тиклашга (уларнинг ролини бажаришга) уриниши.

Ўйин фаолиятини такомиллаштирадиган шароитларни тадқиқ қилган Н. М. Аксаринанинг таъкидлашича, ўйин ўз-ўзидан вужудга келмайди, бунинг учун камида учта шароит мавжуд бўлиши керак: а) боланинг онгида уни қуршаб турган воқелик тўғрисидаги хилма-хил таассуротлар таркиб топиши; б) ҳар хил кўринишдаги ўйинчоқлар ва тарбиявий таъсир воситаларининг муҳайёлиги; в) боланинг катталар билан тез-тез муомала ва мулоқотга киришуви. Бунда катталарнинг болага бевосита таъсир кўрсатиш услуби ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Шундай қилиб, психологик адабиётлар таҳлилига таяниб мактабгача ёшдаги болаларнинг ўзига хос хусусиятлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) бола одамларнинг фаолияти, уларнинг предметларга муносабати ва ўзаро муомаласига қизиқади;

2) болалар ролли ўйинларда атрофдаги воқеликнинг энг ташқи ифодали, жўшқин ҳис-туйғули жиҳатларини акс эттирадидилар;

3) ролли ўйинда бола катталар билан бир хил шароитда яшаётганини ҳис этган ҳолда ўз истагини амалиётга тадбиқ қилади;

4) катталарни ҳаёти ва фаолиятига кириш бола ҳаётида ўчмас из қолдиради.

Болалар нима учун ўйнайдилар?

Психологияда ролли ўйин фаолияти воқеа ва мазмундан ташкил топади. Одатда воқеа деганда, ўйин фаолиятида болалар акс эттирадиган воқеликнинг доираси тушунилади. Ўйинларнинг сюжети хилма-хиллигига қарамай, рус психологи Е. А. Аркин ўйинларни қуйидаги таснифини тавсия қилади:

1) ишлаб чиқаришга, техникага доир – қурилиш, касб-хунар, қишлоқ хўжалилига оид ўйинлар;

2) маиший ва ижтимоий сиёсатга доир – рўзғор, боғча, мактаб, кундалик турмушга оид ўйинлар;

3) харбийга доир – уруш-уруш ўйинлари;

4) драмалаштирилган – кино, спектакл ва бошқаларга оид;

Бошқа бир рус психологи Д. Б. Элькониннинг таснифи бўйича эса ролли ўйинларнинг сюжетида кўра 3 та гуруҳга ажратиш мумкин.

1) маиший мавзу сюжетида оид ўйинлар; 2) ишлаб чиқариш сюжетида тааллуқли ўйинлар; 3) ижтимоий-сиёсий сюжетли ўйинлар. Муаллиф айрим ўйин турлари мактабгача ёшдаги болаларнинг барча бўғинларига мослигини, сюжетлар маишийдан ишлаб чиқаришга қараб ва ундан ижтимоий-сиёсий воқеаларни акс эттиришга қараб ривожланишини алоҳида уқтиради. Унинг фикрича, ўйин сюжетидаги бундай изчиллик боланинг билим савияси, турмуш тажрибаси кенгайиши, унинг катта ёшдаги одамлар турмушига чуқурроқ кириб бориши билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, ўйин сюжетининг ўсиши турмушининг тобора янги қирраларини акс эттириш билан чекланиб қолмай, муайян сюжетнинг ўзига хос бошқа кўринишлари билан бойиши сабабли ҳам амалга ошади.

Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш жараёнини тўғри ташкил қилиш орқали ўйин сюжетларининг кўламини режали кенгайтириш мумкин. Болалар психологияси фанида қатъий ифодаланганидек, бола боғчага келганда унинг ўйин сюжети фақат оилавий турмушдаги воқеаларни акс эттирса, сайрларга олиб бориш, табиатни кузатиш натижасида ўйиннинг турлари кўпайиб боради: боғча, ҳайвонот боғи, ошхона, поезд, пароход, сартарош, сотувчи каби ўйинлар қўшилади. Боланинг ёши улғая бориши билан ўйиннинг муддати ҳам узайиб боради. Мазкур жараённи тадқиқ қилган А. П. Усованинг маълумотида кўра, 3-4 ёшли болаларнинг ўйин фаолияти 10-15 дақиқа, 4-5 ёшли болаларнинг ўйин фаолияти 40-50 дақиқа, катта мактабгача ёшидаги болаларнинг ўйин фаолияти бир неча соатгача чўзилиши мумкин. Ҳатто, бир турдаги ўйинларнинг сюжетлари бутун кун бўйи, қолаверса, ундан ҳам ортиқ вақт давом этади. Бу ҳол бола ўйин фаолияти жараёнида ҳаёт-фаолиятнинг у ёки бу қиррасини, муҳим жиҳатини алоҳида ифодалаб ижро этади, дейишига ҳеч қандай асос бўла олмайди. Чунки психология фанида ҳозиргача тўпланган илмий маълумотлар бундай муаммоларга жавоб бера олмайди.

Д. Б. Эльконин ўз тадқиқотида ролли ўйиннинг сюжети билан бир қаторда унинг мазмуни ҳам мавжуд эканлигини ёзади. Унинг фикрича, ўйинда бола катталар фаолиятининг асосий жиҳати (томони) ни аниқроқ акс эттириш ўйиннинг мазмунини ташкил қилади.

Л. С. Славина тўплаган маълумотларга қараганда, маиший турмушга алоқадор бир хил сюжетли ўйин, мактабгача ёшдаги, болаларнинг ёш хусусиятига қараб (кичик, ўрта, катта) турлича йўсинда амалга оширилган. Кичик мактабгача ёшдаги болалар бир хил ўйинчоқлар билан бир неча марта такрорий ёки ортиқча ҳаракат қиладилар. Уларнинг ўйин мазмунини ўйинчоқ билан бажариши катталарнинг ҳаракатларини такрорлашдир. Агар улар «Меҳмон-меҳмон» ўйнаётган бўлсалар, барча ҳаракатларни (меҳмонни кутиб олиш, дастурхон ёзиш, ҳол-аҳвол сўраш ва хоказоларни) буюмлар билан изчил бажарадилар. Ҳаракатларни сўз билан қисқартириш ҳоллари болалар фаолиятида кам учрайди. Ўйиннинг мазмуни асосан ўйинчоқлар билан бажариладиган ҳаракатларда ўз ифодасини топади, ролни ижро этиш ҳамкорликда эмас, балки ёнма-ён, бир-бирини тўлдиришдан анча йироқ тарзда амалга ошади.

Катта мактабгача ёшдаги болаларда ўйин фаолияти мутлақо бошқача ўтади, чунончи бир ҳаракат иккинчи ҳаракат билан узлуксиз боғланиб кетади, баъзи бир ҳаракатлар эса сўз ёрдамида қисқартирилади («келинг, хуш кўрдик» ҳаракат билан эмас, балки сўз орқали ифодалангани) ва умумлаштирилади. Ролли ўйин болаларнинг ҳамкорликдаги фаолияти маҳсули тариқасида, вужудга келади. Бу ёш роль танлашда иштирокчилар ўртасидаги низолар, тортишувлар камаяди, рольга ўзини лойиқ деб билиш ўзидаги мавжуд буюмлардан келиб чиқмайди (масалан, қалам-ўқитувчи, қайчи-тикувчи ролни олиш учун асос бўла олмайди), балки ўзининг мазмунидан, ҳамкорликдаги фаолият нуқтаи назаридан келиб чиқади. Натижада улар кичик мактабгача ёшдагиларга ўхшаб ролни алмаштириш, бир буюмдан бошқасига бир образдан иккинчисига ўтишдек беқарор ҳаракатлар қилмайдилар.

Ўрта мактабгача ёшдаги болаларда ролни тақсимлаш ёки уни танлаш ўйин фаолиятига киришдан анча илгари амалга оширилади, бу нга шу гуруҳ бошлиғи бевосита раҳбарли қилади. Шунинг учун ким қандай ролга муносиблиги узоқ тортишувларга сабаб бўлади. Тортишувлар ва баҳслар катта ёшли одамларнинг аралашуви натижасида адолатли ҳал қилинади. Болалар ўртасидаги ва асар қаҳрамонларининг бир-бирига муносабати ўйин фаолиятида бош масалага айланади. Улар амалга оширадиган хатти-ҳаракатлар умумлашган бўлса ҳам, ўйиннинг мазмуни (она ва бола, паттачи ва йўловчи, сотувчи ва харидор, тарбиячи ва тарбияланувчи каби) шахслараро муносабатлани акс эттиришга кўчади.

А. П. Усованинг тадқиқотида таъкидланишича, ролли ўйин иштирокчиларининг сафи ёш улғайишига қараб, жинсий тафовутларга биноан кенгайиб боради: 1) уч ёшли болалар 2-3 тадан гуруҳга бирлашиб, 3-5 дақиқа бирга ўйнай оладилар; 2) 4-5 ёшлилар гуруҳи 2-5 иштирокчидан иборат бўлиб, уларнинг ҳамкорликдаги фаолияти 40-50 дақиқа давом этади, ўйин давомида қатнашчилар сони ортиб ҳам боради; 3) 6-7 ёшли болаларда ролли ўйин гуруҳ ёки жамоа бўлиб бирга ўйнаш истаги вужудга келади, натижада аввал роллар тақсимланади, ўйиннинг қоидалари ва шартлари тушунтирилади (ўйин давомида болалар бир-бирларининг ҳаракатини қаттиқ назорат қиладилар).

Қатор илмий тадқиқотларда исботланишича, ўйинда тарбиявий таъсир жамоаси тўғри уюштирилса, болалар ҳаётида жуда мураккаб, нозик психологик механизм пайдо бўлади ва шахслараро муносабат бошқачароқ тус олади. Болалар жамоасидаги ўзаро муносабатлар, мулоқотлар ўйиннинг мазмунини бойитади, сюжетнинг кўламини кенгайтиради, роллардаги ғоялар барқарорлашиб боради. Гуруҳ ва жамоа бўлиб ўйнаш орқали болаларда жамоа ҳаракати қоидалари, ахлоқ нормалари, ўзаро ёрдам кўникмалари ва бошқа умуминсоний қадрият, маънавий ва руҳиятнинг таркибий қисмлари шаклланади. Шунинг учун ўйин фаолиятида жамоа аъзоларининг қоидага мувофиқ мувофиқ ҳаракат қилишлари алоҳида аҳамият касб этади, ўйин давомида ролларни бажарувчилар ўзларининг алоқалари орқали бир-бирлари билан узвий боғланишларини, ўйинни муваффақият билан яқунлаш, охирига етказиш учун биргаликдаги ҳаракат қанчалик зарурлигини англай бошлайдилар.

Д. Б. Эльконин ва унинг шогирдлари тўплаган маълумотларга, шахсий кузатишларимизга кўра, бола бирор ролни ўйнашни ўз зиммасига олишининг энг зарур шarti унда катталар фаолиятининг муҳим хусусият ва белгиларини аниқ ифодалаш укувининг унда мавжуд бўлишидир. Ўйин фаолиятида бола ўз хатти-ҳаракатини реал ҳаракатлар мантиқига мослаштиради, ўйин

талабларига тўла бўйсундиради. Бинобарин, у мазкур жараёнда воқеликдан узоқлашмайди, аксинча, унга янада яқинлашади, ўйиндан ташқари ҳолатда қурби етмайдиган моҳият ичига чуқур кириб боради.

Д. Б. Эльконин ҳаракатли ўйиннинг қоидалари мазмуни ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб уларни беш гуруҳга ажратади: 1) ҳаракатга тақлид қилиш: тақлидий-процессуал ўйинлар; 2) муайян сюжетни драмалаштирилган ўйинлар; 3) сюжети оддий ўйинлар; 4) сюжетсиз қоидали ўйинлар; 5) аниқ мақсадга қаратилган машқлардан иборат спорт ўйинлари.

Болани ўйинга ундаган омил унинг катта ёшдаги одамларнинг борлиқ тўғрисидаги ва шахслараро муносабати ҳақидаги тасавури ва уларни ўз шахсий фаолиятида синаб кўриш истагидир, шунингдек, жамоа бўлиб ўйнаётган тенгқурлари билан бевосита мулоқотга киришиш иштиёқидир. Болалар психологияси фанида тўпланган маълумотлар таҳлилига асосланиб, мазкур ёш даври бўйича қуйидаги хулосани чиқариш мумкин: 1) ўйин фаолиятида бола турли ҳаракатларни тўлалигича намойиш этишга, уларни бажариш усуллари кўрсатишга иштиёқманд бўлади; 2) кейинчалик эса барча хатти-ҳаракатларни умумлаштириб акс эттиришга уринади.

Бола ўсиб борган сайин нарсалар ва ўйинчоқларнинг номини ўзгартириш, янги ном билан аташ енгиллашади. Шунингдек фақат янги вазиятда жисмлар номини ўзгартириш билан кифояланиб қолмай, уларни янги номга мувофиқ қўллаш имконияти ҳам вужудга келади. Ўйин фаолиятида фойдаланиладиган нарсаларни янгича номлаш қатор муаммоли вазиятларни вужудга келтиради.

Ўйин фаолиятида нарсалар номини ўзгартириш ўзининг психологик моҳияти билан мураккаб ҳолат ҳисобланади. Айниқса, сўз билан предметнинг ўзаро муносабатида уларга узвий боғлиқ ҳаракатлар алоҳида аҳамият касб этади.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида айтиш мумкинки, катта кишилар ҳаёти ва фаолиятининг ўрнини босувчи ашёлар уларнинг ҳаракатини умумлашган ҳолда ифодалашнинг моддий таянчи ҳисобланади. Шундай экан, ўйин фаолиятида бола ҳаракатининг ривожланиши ўйин мазмунига кўпроқ боғлиқдир. Чунки боланинг хатти-ҳаракати қанчалик ихчам ва умумлашган бўлса, у катталарининг фаолияти мазмунини акс эттиришдан шунчалик йироқлашади. Бинобарин, у одамларнинг нарсаларга ва бир-бирига муносабатини амалда бажаришга ўтади ва шунинг учун нарсалар билан ҳаракат қилишда катталарнинг ижтимоий муносабатларини тўғри ифодалашга интилади.

Ҳар қандай ўйиннинг ва ўйин фаолиятининг марказида бола катта кишиларнинг фаолияти ва ўзаро муносабатини, муомаласини ўзига хос тарзда акс эттириши, такрорлаши имконияти туради. Шунга кўра ўйин ижтимоий аҳамият касб этади, бола инсоният томонидан асрлар давомида яратилган қимматли билимлар, амалий кўникмалар, малакалар ва одатларни ўрганишига имкон яратади, оқибатда уни шахслараро мулоқотнинг моҳиятига олиб киради.

Боланинг психик ўсишида ўйиннинг аҳамияти

Кўпчилик психологлар ҳамда педагоглар ўйиннинг психологик масалалари билан бевосита шуғулланиб, ўйинларнинг болани психик камол топтиришдаги аҳамиятига алоҳида тўхталиб ўтганлар. Маълумки, ўйин бола учун воқеликни акс эттиришдир. Бу воқелик болани қуршаб турган воқеликдан анча қизиқарлидир. Ўйиннинг қизиқарлилиги уни англаб етишнинг осонлигидадир. Катталар ҳаётида фаолият, хизмат, юмуш қандай аҳамиятга эга бўлса, бола ҳаётида ўйин ҳам худди шундай аҳамият касб этиши мумкин.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган бой маълумотларга асосланиб, қуйидагича мулоҳаза юритиш мумкин. Масалан, энг содда психик жараёндан энг мураккаб психик жараёнгача ҳаммасининг энг муҳим жиҳатларини шакллантиришда ўйинлар катта роль ўйнайди.

Мактабгача ёшдаги болаларда ҳаракатнинг ўсишига ўйиннинг таъсири ҳақида гап борганида аввало шу айтиш керакки, биринчидан, ўйин ташкил қилишнинг ўзиёқ мазкур ёшдаги боланинг ҳаракатини ўстириш ва такомиллаштириш учун энг қулай шарт-шароит яратади. Иккинчидан, ўйиннинг бола ҳаракатига таъсир этишининг сабаби ва хусусияти шуки, ҳаракатнинг мураккаб кўникмаларини субъект айнан ўйин пайтида эмас, балки бевосита машғулот орқали ўзлаштиради. Учинчидан, ўйиннинг кейинчалик такомиллашуви барча жараёнлар учун энг қулай шарт-шароитларни вужудга келтиради. Шу боисдан ўйин фаолияти хатти-ҳаракатни амалга ошириш воситасидан боланинг фаоллигини таъминловчи мустақил мақсадга айланади. Негаки, у (ўйин) субъект (жонзот) онгининг дастлабки объекти даражасига ўсиб ўтади. Мактабгача ёшдаги бола муайян хусусиятга эга бўлган ролни танлайди, шу билан бирга у ёки бу персонажга хос қатъий

юриш-туришни онгли равишда ижро этишга интилади. Шундай экан, ўйин мазкур бола учун энг зарур фаолиятга айлана боради ва янги шаклдаги ҳаракатларни, такомиллаштириш, уларни англаган ҳолда эсга тушириш эҳтимоли яққол воқеликка айлана бошлайди. Мазкур ҳаракатларни эгаллаш болада жисмоний машқларни онгли равишда бажариш имкониятини вужудга келтиради (А. В. Запорожец).

Боланинг ўйинлар шарт-шароитидан келиб чикувчи онгли мақсади ҳаракатларни бажариш кезида ўз ифодасини топади ва унинг ўз олдига қўйган мақсади эсда олиб қолиш ва эсга тушириш жараёнларига айланади.

Болалар лаборатория шароитига нисбатан ўйинларда кўпроқ сўзларни эслаб қолиш ва эсга тушириш имкониятига эга бўладилар, бу эса ихтиёрий хотира хусусиятини чуқурроқ очишга ёрдам беради. Тажрибада йиғилган маълумотларни таҳлил қилиш куйидагича хулоса чиқариш имконини беради: а) ўйинда бола томонидан маълум роль танлаш ва уни ижро этиш жараёнини талай талай ахборотларни эслаб қолишни талаб қилади; б) шу боисдан персонажнинг нутқ бойлигини эгаллаш, хатти-ҳаракатини такрорлашдан иборат онгли мақсад болада олдинроқ пайдо бўлади ва осон амалга ошади.

Ўйин фақат билиш жараёнларини такомиллаштириб қолмай, боланинг хулқ атвориға ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Мактабгача ёшдаги болаларда ўз хулқини бошқариш кўникмаларини таркиб топтиришга боғлиқ психологик муаммони ўрганган З. В. Мануйленконинг фикрича, бирор мақсадга йўналтирилган машғулотга нисбатан ўйинда хулқ кўникмаларини олдинроқ ва осонроқ эгаллаш мумкин. Айниқса, бу омил мактабгача ёшдаги болаларда ёш даврининг хусусияти сифатида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Катта мактабгача ёшдаги болаларда ўз хулқини ўзи бошқариш кўникмаси ўйин фаолиятида ҳам, бошқа шароитларда ҳам қарийб бараварлашади. Баъзан улар айрим вазиятларда, масалан, мусобоқа пайтида ўйиндагига қараганда, ўйин ва ўйин фаолияти болада ўз хулқини бошқариш кўникмаларини шакллантириш учун муҳим аҳамият касб этади.

Психолог Ж. Пиаже ўйинда жисмларга янги ном бериш омилига жиддий эътибор билан қараб, бу иш рамзий маъноли тафаккур шаклланишининг таянчи, деган хулосага келади. Лекин бу хулоса вазиятни акс эттиришнинг бирдан-бир тўғри йўл эканлигини билдирмайди. Шунинг учун нарсанинг номини ўзгартириш билан болада тафаккур ва ақл-заковат ўсишини кутиш ҳам мантиққа мутлақо зиддир. Аслида нарсаларни қайта номлаш эмас, балки ўйин ҳаракатларининг хусусиятини ўзгартириш боланинг ақлий ўсишига сезиларли таъсир ўтказа олади. Дарҳақиқат, ўйин фаолиятида болаларда ҳаракатнинг янги кўриниши, яъни унинг фикрий, ақлий жиҳати намоён бўлади ва шунинг учун ўйин ҳаракатларини шакллантириш жараёнида болага фикрлаш фаолиятининг дастлабки кўриниши вужудга келади. Боланинг ақлий камол топишида ёки унинг умумий камолотида ўйиннинг муҳим аҳамият касб этиши худди мана шу далил орқали ўз ифодасини топади.

Бола ўйин фаолиятида мактаб таълимига тайёрланиб боради, шу боисдан, унда ақлий ҳаракатларнинг яққол шакллари таркиб топа бошлайди. Лекин ўйин фаолиятида боланинг ақлий ўсишини чуқурроқ изохлаб бериш ҳали етарли тажриба маълумотлари мавжуд эмас.

Ролли ўйин фақат алоҳида олинган психик жараён учун аҳамиятли эмас, балки болада шахсий хусусият ва вазифаларни шакллантиришда ҳам зарурдир. Бинобарин, катта ёшдаги одамлар ролини танлаб, уни бажариш боланинг ҳис-туйғусини қўзғатувчилар билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки ўйин давомида болада ҳар хил хоҳиш ва истаклар туғила боради, булар бошқа нарсаларнинг ташқи аломматлари, ўзига ром этиши сабабли ҳамда боланинг ихтиёридан ташқари, тенгдошларининг таъсири остида туғилади.

Мавзу: Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари

Режа:

1. Таълимга психологик тайёрликнинг объектив ва субъектив омиллари.
2. Бошланғич синф ўқувчисининг биологик ривожланиши
3. Бошланғич синф ўқувчисининг ўзига хос эҳтиёжлари ва қизиқишлари.
4. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар билиш жараёнларининг ўзига хослиги
5. Кичик мактаб ёшидаги даврда шахснинг ривожланиши

Кичик мактаб ёши даврига 6–10 ёшли бошланғич (I–IV) синфларнинг ўқувчилари киради. Бола мактаб таълимига боғчада тарбияланаётганида тайёрланади. Бунда у мактабда ўқувчиларга қўйиладиган ҳар хил талаблар билан танишади, фан асосларини ўрганиш учун биологик ва психологик жиҳатдан тайёр бўлади.

Таълимга психологик тайёрлик деганда, боланинг объектив ва субъектив жиҳатдан мактаб талабига муносиблиги назарда тутилади. У мактаб таълимига аввал психологик жиҳатдан тайёрланади. Бинобарин, унинг психикаси билим олишга етарли даражада ривожланади. Шу ёшдаги бола идрокининг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчанлиги, дилкашлиги, хайрихоҳлиги, ишонувчанлиги, хаёлининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккурининг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради. Мактаб таълимига тайёрланаётган болада диққат нисбатан узоқ муддатли ва шартли барқарор бўлади. Бола диққатининг хусусиятлари ролли ва сюжетли ўйинларда, расм чизиш ва қуриш-ясаш машғулотларида, лой ҳамда пластилиндан ўйинчоқлар тайёрлашда, ўзгалар нутқини идрок қилиш ва тушунишда, математик амалларни ечишда, ҳикоя тинглаш ва тузишда кўринади. Бола ўз диққатини муайян объектга йўналтириш, тўплаш, тақсимлаш бўйича маълум даражада кўникмага эга бўлиб, ўз диққатини бошқариш ва керакли пайтда тўплашга интилади. Унинг хотираси қизиқарли, ажойиб-ғаройиб, кишини таажжубга соладиган маълумот ва ҳодисаларни пухта эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш имкониятига эга бўлади. Шу давргача бевосита катталар раҳбарлигида у ёки бу ахборотларни ўзлаштириб келган бўл-са, энди ўз хоҳиш-иродаси билан зарур маълумотлар тўплашга, ўз олдига аниқ мақсад ва вазифа қўйишга ҳаракат қилади, Боланинг ана шу фаоллиги хотирасининг муайян даражада ривожланганини билдиради. У шеър, ҳикоя ва эртакларни эсда қолдириш учун гўё такрорлаши, ёд олишнинг энг қулай йўл ва усулларида фойдаланиши таълим жараёнида унга жуда қўл келади. Биринчи синф ўқувчиси кўпинча яққол образли хотирага суяниб билиш фаолиятини ташкил этса ҳам, бу иш хотиранинг бошқа турларини инкор қилмайди, аксинча, таълим сўз–мантик хотирасини тақозо этади. Сўз–мантик хотирасининг мавжудлиги маъносини тушуниб эсда олиб қолиш жараёнининг самарадорлиги ортишига кенг имконият яратади. Тажрибадан маълумки, бола маъносиз сўзлардан кўра маънодор тушунчаларни бирмунча тез ва мустаҳкам эслаб қолиш хусусиятига эга. Унинг нутқи мактаб таълимига тайёргарлик босқичида катталар билан мулоқотга киришиш, кишиларнинг фикрини уқиб олиш ва тўғри идрок қилиш даражасида, нутқининг тузилиши эса грамматика қоидаларига мос, мантиқан изчил, ифодали, миқдор ва кўлам жиҳатдан фикр алмашишга етарли бўлади. У эшитган ва кўрганлари тўғрисидаги маълумотларни тушуна олади. Ўзидаги ахборотларни муайян тартибда баён қила билади, ақлий фаолият операцияларидан ўринли фойдаланади (уларни таққослайди, ойдинлаштиради, гуруҳларга ажратади, умумлаштиради, ҳукм ва ҳулоса чиқаришга ҳаракат қилади).

Йирик психологларнинг тадқиқотларига қараганда оқилона ташкил қилинган таълим жараёни мазкур ёшдаги болаларнинг тафаккурини жадал ривожлантиради. Масалан, улар лингвистика, физика, математикага доир илмий тушунчаларни ўзлаштирадилар, соддароқ масалалар тузадилар, енгилроқ машқларни бажара оладилар, ижодий ва маҳсулдор фикр юритишга интиладилар.

Олти ёшли боланинг мактаб таълимига психологик жиҳатдан тайёрлигининг объектив томонига режа асосида, тартибли, мақсадга йўналтирилган, бола турмуши ва фаолиятининг тафовутлари, шароитлари, ўзига хослиги, унинг сиҳат-саломатлиги, усулий жиҳатдан тайёргарлиги, оддий кўникмаларни ўзлаштиргани каби омиллар киради.

Болани мактаб таълимига психологик тайёрланишининг субъектив томонига эса унинг мактабда ўқиш хоҳиши, интилиши, катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришиш истаги мазкур тайёргарлик билан узвий боғлиқдир. Болада шу даврга келиб, ўқиш, билим олиш ҳақида тўғри тасаввур шаклланади. У мактаб жамоаси аъзоларининг масъулиятли вазифаларини англайди ва уларга итоат қилишга, уларнинг кўрсатмаларини бажаришга мойил бўлади. Лекин болалар ҳаммаси бир хил эмаслиги сабабли улар ўртасида муҳим фарқлар вужудга келади. Баъзи бола мактабга бутун вужуди билан талпинади, ўқишга қанча вақт қолганлигини узлуксиз санайди, ўқув ашёларини олдинроқ тайёрлаб қўйишга ҳаракат қилади. Бошқа бир бола эса мактабдан қатъий воз кечишгача бориб этади. Ўқишга салбий муносабат кўпинча катталарнинг кўрқитишлари оқибатида вужудга келади. Шунингдек, ака ва опаларнинг мактабдаги «қийин кечинма ва вазиятлар» тўғрисидаги

гаплари, уйда болаларни кўпроқ дарс тайёрлашга мажбур қилиш ҳам ўқишга салбий муносабат уйғотади.

Бўлажак мактаб таълимига нисбатан бўлган бундай салбий муносабат ўқувчининг таълим – тарбия ишига киришишини ғоят қийинлаштиради ва қатор руҳий тўсиқларга дуч келадилар.

Мактабда таълим-тарбия ишларини ташкил қилишда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг анатомик-физиологик хусусиятлари, жисмоний камолот даражасини ҳисобга олиш муваффақият гаровидир.

Биологик ривожланиш. Бошланғич синф ўқувчиси биологик жиҳатдан нисбатан уйғун ўсади, унинг бўйи ва оғирлиги, ўпкасининг ҳажми мутаносиб ривожланади. Бироқ, боланинг суяклари (кўкрак қафаси, тос, қўл суяклари), умуртқа поғонасида ҳали тоғайсимон тўқималар учрайди, бу эса унинг суяк тизими такомиллашиб бўлмаганини кўрсатади. Юрак мускуллари тез ўсади, қон томирларининг диаметри сал каттароқ бўлади, миянинг оғирлиги бошланғич синфларда 1250–1400 граммни ташкил этади. Мия пўстининг аналитик-синтетик фаолияти такомиллашади, кўзғалиш билан тормозланиш ўртасидаги муносабат ўзгаради, лекин кўзғалиш нисбатан устунликка эга бўлади. Шунинг учун боланинг тўғри ўсишига ғамхўрлик қилиш, толиқишининг олдини олиш, ўқиш ва дам олиш режимига қатъий риоя этиш зарур.

Гарчи ўқиш ва дам олиш режимига қатъий риоя қилиб, кичик мактаб ёшидаги ўқувчини толиқтирмаслик зарур бўлса ҳам, аммо шуни эътиборда тутиш лозимки, одатда, етти ёшдаги боланинг жисмоний тараққиёти унчалик зўр бермасдан ва унчалик толиқмай 5 соат машғулот ўтиш (4 соат дарс ўтиш ва уй вазифаларини бажариш) имконини беради. Янги программа билан ишлаш кичик мактаб ёшидаги боланинг соғлиги учун хавотирланишга (равшанки, албатта режим тўғри ташкил қилинган тақдирда), унинг ҳаддан ташқари банд бўлиши ва толиқиб қолиши ҳақида гапиришга асос бўлмайди.

Бола мактабга кириши билан унинг бутун ҳаёт тартиби, ижтимоий ҳолати, коллективдаги, оиладаги аҳволи кескин ўзгариб кетади. Мактабга кирган давридан бошлаб унинг асосий фаолияти ўқиш бўлиб қолади, муҳим ижтимоий вазифа – ўқиш, билим орттириш вазифасидан иборат бўлиб қолади. Ўқиш бўлса боладан маълум уюшқоқликни, интизомлиликни, анчагина иродавий зўр беришликни талаб қиладиган жиддий меҳнатдир. Тобора тез-тез ва ҳадеб хоҳлаган ишингни эмас, балки керакли ишни қилишга тўғри келади. Мактаб ўқувчиси ўзи учун янги бўлган коллективга қўшилади. Бу коллективда у бутун 10 йил давомида яшайди, тараққий этади ва катта одам бўлиб етишади. Синф коллективи бўлса – шунчаки тенгқурлар группаси эмас. Коллектив ўз аъзосидан коллектив манфаатлари билан яшай олишни, шахсий хоҳишларини умумий интилишларга бўйсундиришни талаб қилади ҳамда ўзаро талабчанликни, ўзаро ёрдамлашишни, коллектив жавобгарликни, юксак даражадаги ташкилотчилик ва интизомлиликни талаб қилади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи бошланғич мактабда билимларни ўзлаштириш учун кўзатувчанлик, ихтиёрий эса олиб қолиш, ташкилий диққат, анализ қилиш, умумлаштириш ва мулоҳаза юрита билишнинг нисбатан юксак тараққиёт даражасига эга бўлиши керак.

Бу талаблар кун сайин ортиб ва мураккаблашиб бораверади. Мактаб таълимининг биринчи кунидан бошлаб кичик мактаб ёшидаги боланинг ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч бўлган асосий қарама-қаршилик юзага келади. Бу қарама-қаршилик бола шахсига, унинг диққати, хотираси, тафаккурига нисбатан ўқув ишлари, ўқитувчилар ҳамда коллектив томонидан қўйилаётган ва доимо ортиб бораётган талаблар билан ўқувчининг мавжуд психик ривожланиш даражаси, ўқувчи шахсий сифатларининг ривожланиш даражаси ўртасидаги қарама-қаршиликдир. Талаблар ҳамма вақт ўсиб бораверади ва боланинг мавжуд психик ривожланиш даражаси ана шу ўсиб бораётган талабларга тенглашишга тўхтовсиз равишда интилаверади.

Бу жиҳатдан психолог А. А. Люблинскаянинг тадқиқотлари қизиқарлидир. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни янги дастур билан ўқитиш мақсадга мувофиқлигини ва шундай шароитларда уларнинг ақлий ривожланиш даражасини ошириш имконияти борлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, бола мактаб ўқувчиси бўлди. Унинг ҳаётида бурилиш юзага келди. Унинг асосий фаолияти, биринчи ва энг муҳим вазифаси ўқиш, яъни янги билимларни кўникма ва малакаларни орттиришдан, табиат ҳамда жамият ҳақида системали маълумотлар тўплашдан иборат бўлиб қолади. Ўз-ўзидан маълумки, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўқишга нисбатан юксак жавобгарлик муносабати бирданига таркиб топиб қолмайди. Гарчи бунда анчагина индивидуал фарқлар кузатилса ҳам, ўқишга бўлган муносабатлар ва мотивларнинг ривожланиш динамикаси

одатда қонуний характерга эга бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, одатда, етти ёшли болалар таълимнинг бошланғич даврида мактаб машғулотларининг яқин келажакдаги истиқболларини ижобий идрок қиладилар. Болаларда ҳатто характерли хусусиятлари жиҳатидан фарқ қиладиган ўзига хос эҳтиёж ҳам бор. Бу аслида, ҳали ўқишга, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга бўлган эҳтиёж эмас, бирон янги нарсани, теварак-атрофдаги воқелик ҳодисаларини билишга бўлган эҳтиёж ҳам эмас, балки *ўқувчи бўлиш эҳтиёжидир*. Бу эҳтиёж ўзининг кичкина болалик ҳолатини ўзгартириш, мустақилликнинг навбатдаги босқичига кўтарилиш, оиланинг катта ва иш билан банд аъзоси бўлиш истагидир. Бунда ўқишнинг ташқи белгилари, яъни форма кийиш хоҳиши, ўз шахсий портфелига эга бўлиш, машғулотлар учун ўз жойига эга бўлиш, китобларни кўйиш учун жовончага зга бўлиш, худди отаси ёки онаси ишга борганларидек, ҳар куни мактабга бориш хоҳиши катта роль ўйнайди. Шу билан «кичкина» болалар кўзи олдида юксакликка кўтарилишдек ёқимли истиқбол уларни мафтун этади. Мактабга бўлган бундай муносабатнинг мустаҳкамланишига сентябрдаги тантанали байрам шароити ва мактаб ўқувчиси деган ном бериш анъанаси ҳам анчагина ёрдам беради. Гарчи бола уйда ота-онасидан, тантанали линейкада мактаб директоридан, биринчи дарсда ўқитувчидан мактаб таълимнинг моҳияти ва аҳамияти ҳақидаги сўзларни эшитса ҳам (бундай сўзларни тез-тез эшитиб тургани маъқул). Лекин бу сўзларнинг чуқур маъноси ҳали унинг онгига бориб етмайди. Чунки бу сўзларнинг чуқур маъносини билим олиш процессига чиндан киришиб кетгандан сўнг тушуниш мумкин. Дастлабки вақтларда жуда кўп ўқувчиларда ўқишга бўлган муносабат янги қизиқарли ўйинга нисбатан бўлган муносабатдек бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, қизиқарли ва ўзининг янги вазияти билан кишини жалб қиладиган муносабат сақланиб қолади. Улар шунчаки ота-оналаридан, ўқитувчиларидан эшитганларини софдиллик билан такрорлайдилар холос. Улар нима учун ўқиш кераклигини ўйлаб ҳам ўтирмай, кунт билан тиришиб ўқишга тайёрлар.

Кескин вазият тез орада, одатда 2-3 ҳафтадан сўнг бошланади. Тантанали байрам шароити секин-аста оддий кундалик иш билан алмашинади, янгилик туйғулари унча билинмай ўтадиган бўлади. Бола ўқишнинг бу иродавий зўр беришини диққатни сафарбар қилишни, интеллектуал активлик ва ўзини чеклай билишни талаб қиладиган меҳнат эканлигини билиб олади. Агар бола бундай меҳнатга одатланмаган бўлса, унда ўқишдан совиш юзага келади. Ўқитувчи бундай кескин вазият юзага келишини кутиб ўтирмай, ўқишнинг тантанали байрам эмаслигини, унинг ўйин ҳам эмаслигини, ўқишнинг муҳим ва жиддий аммо жуда ҳам қизиқарли иш эканлигини, чунки унинг кўп янги ва керакли нарсаларни билиб олиш имкониятини беришини болага уқтириб бориши жуда муҳимдир. Муҳими шундаки, ўқув ишларининг ташкил қилиниш форма ва усуллари ўқитувчининг сўзларини мустаҳкамлаши керак.

Психолог Л. С. Славинанинг кўрсатишича, бошланғич синфларда билиш активлиги етарли даражада бўлмаган, интеллектуал пассив болалар учрашлари мумкин. Бундай болалар интеллектуал жиҳатдан нормал ривожланган бўладилар. Бу ривожланиш уларнинг ўйин ва амалий фаолиятларида намоён бўлади. Лекин бундай болалар ҳали фикр қилишга одатланмаганлар ва фикр қилишни билмайдилар. Актив фикр қилиш фаолиятдан қочишга интилиш улар учун характерлидир. Бундай ўқувчиларга ўқитувчи алоҳида диққат билан қараши керак, уларни фикр қилиш фаолиятига одатлантириб, уларнинг ютуқларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши, дастлабки пайтларда ўқув вазифаларини бажаришларини ўйин ва амалий фаолият билан боғлаб олиб бориши керак.

Аввал бошлаб биринчи синф ўқувчисига ўқиш фаолияти жараёнининг ўзига қизиқиш таркиб топади. Уларнинг товушларни талаффуз қилишларида ва ҳарф элементларини ёзишларида ҳали жуда кўп ўйинга ўхшаш томонлар бор. Бир қанча биринчи синфларда эксперимент ўтказилган: болаларга япон иероглифларининг шаклини чизиш буюрилган. Лекин бу иероглифлар уларнинг ҳаётларида ҳеч қачон керак бўлмаслиги уларга олдиндан айтилган. Бундай ишнинг нима кераги бор деган савол ҳеч кимда туғилмаган. Ҳамма болалар қизиқиб ва берилиб ишга киришиб кетганлар. Ўқувчи ўз фаолиятининг биринчи реал натижасига эга бўлиши биланоқ фаолиятнинг *натижасига* қизиқиши тез таркиб топади. Бундай пайтларда биринчи синф ўқувчиси баъзан ниҳоятда шодланади. Бир бола кўчада илиб кўйилган вивескани биринчи марта мустақил равишда ўқиб, шодлигидан ўша ернинг ўзидаёқ рақсга тушган. Бошқа бир бола қийин ҳарфни биринчи марта тўғри ёзиб, шундай шодланганки, хурсандлигидан энгашиб иштиёқ билан бу ҳарфни ўпа бериб, ўз меҳнатининг маҳсулидан рухланган. Учинчи бола ота-онасига: «Ҳайвонот боғига борайлик», деб илтимос қилган. Ота-онаси —«Ахир сен у ерда юз марта бўлгансанку!»— десалар, —«Ёзиб кўйилган ёзувларни ўқигим келяпти» деган.

Ўз ўқиш ишларининг натижаларига қизиқиш ҳосил бўлгандан сўнггина биринчи синф ўқувчиларида ўқиш фаолиятининг мазмунига нисбатан қизиқиш таркиб топади ва билим орттириш эҳтиёжи туғилади. Ана шу асосда кичик мактаб ёшидаги болада ўқув машғулотларига чиндан ҳам жавобгарлик муносабатлари билан боғлиқ бўлган, юксак ижтимоий тартибдаги ўқиш мотивлари таркиб топиши мумкин. Ўқитувчи ўқувчиларда худди ана шундай ўқув мотивларини тарбиялаши лозим. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ўқиш ишининг ижтимоий аҳамиятини англашларига эришмоғи керак. Бироқ бу ишга тегишли асос юзага келмагунча, шошилиш керак эмас.

Ўқиш фаолиятининг мазмунига, билим орттиришга қизиқишнинг таркиб топиши ўқувчиларнинг ўз ютуқларидан қаноатланиш ҳисси билан боғлиқдир. Бундай қаноатланиш ҳисси ўқитувчининг маъқуллаши, ҳатто энг кичкина муваффақиятни, олдинга қараб силжишни ҳам қайд қилиш билан пайдо бўлади. Ўқитувчи ўқувчиларни рағбатлантириб, уларнинг яхши ишлашларига майл ва хоҳиш уйғотиб «Энди сизлар кичкина болалардек эмас, балки ҳақиқий ўқувчилардек ишляпсиз!» деганда, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар, хусусан биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари, ўзларидан фахрланадилар, куч-қувватларининг ортганини сезадилар. Психологик жиҳатдан олганда мана шунинг ўзи ўқувчиларда таркиб топаётган кўникма ва малакаларни мустаҳкамлашдан иборатдир. Муҳими шундаки, ўқувчи ўз муваффақиятидан хурсанд бўлсин. Ҳатто арзимас муваффақиятсизликни ҳам тахминан қуйидаги тарзда шарҳлаб бериш фойдалидир: «Сен энди анча яхши ёзадиган бўлдинг. Бугун ёзганингни бундан бир ҳафта аввал ёзганинг билан солиштириб кўргин. Баракалла! Яна озгина ғайрат қилсанг, жуда яхши ёзадиган бўлиб оласан!» Равшанки, бундай рағбатлантириш ўқувчи виждонан ишлагандагина фойдали бўлади. Очикдан-очик ношудлик, ялқовлик ва бепарволик учун, албатта, одоб билан танбеҳ бериш керак.

Ўқитувчининг ўқувчини рағбатлантириши ҳақида гапирганимизда биз ҳамма вақт ҳам унинг ўқувчи билимига кўядиган баҳосини назарда тутмаймиз. Иш ҳамма вақт баҳоланиши керак. Оғзаки баҳо одатда биринчи синф ўқувчисига тушунарли бўлади. Агар бундай оғзаки баҳо педагогик такт билан қўйилиб, болага тушунтирилган бўлса, одатда у болада маълум таассурот қолдиради. Баҳо ҳақидаги масала алоҳида қараб чиқишни талаб қилади. Кўпчилик биринчи синф ўқувчилари аввал бошда ёки умуман баҳонинг маъносига тушунмайдилар ёки баҳога ҳеч қандай аҳамият бермайдилар. Бу хусусда қуйидаги ходисалар маълумдир: биринчи синф ўқувчиси хурсандлик билан ота-онасига айтади: «Қаранг, ўқитувчи қизил сиёҳ билан менга қандай чиройли баҳо қўйди!» Дафтарда эса икки баҳо турар эди. Ёки мана бундай мисол: иккита биринчи синф ўқувчиси бир-бирларига ўзларининг дафтарларини кўрсатадилар. Биттасининг дафтарыда ягона баҳо, беш турарди. Иккинчисининг дафтарыда эса, иккита баҳо, уч ва икки баҳолари турарди. Иккинчи ўқувчи фахрланиб, ўртоғига айтади: «Менда роса иккита баҳо, сенда эса фақат битта!». Биринчи ўқувчи ўзини Очикдан-очик камситилгандек ҳис қилиб, ранжиган ҳолда жавоб беради: «Менга ҳам яна баҳо қўйиб беради дейди. Бошқача тарзда жавоб бериш унинг хаёлига ҳам келмайди.

Ўқитувчининг кичик мактаб ёшидаги болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти жуда катта, чунки ўқитувчи дастлабки пайтдан бошлаб биринчи синф ўқувчилари учун шак-шубҳасиз обрўли киши бўлиб танилади, ўқувчилар назарида у ўйлаб иш тутадиган ақлли раҳбар, сезгир ва меҳрибон мураббий сифатида гавдаланади. Ўқитувчи сиймосида болалар ўзлари орзиқиб интилган ва ўз ҳаётларида жуда кўп ўзгаришлар вужудга келтирадиган мактабни кўрадилар. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, оиладаги катта одамларнинг обрўлари кучсиз бўлиб қолади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўқитувчи ҳаракатларининг тўғрилигига ҳеч қандай шубҳа қилмайдилар, ўқитувчининг ҳаракатларини муҳокама қилишга йўл қўймайдилар. Тарбиялашдан мақсад болани кўр-кўрона бўйсунувчи эмас, балки онгли интизомли киши қилишдир. У ўзининг кўзи ўнгида ўқитувчининг обрўси туша бошлаганидан эмас, балки у психик жиҳатдан етилишнинг юқорирок даражасига яқинлашгани туфайли тушунтириб берилишини кутади. Болада хатти-ҳаракатларнинг сабабини англаш, онгли ва асосли ҳаракат қилиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Агар биринчи синф ўқувчиси дарсда нима учун жим ўтириш керак, деган саволга кўпинча: «Ўқитувчи дарсда жим ўтириш керак деганлар» деб жавоб берса, 3 синф ўқувчиси бу саволга бошқача жавоб беради: «Бошқаларга ўқитувчининг гапларини эшитишга халақит бермаслик ва ўқитувчи нимани тушунтираётганини тушуниш учун дарсда жим ўтириш керак» деб жавоб беради.

Ўқитувчи обрўси бошланғич синфларда таълим ва тарбия бериш учун жуда яхши шартдир. Тажрибали ўқитувчи бундан тўғри фойдаланиб, ўз ўқувчиларида уюшқоқлик, меҳнатсеварлик, ўқув машғулотларига ижобий муносабат, ўз хатти-ҳаракатлари ва диққатини идора қила билиш каби

хусусиятларни муваффақиятли таркиб топтиради. Бинобарин, ўқитувчининг обрўйини тўкишга, ўқувчилар олдида ўқитувчини шарманда қилиш ва ўқувчилар иштирокида ўқитувчини танқид қилишга йўл қўйиб бўлмайди.

Идрок. Кичик мактаб ёшидаги болалар идрокнинг ўткирлиги ва софлиги билан фарқ қиладилар. Буни олий нерв фаолиятининг ёш хусусиятлари ва биринчи сигнал системасининг нисбатан устунлиги билан тушунтириш мумкин. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ўзининг олдида ҳар куни қандайдир биронта янгиликни очиб берадиган теварак-атрофдаги оламни жонли қизиқиш билан идрок қилади. Бироқ ўқувчининг бу идроки ўқув йили бошларида ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади, бу хусусиятлар унинг ёш жиҳатдан бўлган камчилиги ҳақида гапиришга имкон беради.

Кичик мактаб ёшидаги болалар идрокнинг энг характерли томони – унинг кам *дифференциаллашганидир* (яъни объектларни бир-биридан фарқлашдаги заифлик). Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўхшаш объектларни ноаниқ ва хато дифференциялаштиради: баъзан ёзилиши жиҳатидан ёки талаффуз қилиниши жиҳатидан ўхшаш ҳарфлар ва сўзларнинг, ўхшаш предметлар тасвирининг ва ўзаро ўхшаш предметларнинг фарқига бормайдилар ва уларни аралаштириб юборадилар («к» ва «қ» ҳарфларини, «қўйди» ва «қуйди», сўзларини, арпа ва бугдойнинг расмини, бешбурчак билан олтибурчакни алмаштириб юборадилар). Бу ҳол идрок қилишдаги анализ қилиш функциясининг ёшга хос заифлиги билан боғлиқдир. Бироқ I ва II синф ўқувчилари нарсаларни анализ қилишга, нарсаларнинг белгиларини ажратишга умуман қобил эмаслар деб ўйлаб бўлмайди. Баъзан кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар катталарнинг диққат эътиборларидан четда қолган майда-чуйдаларни ҳам пайқайдилар. Бу ерда гап бошқа нарсада: болалар идрок қилишда чуқур, уюшган ҳолда ва мақсадга мувофиқ анализ қилишга ожизлик қиладилар. Кўпинча болалар катталар эътибор бермайдиган тасодифий деталларни ажратадилар. Лекин жиддий ва муҳим деталларни идрок қила олмайдилар. Шундай қилиб, болалар идрокига нарсаларни таниб олиш билан боғлиқ бўлган энг умумий, ёппасига «қамраб олиш» ва шу онда нарсаларнинг айрим ва кўпинча муҳим бўлмаган қисмларини мутлақо тасодифий идрок қилиш хусусияти хосдир. Битта характерли мисол келтирамиз: Психолог Н. Ф. Добринин биринчи синф ўқувчиларига олмахоннинг чиройли қилиб ишланган суратини кўрсатган. Ундан сўнг суратни олиб қўйиб, ўқувчиларга олмахоннинг тасвирини чизиш тавсия этилган. Маълум бўлишича, биринчи синф ўқувчилари олмахоннинг суратига зўр қизиқиш билан қараган бўлсалар ҳам, олмахоннинг суратидаги жуда кўп нарсаларни пайқамаганлар. Улар олмахоннинг мўйлови билан қошлари бормиди, кўзлари қандай эди, жунларининг ранги қандай эди, кулоқлари қандай ва бошқаларни сўрай бошлаганлар.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг идроки боланинг *ҳаракатлари*, амалий фаолиятлари билан маҳкам боғлиқ бўлади. Предметни идрок қилиш – унинг билан нимадир қилиш, уни қўлига олиб ушлаб кўриш демақдир. Дарҳақиқат, асосан кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг эҳтиёжларига мос келадиган, боланинг ҳаётига, фаолиятига бевосита қўшиладиган, ўқитувчи томонидан махсус кўрсатиладиган нарса идрок қилинади. Психик ривожланишнинг мазкур даражасидаги идрок ҳали ўзининг махсус билиш мақсадларига эга бўлган тўла равишдаги алоҳида, махсус фаолият бўла олмайдди.

Идрокнинг ривожланиши ўз-ўзича содир бўлмайди. Бу процессда ўқитувчининг роли жуда каттадир. Ўқитувчи ўқувчиларни ҳар куни биронта нарсани шунчаки кўришга эмас, балки синчиклаб қарашга, ўқитувчининг айтганларини шунчаки эшитишга эмас, балки яхшилаб тинглашга ўргатади. У ўқувчиларнинг у ёки бу объектларни идрок қилишлари билан боғлиқ бўлган фаолиятларини алоҳида уюштиради, нарса ва ходисаларнинг муҳим белги ҳамда хусусиятларини намоён қилишга ўргатади, диққат эътиборни нимага қаратиш лозимлигини кўрсатади, идрок қилинган объектларни планли ва системали тарзда анализ қилишга ўргатади. Бундай ишларни экскурсияларда, мактабда турли кўргазмаларни қуролларни намоёйиш қилишда, амалий ишларни ташкил қилишда, расм дарсларида ва ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятларида ҳам қилиш керак. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, идрокни ташкил қилишнинг ва кўзатувчанликни тарбиялашнинг самарали методларидан бири таққослашдир. Бунда идрок янада чуқурроқ бўлади, хатолар сони камайдди. **Масалан**, бўри билан итнинг расмини, бургут билан лочиннинг расмини, ит билан мушукнинг расмини алоҳида-алоҳида намоёйиш қилганда, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар бу ўхшаш объектларнинг расмлари биргаликда намоёйиш қилингандаги қараганда муҳим белгиларни камроқ

ажратганлар ҳамда кўпчилик ҳолларда муҳим белгилари билан тасодифий белгиларни адаштириб юборганлар.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг вақт ҳамда фазони идрок қилиши ва баҳолаши ўз хусусиятларига эгадир. Табиатшунослик, тарих, географияга доир маълумотлар билан ўқувчиларни таништиришда уларнинг бу хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда вақт ва фазони идрок қилиш уларнинг анча чекланган ва камбағал ҳаётий тажрибалари билан мустаҳкам боғлангандир. Тарих ва география дарсларида улар «аср», «минг йил», «эра», «давр» тушунчалари билан ишлашга, шунинг билан бирга мамлакатларнинг, денгиз ва океанларнинг катта-кичиклиги, дарёларнинг узунлиги ҳамда тоғ тизмаларининг баландлиги ҳақида фикр юритишга мажбурдирлар. Буларнинг барчаси кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг чекланган тажрибаларидан ўтиб, ғоят ўзига хос ифодага эга бўлади. Мана шу сабабли боланинг бевосита тажрибасидан ташқаридаги ҳамма нарсалар яхлит ҳолда (гарчи агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчи тўғри бир сонни атаган бўлса ҳам), «қадим замон» ва «узок» тушунчалари сифатида идрок қилинади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўпинча кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ҳодисаларнинг вақт жиҳатидан узоклигини мутлақо тушунмайдилар. Тарихий саналар улар учун кўпинча реал аҳамиятга эга бўлмаган абстракция бўлиб кўринади. Мана бундай бир ҳодиса бўлган: учинчи синф ўқувчиси бувасидан жиддий равишда, сиз мамонтларни кўрганмисиз, деб сўраган. Бувасининг бундан 80 йил олдин туғилганлиги, мамонтларнинг Ер юзидан бундан ўн минг йиллар аввал яшаганлиги болага абстракт тарзда маълум бўлган. Бироқ ҳар иккала ҳодиса ҳам, боланинг бевосита ҳаётий тажрибаси нуқтаи назаридан қараганда, унга қандайдир «жуда узок» вақт аввал ўтган ҳодиса бўлиб кўринган. Учинчи синф ўқувчисининг тарих дарсида Скандинавиядан Болқон ярим оролигача бўлган сув орқали савдо йўлининг узунлигини аниқлаб («Варягдан Греккача»): «Юз километрлар чамаси!», «Юз километр», «Беш юз километр» ёки «Уч минг километр» – деб берган жавобини ҳам, психологик жиҳатдан олганда буларнинг ҳаммаси «жуда узок» деган маънони англатади, деб тушунтириш мумкин. Ўйлаймизки, Скандинавия билан Болқон ярим ороли ўртасидаги масофани биладиган ва тўғри айта оладиган ўқувчи ҳар ҳолда бу масофанинг реал моҳиятини жуда хира тасаввур қилади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг формал тўғри жавоблари билан қаноатланмай, уларни вақт ва фазовий муносабатларни тўғри идрок қилиш ва баҳолашга махсус равишда ўргатиши лозим. Тажрибанинг кенгайиши ва таълим процессидаги умумий ўсиш билан бирга кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг вақт ва фазовий муносабатларни идрок қилишлари такомиллашади ҳамда вақт ва фазовий тушунчалар билан онгли ишлаш имконияти юзага келади.

Диққат. Бошланғич синф ўқувчиларида диққатни иродавий зўр бериш билан бошқариш ва фавқулодда вазияга мослаш имконияти яхши бўлмайди. Бунинг асосий сабаби уларда ихтиёрий диққатнинг кучсизлиги ва беқарорлигидир. Шу билан бирга кичик -мактаб ёшидаги болаларнинг ихтиёрий онгли диққати ўқиш мотивлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Одатда уларнинг ўқиш мотивлари узокни кўзлаган ва мақсад билан боғлиқ мотивларга ажратилади. Юқори синф ўқувчиларининг билим олиш мотивлари узокни кўзлаган мотивга кирса, бошланғич синф ўқувчиларининг мотивлари воқеликка ва реалликка боғлиқ мотивлардир.

Тажрибадан маълумки, болаларда ихтиёрсиз диққат дурустгина ривожланган бўлади. Чунки таълим жараёнида ихтиёрсиз диққатнинг ўсиши учун муҳим шароитлар мавжуддир. Бошланғич синф ўқув материалларининг яққоллиги, ёркинлиги, жозибадор-лиги ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, иродавий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш имконини яратади. Ўқув материалларининг турли-туманлиги ихтиёрсиз диққатнинг тўпланиши, марказлашуви ва барқарорлигига ижобий таъсир этади. Кичик мактаб ёшидаги болаларни ўқитишда кўрсатмалиликдан кенг фойдаланилади. Бу тадбир биринчидан болалар фаоллигини оширса, иккинчидан материални мантикий жиҳатдан ўзлаштиришга, уни таҳлил этиш мавҳумлаштириш ва умумлаштиришга тўсқинлик қилади. Уларда кўрсатмалиликка асосланган динамик стереотип пайдо бўлиши ҳам мумкин. Сунъий тўсиқлар, ҳалал берувчи аломатлардан қутулиш учун яққол ва мавҳум материаллардан аралаш ҳолда фойдаланиш яхши натижа беради. Боланинг кўрсатмалиликка берилиб кетиши уни асосий мақсаддан узоклаштиради, бола ташқи белгиларга эътибор беришга одатланиб, ички муҳим белгилардан четлаша боради.

Маълумки, ихтиёрсиз диққат таълим жараёнида ўқувчиларнинг қизиқиши билан бевосита боғланиб кетса, табиийки, улар фақат мароқли, қувончли ахборот ва матнлар, билан танишишга

интиладиган бўлиб қоладилар. Натижада ўта нозик, яъни ташқи кўзгатувчилар таъсирига берилувчи диққат уларнинг психикасида мустаҳкамланади. Одатланиш мураккаб ўқув материалларини эгаллашда қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун К. Д. Ушинский, болани фақат ўзини қизиқтирган нарса билан эмас, балки уни қизиқтирмаган нарса билан ҳам шуғулланишга ўргатинг, бола ўз бурчини бажаришдан қаноатланиш учун ишлайдиган бўлсин, деб уқтирган эди.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун улар диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва объектда узоқроқ тута олмайдилар. Бунда тормозланиш билан кўзгалиш ўзаро номувофиқ ҳаракат қилади. Ўқиш машғулотида тутилиш, тўхтаб қолиш, қироат суръатининг камайиши, товушнинг тебраниши ва пасайиши, баъзида ҳарф, ибора, гаплар тушиб қолиш ҳоллари мана шу физиологик механизм таъсирида пайдо бўлади.

Қатор тадқиқотлар биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари дарсда фақат 30-35 дақиқа диққат билан ўтириши, ўз диққатини муайян объектга тўплаши ва унда ушлаб туриши мумкинлигини кўрсатади. Шунинг учун машғулотларда қисқа танаффуслар ўтказиб туриш мақсадга мувофиқдир. Профессор Н. Ф. Доб-ринин: «3-4 синф ўқувчилари ўз диққатларини бутун бир дарс давомида сақлаб тура оладилар. Лекин улар учун ҳам қисқа танаффуслар фойдалидир. Шунингдек, вақт-вақти билан машғулотнинг турини алмаштириб, суръатини ўзгартириб туриш, амалий ва назарий маълумотларни қўшиб олиб бориш лозим», – дейди.

Ўқувчилар диққатининг хусусиятлари кўпроқ машғулотлар нинг суръатига боғлиқдир. Масалан машғулот суръатининг ўта тезлиги ёки ҳаддан ташқари сустлиги диққатнинг барқарорлиги ва тўпланишига салбий таъсир этади. Ўқув машғулотларининг ўртача суръатда ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Таълим жараёни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ихтиёрий, барқарор, мустаҳкам, кучли, тўпланувчан, тақсимланувчан, фаол, онгли диққатини ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратади. Билим олиш учун мустақил ақлий меҳнат қилиш, мисол ва масалалар ечиш, машқларни бажариш, такрорлаш, иродавий зўр беришда ихтиёрий, онгли диққат таркиб топади. Шунингдек, унинг энг зарур хусусиятлари такомиллашади, бу эса онгли бошқариш имкониятини беради. Болаларнинг диққати ўқиш фаолиятига доир мақсадга мувофиқ, ижтимоий мотивлар, ҳамда уларда пайдо бўлаётган янги хислатлар (масъулиятлилиқ, жавобгарлик, уялиш ҳислари) билан бир пайтда ривожланади. Бу ёшдаги болада ихтиёрий диққатни жамлаш, ташкил қилиш, зарур бўлса, уни тақсимлаш ташқи кўзгатувчиларнинг қаршилигини енгиб онгли равишда бошқариш укуви шакллана бошлайди.

Хотира. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хотирасининг энг муҳим хусусиятларидан бири – сўз мантиқ хотираси ва маъносига тушуниб эслаб қолиш салмоғининг ортишидир. Ўқувчи ўз хотирасини онгли бошқариш, эслаб қолиш, эсга тушириш, эсда сақлаш жараёнларини фаолиятнинг мақсадига мувофиқлаш тириш имкониятига эга бўлади.

Юқорида айтилганидек, биринчи сигнал системаси иккинчи сигнал системасидан бирмунча устунлиги туфайли ўқувчиларда мантиқий хотирадан кўра кўрсатмали-ҳаракатли хотира муҳимроқ роль ўйнайди. Шунинг учун улар назарий қонун ва қоидалардан, мавҳум тушунчалардан кўра яққол маълумотлар, ахборотлар, воқеа ва ҳодисаларни, образлар ва нарсаларни тезроқ ҳамда мустаҳкамроқ эслаб қоладилар ва узоқ муддат эсда сақлайдилар. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари таълимий материалларнинг ички боғланишларига аҳамият бермай, маъносига тушунмай қуруқ эслаб қоладилар. Ўрганилаётган материалларни мантиқий таҳлил қилмай, ёдаки ўзлаштирадилар.

Бунинг сабаблари:

1) уларнинг механик хотираси бошқа хотира турларига қараганда дурустроқ ривожлангани маълумотларни айнан ўзгаришсиз эслаб қолиш имконини яратади;

2) ўқувчилар ўқитувчи қўйган вазифани англаб етмайдилар,

3) натижада унинг «тўғри тушунтириб бер» деган талабини сўзма-сўз такрорлаш деб биладилар;

4) уларнинг нутқ бойлиги етишмаслиги (илмий атамалар ва тил қонуниятларини билмаслиги) материални ижодий тўлдириш, унга қўшимча қилиш имконияти йўқлиги уни сўзма-сўз қайтаришни осонлаштиради;

5) ўқувчилар матнни тўғри усуллар ёрдамида эслаб қолишни билмайдилар. Тадқиқотчи А. А. Смирнов эслаб қолишнинг тўғри усули сифатида матндаги маънодош сўзларни гуруҳларга

ажратиш, таянч нуктани топиш, сўзлаб бериш учун режа тузиш ва ўтилган мавзуларни идрок этган ҳолда янги мавзунини такрорлашни тавсия қилади.

Таълим жараёнида ўқув материалларининг маъносини, моҳиятини, турли мулоҳазаларни, далилларни, илмий асосларни эслаб қолиш ва эсга тушириш орқали ўқувчиларда мантиқий хотира такомиллашади. Уларни А. А. Смирнов тавсия қилган усул ва воситалар билан қуроллантириш ўқитувчининг вазифаси ҳисобланади. Ақлий меҳнатда мустақилликни вужудга келтирмай билишга интилиш қобилиятини ўстириш мумкин эмас. Шунинг учун болаларга изоҳли ўқиш, масаланинг шартини шарҳлаш, муаммоли вазиятни яратиш ва ҳал қилишни ўргатиш муҳим аҳамиятга эга. Ихтиёрий эслаб қолиш ва ихтиёрий эсга туширишнинг маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан ўқувчилар ақлий фаоллигининг даражасига боғлиқ. Ақлий фаолият даражаси уларнинг эслаб қолишини ташкил қилиш ва бошқариш усуллари эгаллашига узвий алоқадордир.

Мнемик (хотира) усуллари таъриф ёки қонидани сўзма-сўз эслаб қолиш, ўз сўзи билан айтиб берса бўладиган материалнинг моҳиятини эслаб қолиш, бирламчи ва иккиламчи қисмларга ажратиш, рақамларни бир жойга тўплаш, энг зарур тушунчаларга алоҳида эътибор бериш киради. Эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга туширишнинг самарадорлиги мақсадни англаш ва унга интилиш негизда вужудга келади. Хотиранинг самарадорлиги ўқиш мотивларига бевосита боғлиқдир. Рус психологи Т. Н. Баларич ўз тажрибасида бир гуруҳ ўқувчиларга ўқув матнини бундан кейин сира керак бўлмаслигини, иккинчи-гуруҳга ундан тез кунда фойдаланилишини айтиб ўзлаштиришни тавсия қилган. Олинган натижаларга кўра биринчи гуруҳда фаолиятда қўллаш установакаси юқори самара берган, матн тез эслаб қолишган ва узоқ вақт эсда сақланган. Л. В. Занковнинг тадқиқотида ҳам эслаб қолишга интилишнинг роли ўрганилган, узоқ вақт эслаб қолишга интилиш ҳам яхши самара бериши исботланган. Шунга асосланиб психология фанига «узоқ вақт эслаб қолиш», «ҳамма вақт эсда сақлаш» иборалари киритилган.

Умуман катталарнинг, хусусан ўқитувчиларнинг муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларда материалларни эслаб қолиш учун муайян интилишни, таркиб топтириш, уларга эслаб қолишнинг усуллари, фикр юритиш операцияларини (таққослаш, таҳлил қилишни) ўргатишдан иборатдир.

Хотиранинг маҳсулдорлигини ошириш учун таълим жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш, материални такрорлашда текшириш, эсга тушириш, машқ қилишдан унумли фойдаланиш зарур. Агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга эслаб қолиш ва эслаш усуллари ўргатилмаса, улар материални бевосита такрорлашда, узоқ вақт тўхталиб қоладилар. Шунинг учун ҳам эслаш қийин меҳнат (К. Д. Ушинский) ҳисобланади. Лекин ўқувчилар материални эслашни хуш кўрмайдилар ва уни осонгина тиклаш йўлини тушунмайдилар. Материални эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва эслаш усуллари ўргатиш мантиқий хотира ўсишининг гаровидир.

Хаёл. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг хаёли ўз ўқув фаолиятининг таъсири, талаби, имконият ва шарт-шароитлари орқали таркиб топади. Боланинг хаёли теварак-атроф таассуротлари, дунё ажойиботлари, кўрсатмалилик, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс эттириш билан вужудга келади. Образлар, суратлар, чизмалар, шартли белгилар, номаълум нарсаларнинг аломатлари, табиат манзаралари, фазовий тасаввурлар жамланиб ўқувчиларнинг хаёли пайдо бўлади. Таниш образ яратиш билан узвий боғлиқ бўлган тикловчи хаёл боланинг руҳий дунёсида алоҳида аҳамият касб этади. Таълим жараёнида болаларнинг ёрқин, аниқ, тиниқ, яққол тасаввур образлари хаёл ёрдамида муайян воқеликка айланади. Ўрганилаётган фан материаллари эшитилган ва ўқилган бадиий асарлардаги образлар тартибга солинади, яхлит бир бутунликдан иборат умумлашган образлар тизими яратилади. Ўқиш давомида турмуш тажрибасида тўпланган таассуротларни қайта тиклаш, янги белгилар билан бойитиш, уларни ўзаро бирлашган ҳолатга келтириш, янги образлар, ижодий изланишнинг энг муҳим омили – ижодий хаёлни такомиллаштиради. Ижодий хаёлнинг энг муҳим хусусиятларидан бири яратилган тасвирларнинг яққоллиги, мантиқий қонунларга узвий боғлиқлиги, ғайри табиий, ажойиб-ғаройиб истаклардан узоқлигидир. Шунинг учун ўқувчи хаёлида турмушга, воқеликка зид келмайдиган тасвирлар, тимсоллар кўлами тобора кенгаяди. Бу эса ўқувчида ҳодисаларни танқидий баҳолаш кўникмаси пайдо бўлганини билдиради. Натижада унинг хаёли таассурот қуршовидан бўшайди, яратилган образларни табиат ва жамиятнинг объектив қонунларига суянган ҳолда баҳолаш кўникмаси янада такомиллашади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хаёлининг хусусиятларидан яна бири ҳаётий воқелик билан фантазиянинг ўзаро аралашиб кетишидир. Маълумки, ўқувчи яққол воқелик ёки ҳодисани ўзи

яратган кўшимча образлар, тафсилотлар билан бойитиб бошқаларнинг диққат-эътиборига узатади. Бу унинг ёлғончилиги эмас, балки хаёлининг хусусиятидир. Айрим болалар ҳақиқат билан фантазиянинг аралаш ҳолатига чиндан ҳам ишонадилар, бунда соддадиллик билан ишонувчанлик узвий боғланиб кетган бўлади. Баъзи ҳолларда мазкур ёшдаги ўқувчи бошқаларнинг диққатини ўз ахборотига қўшиш мақсадида ҳам фантазиядан унумли фойдаланади. Бундай ҳолатлар;

биринчидан, бола ўзининг синфдаги ўртоқлари орасида ёки оилада аллақандай камситилганида,

иккинчидан, ўз тенгқурлари ёки катталар кўз ўнгида ўзини уддабурон қилиб кўрсатиш истаги туғилганида,

учинчидан, ҳақиқий ижодий образлар яратиш жараёнида намоён бўлиши мумкин. Бирок ўқувчилар хаёлпарастликка, фантазияга берилишининг олдини олишга педагоглар, умуман катталар – доимо аҳамият беришлари керак.

Тафаккур. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар *тафаккури* таълим процессида жуда катта ўзгаришларга учрайди. Машҳур психолог Л. С. Виготский тўғри кўрсатиб ўтганидек, идрок ва хотира мактаб таълими бошланиши олдидан анчагина тараққиёт йўлини босиб ўтган бўлади, кичик мактаб ёшидаги даврда эса интеллект (ақл) жадал тараққий этади. Тафаккурнинг ривожланиши идрок ва хотирани сифат жиҳатдан қайта ўзгаришга, уларни ихтиёрий ва бошқариладиган процессга айланишга олиб келади. Виготскийнинг кўрсатишича, мактаб ёшига бола нисбатан идрок ва хотира функциясига нисбатан кучсиз интеллект функцияси билан қадам қўяди. Бирок интеллект шундай ривожланадики, на хотира ва на идрок бундай ривожланишни ўз бошидан кечирмайди. Бу ерда таълим мазмуни ва мотивларининг стимуллаштирувчи роли, ўқитувчининг таълим-тарбия процессини ташкил қилувчилик роли хусусан яққол кўзга ташланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўқув процесси ҳар хил йўсинда ташкил қилинганда, таълим мазмуни ўзгартирилганда, ўқитишнинг турли методикасига қараб кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг тафаккури ниҳоятда хилма-хил характеристикага эга бўлиши мумкин.

Бола хусусан 7-8 ёшлик даврида конкрет нарса ва ҳодисаларнинг кўрғазмали хусусиятлари ва сифатларига асосланиб, одатда конкрет категориялар билан фикр юритади. Айрим изоҳлар билан машҳур швейцариялик психолог Ж. Пиаженинг 7-10 ёшдаги ўқувчилар асосан конкрет операциялар босқичида турадилар. Ана шу босқичда бевосита, тажрибадан олинган хусусиятлар системалаштирилиши мумкин, деган фикрларига қўшилиш мумкин. Аммо, ўйлаймизки, кичик мактаб ёши даврининг охирига келиб, тўғри ташкил қилинган таълим процессида ўқувчилар кейинги босқичга, яъни умумлаштириш ва абстракциялаштириш қобилияти тараққиётининг маълум даражаси билан боғлиқ бўлган формал операциялар босқичига ўтишга қобилдирлар. IV синфларнинг янги программалари ана шунга мўлжалланган. IV синф программасида ўқувчиларнинг янги материал билан танишиб, мустақил мулоҳаза юритишлари ва хулоса чиқаришлари, фактларни солиштириб кўришлари, таққослашлари ва анализ қилишлари, жузъий ҳамда умумийни топишлари, оддий қонуниятларни белгилашлари кўзда тутилган.

Шундай қилиб, бола мактабда ўқий бошлар экан, конкрет тафаккурга эга бўла боради. Таълим таъсири билан ҳодисаларни ташқи томондан билишдан аста-секин уларнинг моҳиятини билишга, муҳим хусусият ва белгиларни тафаккурда акс эттиришга ўтилади. Бу эса дастлабки умумлаштириш, биринчи хулоса чиқариш, дастлабки солиштиришларни ўтказиш ва содда хулосалар чиқариш имконини беради. Ана шу асосда болада секин-асталик билан тушунчалар таркиб топа бошлайди. Бу тушунчаларни биз Л. С. Виготскийдан кейин (болада мақсадга мувофиқ таълимдан ташқари унинг тажрибаси асосида юзага келган ҳаётий тушунчалардан фарқ қилиб) илмий тушунчалар деб атаيمиз. Болада илмий тушунчани таркиб топтириш учун ўқувчини нарсаларнинг белгиларига дифференцияли ёндашишга ўргатиш лозим. Ўқувчига нарсаларнинг муҳим белгилари борлигини, ана шу муҳим белгиларимиз нарсаларни бирон тушунчалар туркумига киритиб бўлмаслигини равшан кўрсатиши керак. Бу муҳим белгиларни ҳамма вақт ҳам осонлик билан кўриб ва ажратиб бўлмайди. Шунинг билан бирга мактаб ўқувчиси шуни ҳам тушуниши керакки, мазкур тушунча учун муҳим бўлмаган белгилар ҳам бўлади. Бу белгилар нарсаларнинг индивидуал хусусиятларини характерлаб беради, баъзан жуда кўзга ташланиб туради ва таъсир этувчан бўлади.

Нарсаларнинг белгиларини дифференция қилиш ва муҳимларини ажратишга бирданига ўрганиб бўлмайди. Ахир кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар биринчи навбатда нарсаларнинг ташқи белгиларини идрок қиладилар. Худди ана шу ташқи белгилар муҳим бўлмасликлари мумкин.

Тушунчаларнинг таркиб топиши процессида кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар томонидан тез-тез йўл кўйиладиган хатолар, яъни белгиларнинг ўрнини алмаштириб юбориш, муҳим бўлмаган белгилар асосида ёки муҳим ва муҳим бўлмаган белгиларни қатор кўйиш асосида нотўғри умумлаштириш ҳам худди ана шу сабабдан келиб чиқади.

«Қуш» тушунчасининг мазмунини аниқлашда биринчи синф ўқувчилари шундай ташқи белгиларни кўрсатдилар. Масалан, «учадилар», «сақрайдилар», «сайрайдилар», «чўқийдилар»; иккинчи синф ўқувчилари «учадилар» деган белгини алоҳида ажратиб кўрсатдилар (лекин ана шуни асос қилиб олиб, капалакларни ҳам қушлар жумласига қўшиб юбордилар), «далада ёки ўрмонда яшайдилар» (ана шу асосда қушлар жумласидан уй қушларини чиқариб ташладилар), учинчи синф ўқувчилари «қуш» тушунчасининг муҳим белгисини тўғри ажрата олдилар, лекин уларни системалаштира олмадилар, фақат IV синф ўқувчиларигина белгиларни системалаштирган ҳолда айтиб бера олдилар. Ўқувчиларда грамматик тушунчалар (от, сифат, феъл), арифметик тушунчалар (кўпаяувчи, кўпайтирувчи, кўпайтма) ва табиатишунослик тушунчалари (вулкан, ярим орол, сув айирғич) ҳам худди ана шу тарзда таркиб топган.

У ёки бу тушунчани ўзлаштирганликнинг белгиси бу тушунчаларни амалда қўллай билишдир. Бу ерда ўқувчи тушунчаларнинг асосига қандай белгиларни кўйганлиги аниқланади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тушунчаларни умумлаштиришда қандай белгилар категориясига таянадилар? Бунда ҳам маълум қонуният бордир. I ва II синф ўқувчилари даставвал объект ҳаракатларини («объектнинг нима қилаётганини») ёки объектнинг аҳамиятини («унинг нима учун кераклигини») характерловчи энг кўرғазмали ташқи белгиларни, яъни объектнинг амалий ҳамда функционал белгиларини қайд қиладилар: «ой ёритади», «қуш учади, сайрайди», «олхўри ширин бўлади, у ейилади», «от минилади ва юк ташийди». Ўқувчилар тахминан III синфдан бошлаб кўрғазмали белгиларнинг ишонтирувчи таъсиридан сезиларли даражада озод бўладилар ва тобора кўпроқ таълим процессида юзага келган билимлар ҳамда тасаввурларга таянадилар. Тушунчаларни ҳосил қилишда ўқувчилар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муҳим алоқаларни акс эттирувчи белгиларга тобора кўпроқ асосланадилар. Учинчи синф ўқувчилари янада юқорироқ даражадаги умумлаштириш қобилиятига эгадирлар: улар тушунчаларнинг бўйсунуш муносабатларини аниқлаб оладилар, бирмунча кенгроқ ва бирмунча торроқ тушунчаларни ажрата оладилар, тур ва жинс тушунчалари ўртасидаги боғланишларни топа биладилар. Бунинг учун маълум бўйсунуш тобелигидаги белгиларни ҳам англаш зарур бўлади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчи «ўсимлик», «бошоқли ўсимлик», «буғдой» ёки «сут эмизувчи», «йирткич», «бўри» деган тушунчаларни тўғри солиштира олади. Ана шу асосда кичик мактаб ёшидаги ўқувчи объектларни классификация қилиш усулларини эгаллайди. Худди шундай йўл билан хулоса чиқариш, исботлаш, далиллар топиш малакалари ҳам ривожланади. Агар I синф ўқувчиси ва баъзан II синф ўқувчиси кўпинча далил келтириш ва исботлаш ўрнига реал фактларни келтириш билан кифояланса ёки ўхшатишга (ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайдиган ўхшатишга) асосланса, III ва хусусан IV синф ўқувчилари таълимнинг таъсири билан асосланган исботлашга, кенг далиллар келтиришга, дедуктив хулоса чиқаришга қобилдирлар.

Бошланғич мактаб ёшининг дастлабки пайтларида *аналитик ва синтетик* фаолият ҳали ғоятда элементар даражада, нарсаларни бевосита идрок қилишда кўрғазмали ҳаракат анализи босқичида бўлади. Бу, масалан, психолог Е. Шаломоннинг тадқиқотларида яққол кўринган. Биринчи синф ўқувчилари элементар техник конструкциялаш билан шуғулланар эканлар ҳамма операцияларни моделни идрок қилиш асосида бажарганлар. Уларда анализ қилиш фактик ҳаракат шаклида бўлган. Ақлий анализ қилиш зарурати ишда тўхтаб қолишга ва тўғри йўл топиш учун бетартиб ҳаракат қилишга олиб келган.

Ўқувчиларнинг тажриба, билим, кўникма ва малака орттиришлари давомида анализ амалий ишга боғлиқ бўлишдан чиқиб қолади. II синф ўқувчилари нарса устида амалий иш қилмай туриб ҳам нарсанинг турли томонларини, белгиларини бир-биридан нутқий шаклда ажратишга қобилдирлар. Бу жиҳатдан она тили ва арифметикани ўқитиш катта аҳамиятга эгадир. Тилни ўқитиш процессида ўқувчилар товуш билан ҳарф ўртасидаги муносабатни анализ қилишга ҳамда алоҳида товушларни, сўзлардаги товушлар бирикмасини ва гаплардаги сўзларни фарқлашга ўрганадилар. Арифметикани ўқитиш анализ қилиш натижасида маълум сонни конкрет мазмундан ажратиб мавҳумлаштириш ва масаланинг шартини анализ қила олиш билан боғлиқдир. Ҳиссий (бевосита идрок қилиш билан боғлиқ бўлган) анализдан ақлий анализга (бевосита идрок қилиш асосида эмас, балки билинадиган

нарса ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар асосида анализ қилишга) ўтиш, хусусан, учинчи синф ўқувчиларида сезиларли бўлади. Анализнинг юқори даражаси бирон мақсадга таянган установага бўйсундирилган бўлади. Бунда ўқувчи нарсанинг ҳамма белгиларини эмас, балки фақат маълум билиш процесси билан боғлиқ масалани ечиш учун зарур бўлган белгиларнигина ажратади. Агар ақлий анализни II синф ўқувчиси амалга ошираётган бўлса, ундай пайтда у одатда, ўз олдига қўйилган мақсаддан қатъий назар, шу нарса ҳақида ўзи билган ҳамма нарсаларни ҳатто муҳим бўлмаган деталларни ҳам гапириб беради. Катта ёшдаги ўқувчилар анализнинг конкрет мақсадига асосланган ҳолда гапирадилар.

Шундай қилиб, кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг аналитик фаолияти кўргазмали ҳаракатдан ақлий ҳаракатга томон ва ундан мавҳум ақлий анализга томон ривожланади; айрим нарса ва ҳодисалар анализидан нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатлар анализига томон ривожланади. Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатлар анализи ўқувчиларнинг теварак-атрофдаги ҳаёт ҳодисаларини тушунишлари учун зарурий шартдир. Янги, номаълум ҳодисани тушуниш деганда уни илгаридан маълум бўлган ҳодисалар билан таққослаш, уни билимлар системасига қўшиш ва илгаридан таниш бўлган бирмунча умумийроқ тушунчага яқинлаштириш тушунилади. Бу одатда фикр юрита билишни, асослай билишни тақозо қилади. Даставвал ўқувчи ўқитувчининг ўз фикрини асослаб беришини, унинг фикр юритишидаги изчилликни кўзатишни ўрганайди, ундан сўнг ана шу асосда ўзи ҳам ўз фикрларини изчил равишда далиллар билан исботлаб беришни ўрганиб олади.

Психологлар томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, кичик мактаб ёшидаги ўқувчи сабаб-оқибат боғланишларини аниқлаш ва тушунишда маълум қийинчиликларга дуч келади. Масалан, шу нарса аён бўлганки, бола сабабни маълум вақтнинг тўғри келиб қолиши деб ўйлаган (мактаб олди участкасига экилган уруғ униб чиқмади, чунки уруғни экиш пайтида қаттиқ шамол бўлиб турган эди). Сабаб-оқибат боғланишларини тор маънода тушунган (кичик мактаб ёшдаги ўқувчилар металл шарикнинг қизишдан кенгайишини билганлари ҳолда металл стерженнинг қизишдан кенгайиш ёки кенгаймаслигини айтиб бера олмаганлар). Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг оқибатдан сабабга томон бўлган боғланишларни тушуниб олишга қараганда сабабдан оқибатга томон бўлган боғланишларни англаб олиши осонроқдир. Бу ўз-ўзидан тушунарлидир: сабабдан оқибатга қараб фикр юритишда ҳодиса бир-бирига тўғри боғланади, бирон факт тўғрисида гапириб сўнгра шу фактни майдонга келтирган сабаб тўғрисида фикр юритишда ҳодисалар бир-бири билан бевосита боғланмаган бўлади. Чунки, мазкур факт махсус равишда анализ қилиниши лозим бўлган турли хилдаги жуда кўп сабаблар оқибати бўлиши мумкин. Шундай қилиб, бир хил билим даражасига эга бўлган кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг «Нима сабабдан Шимолий Европадаги иқлим ана шу кенгликдаги Шимолий Америка иқлимига қараганда илиқроқ?» деган саволга қараганда «Гольфстрим илиқ оқими Шимолий Европа иқлимига қандай таъсир қилади?» деган саволга жавоб бериши осонроқдир. Яна «Бу ўсимлик нима учун қуриб қолди?» деган саволга қараганда, «Агар ўсимлик суғориб турилмаса нима бўлади?» деган саволга жавоб бериши ҳам осонроқдир.

Бу қонуният катта ёшдаги мактаб ўқувчилари учун ҳам характерлидир. Лекин юқори синф ўқувчиси бир қанча бўлиши мумкин бўлган сабабларни айтади ва вазиятни анализ қилиб, энг асосийсига тўхтайдди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи эса, тегишли билимларга эга бўлишига қарамай, одатда ёлғиз битта сабабни кўрсатади.

Сабаб-оқибат тафаккурини ривожлантириш учун кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг сабаб-оқибат муносабатлари ва боғлиқликларини ёдлаб олишларига эмас, балки уларнинг бу муносабат ва боғлиқликларни тушунишларига, ҳодисалар ўртасидаги ички боғланишларни англашларига эришиш зарур.

Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиш характеристикаси абсолют аҳамиятга эмас, балки нисбий аҳамиятга эгадир. Юқорида айтиб ўтилган хусусиятлар маълум даражада бошланғич синфлардаги ҳозирги ўқитиш савиясининг натижасидир. Бу ўқитиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳақиқий интеллектуал имкониятларига қай даражада мос келади? Бунга аниқлашга айрим психологлар, педагоглар ва ўқитувчилар коллективи томонидан биргалашиб мамлакатимизда ўтказилаётган турли хилдаги экспериментал таълим формалари ёрдам бермоқда.

Психолог ва педагог Л. В. Занков раҳбарлиги остида ўтказилаётган кўп йиллик таълим тажрибаси кенг кўламда маълумдир. Бошланғич синфлардаги экспериментал таълим Л. В. Занков томонидан илгари сурилган ғоялар ва принципларга мос равишда олиб борилмоқда ҳамда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг интенсив ақлий ривожланишларига ёрдам бермоқда. Бундай таълимнинг натижаси оддий синф ўқувчиларига нисбатан экспериментал синф ўқувчиларининг умумий ақлий тараққиётда анчагина устун бўлишларига олиб келди. Бу тажриба кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ёш интеллектуал имкониятларига етарли даражада баҳо берилмаётганлигини кўрсатди.

Ўқувчилар шахсининг ривожланиши нималарга боғлиқ ?

Ёш авлодни ҳар томонлама етук, ахлоқли, одобли кишилар сифатида камол топтириш муҳим вазифадир. Маълумки ўқувчилар шахсини шакллантириш ишларини намунали йўлга қўйиш учун аввало уларнинг характер хислатларини қанчалик таркиб топганлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир ўқувчи ахлоқий тушунчаларни қандай ўзлаштирганини аниқламай улар билан яққам-яққам муносабатга киришиш мумкин эмас.

Бошланғич синф ўқувчилари ишонувчан, ташқи таъсиротларга берилувчан бўладилар. Буюк алломаларимиз таъкидлаганидек, кишининг феъл-атвори ҳаммадан кўра кўпроқ ҳаётининг дастлабки йилларида таркиб топади ва унда шу даврда пайдо бўлган сифатлар мустаҳкам ўрнашиб кишининг иккинчи табиатига айланади. Инсоннинг иккинчи табиатида ижобий ҳиссиётларни, фазилатларни таркиб топтириш, юксак ахлоқ нормаларини шакллантириш учун бутун масъулият бош-ланғич синф ўқитувчисининг зиммасига тушади. Боланинг мазкур ёш даврида ўқитувчининг ҳар бир гапи, ҳар бир хатти-ҳаракати, таъсир кўрсатиш услуби унинг учун ҳақиқат мезон вазифасини бажаради. Чунки ўқувчилар ўқитувчиларига қаттиқ ишонадилар, унинг фикр-мулоҳазаларига қулоқ соладилар, педагогик ақл-заковатидан жиддий таъсирланадилар, талабларига ҳамиша амал қиладилар, у берган топшириқларни бекаму-кўст бажаришга интиладилар. Ана шу даврда ўқитувчи учун: а) ўқувчиларнинг маънавиятига таъсир кўрсатиш ижобий ҳис-туйғулари ва эзгу ниятларини қўллаб-қувватлаш; б) уларни атрофдаги кишиларга ёрдам беришга ундаш, тўғри мулоҳаза юритишга ўргатиш, номаъқул қилиқлардан тийиш, табиат манзараларни кузатишга ва мусиқа тинглашга одатлантириш; в) уларга нималар билан шуғулланиш кераклигини, бурч ҳиссини тушунтириш; г) улар билан ўқилган китобларни, кўрилган томошаларни муҳокама қилиш имконияти туғилади.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мазмунли суҳбатлар ўтказиши, уларни ғаройиботлар оламига олиб кириши, фаоллик сари етаклаши алоҳида аҳамият касб этади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий сифатларини ривожлантиришда кўзланган мақсадга эришиш учун уларнинг ёши ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш шарт.

Гарчи кичик мактаб ёшидаги давр шахснинг тараққиётида ҳал қилувчи силжишлар даври бўлмаса ҳам (бизнинг фикримизча, бундай давр ўсмирлик давридир, шунга қарамай, бу даврда шахснинг таркиб топиши етарли даражада сезиларли юз беради. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, мактабга кириш боланинг ҳаётида бурилиш моменти ҳисобланади. Катталар (ўқитувчилар) ва тенгдошлари (синфдошлари) билан янги муносабатлар майдонга келади. Бола бутун бир умуммактаб, синф, жамоасига) қўшилади. Ўқувчи олдида бир қатор жиддий талабларни қўядиган ўқишга – янги фаолият турига қўшилиш ўқувчини ўз ҳаётини қатъий тарзда ташкил қилишга, қонун-қоида ва режимга бўйсунушга мажбур қиладди. Буларнинг барчаси теварак-атрофдаги воқеликка, бошқа кишиларга, жамоага, таълимга ва унинг билан боғлиқ бўлган мажбуриятларга нисбатан янги муносабатлар системасини таркиб топширишга ва мустаҳкамлашга қатъий равишда таъсир қиладди, характерни, иродани таркиб топтиради, қизиқишлар доирасини кенгайтиради, қобилиятлар тараққиётини белгилайди.

Ахлоқий нормалар ва хатти-ҳаракат қоидаларини ўзлаштириш. Кичик мактаб ёшидаги даврда *ахлоқий хатти-ҳаракат* пойдевори қўйилади, ахлоқий нормалар ва хатти-ҳаракат қоидалари ўзлаштирилади, шахснинг ижтимоий йўналиши таркиб топа бошлайди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий онглари I синфдан IV синфгача бўлган давр мобайнида муҳим ўзгаришларга учрайди. Бу ёшнинг охириги даврларига келиб ахлоқий билимлар, тасаввурлар ва мулоҳазалар сезиларли даражада бойийди, анча англанди бўлади, турли-туманликка эга бўлади, умумийлашади. I ва II синф ўқувчиларининг ахлоқий мулоҳазалари ўз хатти-ҳаракатлари тажрибасига ва

Ўқитувчилар ҳамда ота-оналарнинг конкрет кўрсатмалари ва тушунтиришларига асосланади (бундай кўрсатмаларни болалар кўпинча мазмуни ҳақида ҳамма вақт ҳам ўйлаб ўтирмай, такрорлай берадилар) III-IV синф ўқувчилари эса ахлоқий мулоҳазаларида ўз хатти-ҳаракатлари тажрибасига (бундай тажриба табиий равишда бойиб боради) ва катталарнинг кўрсатмаларига {бундай кўрсатмалар эндиликда анча англаб идрок қилинади) асосланиш билан бирга, бошқа кишиларнинг тажрибаларини ҳам анализ қилишга интиладилар. Бадий адабиётларни ўқиш ва болалар учун чиқарилган кинофильмларни кўриш анча катта аҳамият касб этади. Ахлоқий хатти-ҳаракатлар ҳам худди шундай таркиб топади. 7–8 ёшдаги болалар кўпинча тўғридан-тўғри катталарнинг, жумладан ўқитувчининг кўрсатмалари билан ижобий ахлоқий ишларни амалга оширадилар; III-IV синф ўқувчилари ташқаридан бўладиган кўрсатмани кутиб ўтирмай, бундай ижобий ахлоқий ишларнинг қанчадан-қанчасини ўз ташаббуслари билан амалга оширадилар.

Характер. Кичик мактаб ёшидаги болаларда намоён бўлаган характерологик хатти-ҳаракатларни ҳамма вақт ҳам амалга ошириладиган барқарор ва мустаҳкам хатти-ҳаракат формалари деб бўлавермайди. Кичик мактаб ёшидаги даврида характер эндигина таркиб топа бошлайди. Кичик мактаб ёшидаги болаларда характерологик хатти-ҳаракатлар ўзининг бекарорлиги ва қарама-қаршилиги билан фарқ қилиши мумкин. Шу муносабат билан баъзан улардаги ўткинчи психик ҳолатларни хато равишда характер хислатига қўшиб юбориш мумкин. Рус психологи Н. Д. Левитов бу хатога шундай бир мисол келтиради; синф ўқитувчиси ўз ўқувчи қизларидан бирини ҳар қандай ишни охиригача етказа оладиган, қийинчиликларни енга оладиган матонатли қиз деб ҳисоблар эди. Бироқ тажрибали психолог томонидан ўтказилган кузатишдан маълум бўлишича, ўқувчи қиздаги матонат фақат маълум шароитдагина майдонга келадиган вақтинча, яъни ўткинчи психик ҳолат экан. Ўқувчи қиздаги матонат, ўз дугонасининг намунали хатти-ҳаракатини кўрганда ва дугонасининг фаолияти муваффақиятли бўлганда намоён бўлган. Муваффақиятсизлик қизчани издан чиқариб қўйган.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларида олий нерв фаолиятининг типологик хусусиятлари анча аниқ ва ёрқин намоён бўлади. Бу хусусиятлар кейинчалик бориб одатда ҳаётда таркиб топган хатти-ҳаракатларнинг одатдаги шакллари билан қопланади (ёки, психологларнинг айтишларига кўра, ниқобланади). Уятчанлик, тортинчоқлик невр системаси кучсизлигининг бевосита кўриниши бўлиши мумкин, импульсивлик, ўзини тута билмаслик – тормозланиш процессининг кучсизлиги натижасида намоён бўлиши мумкин, реакциянинг ва бир фаолиятдан бошқа бир фаолиятга кўчишнинг суствлиги – нерв процессларининг кам ҳаракатчанлиги натижасида намоён бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, бу ҳол тарбиялаш вазифасини ҳеч бир соқит қилмайди: И. П. Павловнинг кўрсатишича, нерв системаси ғоят даражада пластик бўлиб, ташқи таъсир натижасида айрим ўзгаришларга қобилдир. Бундан ташқари, биз биламизки, типологик хусусиятларнинг намоён бўлишини онг томонидан назорат қилиш имконияти бор. Ўқувчиларни ўзларида бундай хусусиятларни назорат қилишга ўргатиш зарурдир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи характери ўзининг айрим хусусиятлари билан фарқ қилади. Даставвал улар характерининг импульсивлиги (беихтиёрлигини), уларнинг ўйламасдан ва барча ҳолатларни ҳисобга олмай, бевосита импульслар, майллар ва тасодифий сабаблар таъсири остида дарҳол ҳаракат қилишга мойилликларини кўрсатиб ўтамыз. Бу ҳодисанинг сабаби ёш муносабат билан хатти-ҳаракатларни ирода орқали бошқаришнинг суствлиги ва актив ташқи вазиятга бўлган эҳтиёждир. Шунинг учун кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар томонидан мактабнинг ички тартибини бузиш ҳодисаларини интизомсизлик деб тушунтириб бўлмайди.

Ирода. *Ироданинг умуман етишмаслиги* ҳам ёш хусусияти ҳисобланади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи (хусусан 7–8 ёшли болалар) ўз олдига қўйган мақсадни узоқ муддат давомида кўзлаб боришни, қийинчилик ва тўсиқларни қатъиятлик билан енгилни ҳали билмайди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи муваффақиятсизликка учраган пайтда ўз кучига ва имкониятларига бўлган ишончни йўқотиб қўйиши мумкин.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар характерида кўп учрайдиган камчиликлар, яъни уларнинг инжиқлиги ва қайсарлиги оила тарбиясидаги нуқсонлар оқибатидир. Бундай бола ўзининг барча талаб ва хоҳишлари қондирилишига одатланиб қолган бўлади. Боладаги инжиқлик ва қайсарлик унинг мактаб томонидан ўз олдига қўйилган қатъий талабларга, «ўзи хоҳлаган иш»ни эмас, балки «қеракли иш»ни бажариш зарурлигига қарши қаратилган ўзига хос норозилик формасидир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг характериға хос ёш хусусиятларига *меҳрибонлик, билимға қизиқувчанлик, тўғрилиқ, ишонувчанлик* каби ижобий хислатлар ҳам киради. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим ёш хусусиятларидан бири – *тақлидчанликдир*. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар катта ёшли кишиларға ва баъзи тенгқурларига, шунинг билан бирға яхши кўрган китоблари ва кинофильмлардаги қаҳрамонларға тақлид қилишға интиладилар. Бу, бир томондан, шахсий намуна бўлиш орқали шахснинг ижтимоий қимматли хислатларини тарбиялаш имконини беради, иккинчи томондан эса, айрим хавфға ҳам сабаб бўлиши мумкин: чунки кичик мактаб ёшидаги ўқувчи фақат ижобий томонларнигина қабул қилмайди. Агар катта ёшли ўқувчининг чаққонлик билан волейбол ўйнаётгани биринчи синф ўқувчисига ёқиб қолса, унинг ҳамма қилиқларини шундайлигича кўчириб олади: катта ёшли ўқувчининг лапанглаб юришиға, кўпол ибораларига, бесўнақай қилиқларига тақлид қила беради.

Хиссиёт. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар жуда эмоционалдирлар. Бу эмоционаллик шу нарсада кўринадики:

Биринчидан, кичик мактаб ёшидаги болаларнинг идроклари, кузатишлари, ҳаёллари, ақлий фаолиятлари одатда эмоционал бўёқларға бой бўлади.

Иккинчидан, кичик мактаб ёшидаги болалар (хусусан, I ва II синф ўқувчилари) ўз хиссиётларини тийиб тура олмайдилар, бу хиссиётларнинг ташқи жиҳатдан намоён бўлишини назорат қила олмайдилар. Болалар ўз хурсандчиликларини, ташвишларини, ғамгинликларини, кўрқувларини, қаноат ҳосил қилганликларини ёки қаноатланмаганликларини самимий равишда ва очиқ-ойдин изҳор қиладилар.

Учинчидан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўзларининг зўр эмоционал беқарорликлари, кайфиятларининг тез-тез ўзгариб туриши, аффеқт ҳолатига мойилликлари, хурсандлик-ғамгинлик, ғазаб ва кўрқувларининг қисқа муддатли ва жўшқин намоён бўлиши билан ажралиб турадилар. Ёшлари улғайган сари уларда ўз хиссиётларини бошқариш ва бу хиссиётларнинг ёқимсиз намоён бўлишиға йўл қўймаслик қобилияти ривожланади.

Кичик мактаб ёшидаги давр характернинг ижобий хислатларини тарбиялаш учун катта имкониятларға эгадир. Ўқувчиларнинг тез кўниқувчанлиги ва маълум даражада таъсирчанлиги, улардаги ишонувчанлик, тақлид қилишға мойиллик, ўқитувчининг улар орасида жуда катта обрўси борлиги – тарбиявий ишда мана шуларнинг барчасига суяниш зарурдир.

III синф таълимининг бошларига келиб тобора ортиб бораётган талаблар таъсири ва тўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ишларининг таъсири билан кичик мактаб ёшидаги ўқувчида меҳнатсеварлик, тиришқоқлик, интизомлилик, ҳамда батартиблиқ таркиб топади. Секин-асталиқ билан ўз хатти-ҳаракатларини иродавий томондан бошқариш қобилияти ривожланади. Ўзини тутта билиш ва ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш ҳамда бевосита импульсларға берилмаслик малакаси юзага келади. Қатъийлик ва қийинчиликларни енгиш малакаси ўсади. III ва IV синф ўқувчилари мотивлар кураши натижасида бурч деб билган мотивларни бошқаларидан устун қўйишға қобил бўладилар. Лекин баъзан паст даражадаги мотив ҳам устун чиқиши мумкин (бирон нарсадан қаноат ҳосил қилишға интилиш мотиви). Мана шундай вазиятда тарбиячи қаттиққўллик кўрсатиши керак. Акс ҳолда кераксиз одат (масалан, агар қизиқарли эшиттириш кетаётган бўлса, баъзан эса ҳар қандай эшиттириш кетаётганда ҳам дарсни ташлаб, телевизорға ошиқиш одати) мустаҳкамланиб қолиши мумкин.

Ўқувчиларда III – IV синфлардан бошлаб бурч ҳиссини англаш сезиларли равишда намоён бўла бошлайди (агар бурч ҳисси ўқитувчилар ва ота-оналар томонидан мақсадға мувофиқ равишда таркиб топтирилган бўлса). Бу ёшдаги бурч ҳисси ҳали етарли даражада барқарор ва батамом мустақил бўлмайди. Тадқиқотчи Н. Б. Андрианованинг тадқиқотларига кўра, анланган бурч ҳисси хусусиятларининг намоён бўлиши жиҳатидан ўқувчиларни тўрт типға ажратиш мумкин.

Биринчи типда бурч ҳисси нисбатан барқарор бўлади ва ҳаётий муносабатларнинг кенг доирасига тарқалади.

Иккинчи тип бурч ҳиссининг беқарорлиги билан характерланади, бу типда бурч ҳисси фақат айрим ахлоқий хатти-ҳаракатлардагина намоён бўлади.

Учинчи типда бурч ҳисси фақат нисбатан тор доирада намоён бўлади (фақат қариндошлари ва ўртоқларига нисбатан).

Тўртинчи тип суғ ривожланган бурч ҳиссига эга. Бу типға тааллуқли болалардан баъзилари итоатлидирлар. Лекин уларнинг итоаткорлиги маълум зарурият билан боғлиқдир.

Шунинг учун кичик мактаб ёшидаги бу болаларга нисбатан мактаб ва оила талабларининг бирлиги хусусан муҳимдир. Мактаб таълими бошидан бола икки томонлама тарбиявий таъсир остида бўла бошлайди. Шу сабабли бу тарбиявий таъсирларнинг бир хил йўналишда бўлиши ниҳоятда муҳимдир. Тарбиявий таъсирда бундай яқдилликнинг бўлмаслиги ўқувчи хатти-ҳаракатларининг батамом бузилишига ёки икки хил хатти-ҳаракат шакллариининг таркиб топишига олиб келади. Бу хатти-ҳаракатларнинг бир хили мактабда намоён бўлса, бошқа хили (баъзан унга мутлақо тескариси) уйда намоён бўлади.

Жамоа ва шахс. Жамоавий принципларга асосланган муносабатларни тарбиялаш учун кичик мактаб ёшидаги давр катта имкониятларга эгадир. Кичик мактаб ёшидаги бола бир неча йил давомида тўғри ташкил қилинган тарбия туфайли ўзининг жамоадаги бундан кейинги тараққиётида муҳим бўлган ва жамоа учун зарур бўлган фаолият тажрибасини тўплайди. Жамоавий сифатларнинг таркиб топиши – секин-аста амалга ошириладиган жараён дир. Синфда биргаликда қилинадиган ишлар ўз-ўзича болалар груҳини жамоа қилиб қўймайди. Биринчи синф ўқувчилари ҳам ҳали ўзларини бутун бир жамоанинг бир қисми деб ҳис қила олмайдилар. Улар қандайдир маънода якка-яккадилар, бир-бирларига боғлиқ эмаслар. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳали бир-бирларига хайрихоҳ эмаслар, кўпинча уларда бегоналик, ичи қоралик ва содда мақтанчоқлик аломатлари намоён бўлишини пайкаш мумкин. Биринчи синф ўқувчилари ўзларининг шахсий мактаб вазифаларини яхшилаб бажаришга интиладилар. Улар қандай бўлмасин, ўзаро ёрдамлашиш ҳақида эмас, балки партадаги ён қўшнилари халақит бермаслиги ҳақида ўйлайдилар (Н. Ф. Добринин ва А. М. Бардиан тадқиқотларидан). Агар биринчи синф ўқувчилари бир-бирларига ёрдам берадиган бўлсалар, бу одатда уларнинг хусусий ташаббуслари билан эмас, балки ўқитувчининг бевосита кўрсатмаси билан амалга оширилади. Бундан ташқари, бундай ўзаро ёрдам ўқитувчи орқали амалга оширилади (ўқувчи ўқитувчининг илтимосига жавобан ўзидаги ортиқча қаламни ўртоғига вақтинча бериб турганда қаламни олдин ўқитувчига беради, ўқитувчи эса – ўқувчига беради).

Ўқитувчи олиб борган маҳсус ишнинг таъсири остида болалар биринчи марта ўз синфдошларининг муваффақиятлари ва муваффақиятсизликларига, ютуқ ва камчиликларига хайрихоҳли қизиқиш билан қарай бошлаганларида, ўқув фаолиятига бутун синфнинг иши деб қарай бошлаганларида, болалар синф ҳақидаги фикрни биринчи марта ўз дилларига яқин олганларидагина жамоа юзага кела бошлайди. Ана шу жиҳатдан қараганда болаларнинг биргалашиб, жамоа бўлиб ўйнайдиган ўйинлари ҳам анча катта аҳамиятга эгадир. Рус педагоги А. С. Макаренко “ўйин фақат ирода, батартиблик, ҳозиржавоблик ва ташаббускорликни тарбиялаш билан бирга, жамоани вужудга келтиради, ўртоқлик, яқинлик ҳиссини ва ўз хатти-ҳаракатларида жамоа манфаатларини кўзлаб иш қўришни тарбиялайди”- деган эди.

Кичик мактаб ёшидаги болалар учун *меҳнатнинг* тарбиявий аҳамияти каттадир. Бироқ шунинг таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳар қандай меҳнат ҳам шахсда ижтимоий жиҳатдан қимматли хислатларни тарбиялайвермайди. Меҳнат ўз шахсий манфаати учун бажону дил ва кўп меҳнат қилишга тайёр бўлган худбинни ҳам тарбиялайди. Аммо худбинга умум жамоа фойдасига беғараз ва виждонан меҳнат қилиш ҳақидаги фикр бутунлай ётдир. Болалар ўз-ўзига хизмат қилиш ва ўзлари учун фойдали бўлган нарсаларни (ўқиётган жойларини белгилаш учун хатчўп, қутичалар, санаш материаллари, дафтар жилдлари ва бошқаларни) тайёрлаш билан шуғулланаётганларида уларда меҳнатсеварликни тарбиялашга хусусан зўр эътибор бериш керак. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни секин-аста кўпчилик фойдасига қаратилган ва ўз кучларига лойиқ келадиган ижтимоий фойдали меҳнатга (синф хонасини тозалаш, мактаб олди участкасида ишлаш, спорт майдончасини супуриш, ўзларидан кичик ўқувчилар учун фойдали нарсалар тайёрлаш, оталиққа олинган боғча болалари учун фойдали нарсалар тайёрлаш ва бошқаларга) жалб этиш жуда муҳимдир. Бу нарса яна шунинг учун муҳимдирки, биринчи синф ўқувчиларининг меҳнат фаолиятларида шахсий мотивлар аниқ намоён бўлади: биринчи синф ўқувчиси ўзи учун бўлган нарсани катта қунт билан берилиб тайёрлайди. Бошқалар учун ишлашга эса, унда ҳали тажриба йўқ.

Болалар ўз меҳнатлари билан теварак-атрофдаги бошқа одамларга фойда келтиришларини секин-аста англай бошлайдилар. Бу эса болаларда ғурурлик, шодлик ва ўз ишидан мамнун бўлиш туйғуларини пайдо қилади. Худди мана шундай туйғуларни мустаҳкамлаш керак ҳам.

Шундай қилиб, кичик мактаб ёшида таълимнинг таъсири билан болаларнинг психик ривожланишларида жиддий силжишлар юзага келади. Бу уларни ҳаётларининг масъулиятли даври бўлмиш бурилишга, яъни ўсмирлик даврига ўтиш учун тайёрлайди.

Мавзу: Ёсмирлик даври

Режа:

1. Ёсмирлар тўғрисида умумий тушунча.
2. Ёсмирларнинг биологик ўсиши.
3. Ёсмирларнинг жинсий тараққиёти.
4. Акселерация назариялари:
 - а) гелиоген назарияси;
 - б) гетерозия назарияси;
 - в) урбанизация назарияси;
 - г) нутритив назарияси;
 - д) нурланиш назарияси;
 - е) ижтимоий шароитни яхшиланиши назарияси;
 - ё) ижтимоий акселерация назарияси.

Ёсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч нима?

1. Ёсмирлар тўғрисида умумий тушунча. Хозирги даврда ёсмирларни тарбиялашнинг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари, имкониятлари хатти-ҳаракат мотивларининг ифодаланиши ва вужудга келишининг мураккаб механизмлари мавжуд. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ёсмирларни тарбиялашда уларнинг хусусиятларини тўла ҳисобга олган ҳолда таълимий-тарбиявий тадбирларни қўллаш шахслараро муносабатда англашилмовчиликни вужудга келтирмайди, синф жамоаси ўртасида илиқ психологик иқлимни яратади.

Турғунлик йилларидаги сўз билан ишнинг номувофиқлиги, ахлоқ тарбиясидаги қўпол хатолар ёсмирларнинг руҳий дунёсига салбий таъсир кўрсатди. Инсоннинг руҳий дунёсини тубдан қайта қуриш, тарбияни инсонпарварлаштириш ҳаракати бошланган ҳозирги кунда ёсмирлар тақдири масаласи ҳам ғоят жиддий тус олди.

Ёсмирлар муаммосига эътиборни кучайтириш зарурлигининг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат:

- 1) фан ва техника ривожланиши натижасида маданият, санъат ва адабиёт, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг ўзгараётгани;
- 2) оммавий ахборот қўламининг кенгайиши туфайли ёсмирлар онглилиги даражасининг кўтарилгани;
- 3) ўғил ва қизларнинг дунё воқеаларидан, табиат ва жамият фан ва техника ривожланиши натижасида маданият, санъат ва адабиёт, ижтимоий-қонунларидан, тарихдан етарли даражада хабардорлиги;
- 4) уларнинг жисмоний ва ақлий камолоти жадаллашгани;
- 5) ёсмирлар билан ишлашда ғоявий-сиёсий ва ватанарварлик ва байналмилал тарбияга алоҳида ёндашиш зарурлиги;
- 6) ошкоралик, ижтимоий адолат, демократия муаммоларининг ижтимоий ҳаётга чуқур кириб бораётгани;
- 7) ўқувчилар учун мустақил билим олиш, ижодий фикр юритиш, ўзини ўзи бошқариш, англаш, баҳолаш ва назорат қилишга кенг имконият яратилгани.

Ёсмирлик ёшида болаликдан катталиқ ҳолатига кўчиш жараёни содир бўлади. Ёсмирда психик жараёнлар кескин ўзгариши билан ақлий фаолиятида ҳам буришлар сезилади. Шунинг учун шахслараро муносабатда, талаба билан ўқитувчининг мулоқотида, катталар билан ёсмирлар муомаласида қатъий ўзгаришлар вужудга келади. Бу ўзгаришлар жараёнида қийинчиликлар туғилади. Булар аввало таълим жараёнида рўй беради: янги ахборот, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ёсмирни қониқтирмай қўяди. Одобли, дилкаш ёсмир кутилмаганда қайсар, интизомсиз, қўпол, серзарда бўлиб қолади. Катталарнинг йўл-йўриқларга, талабларига мулоимлик билан жавоб қайтариб юрган ёсмир уларга танқидий муносабатда бўлади. Унинг

фикрича, катталарнинг талаблари, кўрсатмалари мантиқан ихчам, далилларга асосланган, етарли объектив ва субъектив омилларга эга бўлиши керак. Ўсмирда шахсий нуқтаи назарнинг вужудга келиши сабабли у катталарнинг, ўқитувчининг қайғуриши, қуйишига қарамай, ўзининг фикрини ўтказишга ҳаракат қилади. Унинг ўз қадр-қиммати ҳақидаги тасавури, нарса ва ходисаларга муносабати оқилоналикдан узоқлаша бошлайди, у айрим маълумотларни тушунтириб беришни ёқтирмайдиган бўлиб қолади. Серзардалик кундалик хатти-ҳаракатнинг ажралмас қисмига айланади. Ўсмир хулқидаги бундай ўзгаришлар тажрибасиз ўқитувчи ёки ота-онани қаттиқ ташвишга солади, асабийлаштиради ва уларнинг ўқувчига муносабатини ўзгартиради. Натижада келишмовчиликлар, англашилмовчиликлар келиб чиқади.

Айрим педагоглар ўсмирлик даври инқирози тўғрисида куйиниб гапирадилар, баъзи иллатларни танқид қиладилар ва уларнинг ижтимоий-психологик илдизини топишга интиладилар. Аслида эса ўсмирларга ёндашишда методологик камчиликка йўл қўядилар. Мазкур иллатларнинг олдини олиш чора ва тадбирлари тизимини ишлаб чиқа олмайдилар. Бу масалага тўғри ёндашиш айрим илмий тадқиқотларда асослаб берилган ва ўсмирлик даври инқирози ҳақида мулоҳаза юритишдан кўра, катталар билан ўсмирлар муомаласининг инқирози ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади, деб хулоса чиқарилган.

Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч нима? Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч унинг фаолиятини вужудга келтирган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар тизимининг намоён бўлишидир. Мана шу диалектик қарама-қаршиликлар ортиб бораётган жисмоний, ақлий ҳамда ахлоқий имкониятлар билан барқарорлашган, стереотипга айланган ташқи оламни акс эттиришнинг шакллари ўртасида содир бўлади. Вужудга келган зиддиятлар ва қарама-қаршиликларни психологик камолотни таъминлаш, фаолият турларини мураккаблаштириш орқали ўсмир шахсида янги психологик фазилатларни таркиб топтириш билан аста-секин йўқотиш мумкин. Бу давр инсоннинг камолоти юқорироқ босқичига кўтарилиши билан яқунланади. Камол топиш ўсмирдан умумлаштириш, ҳукм ва хулоса чиқариш, мавҳумлаштириш, объектлар ўртасидаги ички муносабатларни ўрнатиш, муҳим қонун, қонуният, хосса, хусусият, механизм ва тушунчаларни англаш, ихтиёрий диққат, барқарор қизиқиш, онгли мотив ва мантиқий эслаб қолишни талаб қилади. Буларнинг барчаси фанларга доир билимлар тизимини вужудга келтиради, амалий кўникмаларни шакллантиради, ўзини ўзи назорат қилиш, баҳолаш, англаш сингари хусусиятларни таркиб топтиради.

Ҳозирги ўсмирлар ўтмишдошларига нисбатан жисмоний, ақлий ва сиёсий жиҳатдан бирмунча устунликка эга. Уларда жинсий етилиш, ижтимоийлашув жараёни, психик ўсиш олдинроқ намоён бўлмоқда. Шу сабабли бизда ўғил ва қизларни 10-11 дан 14-15 ёшигача ўсмирлик ёшида деб ҳисобланади.

Веналик психолог З. Фрейд ва унинг шогирдлари ўсмирлик даврини баҳолашда инсонга азалдан берилган қандайдир илк майл нишонаси сифатида вужудга келадиган ўз мавқеини белгилашга онгсиз интилишни энг муҳим асос деб ҳисоблайдилар. Бу интилиш гўёки худбинлик, бошқа кишиларни менсимаслик, пайдо бўлишга, атроф-муҳит билан келиша олмасликка, ҳатто низоларга олиб келар, онгсизлик эҳтиёжлари ва майллари шахснинг фаоллигини белгилар эмиш. Рус психологлари З. Фрейд назариясини мутлақо асоссизлигини таъкидлаб, ўсмирда имконият билан талабчанлик ўртасидаги келишмовчилик, ўзини кўрсатишга мойиллик ва ўз ички дунёсига қизиқишнинг намоён бўлиши билан характерланишини асослаб бердилар.

Айрим психологлар биогенетик ўсишнинг биологик омилларига, яъни жинсий етилишга алоҳида ҳамият берадилар. Уларнинг фикрича, ўсмирнинг психик жиҳатдан инқирозга етакловчи, ҳаяжонга солувчи субъектив ички кечинмалари ўғил ва қизларни танҳолик психологиясига тортар эмиш. Ўсмир учун характерли норозилик, қўполлик, қайсарлик, шафқатсизлик, тажанглик, гинахонлик, тажовузкорлик каби иллатлар жинсий етилишнинг маҳсули янги туйғулар, майллар, кечинмалар ўсмир хатти-ҳаракатида ҳукмрон бўлиб, унинг хулқ-атворини бошқаради деб тушунтирилмоқда. Ўсмирликнинг психологик кифоаси, ҳолати, имконияти ягона соф биологик омилга боғлиқ эмаслиги ҳаммага аён.

Америкалик психолог Р. Кулен ўсмирлик даври ҳақидаги биогенетик назарияни қаттиқ танқид қилиб, ўсмирлик даври ижтимоий-ахлоқий категориядир, деган ғояни олға суради. Унинг фикрича, ўсмирлик даврида учта асосий ижтимоий ахлоқий категория мавжуд бўлиб, улар:

1. эмансипация (катталар таъсирдан қутулиш)
2. мустақилликка эришиш
3. ҳаёт йўли ва касб-ҳунар танлашга жиддий муносабатда бўлиш, зарур ижтимоий-ахлоқий нормаларни ўзлаштиришдан иборатдир.

Унинг фикрича, бола юқоридаги муаммоларга эътибор бермас экан, ўсмирлик даври қанча бўлишидан қатъи назар, у болалигича қолаверади. Р. Кулен ўз назариясида биологик омилларни ҳам, ўсмирлик давридаги ўсишнинг психологик хусусиятларини ҳам ҳисобга олмайди, аксинча, уларни батамом инкор қилади.

Психологларнинг фикрича, ўсмирлик даврининг муайян ҳеч ўзгармас хусусияти ва характеристикаси мавжуд эмас. Ўсмирлар ўртасидаги ўзига хос типологик фарқларни ижтимоий омилларнинг таъсири билан, таълим ва тарбия шароитларининг хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин.

Шу билан бирга, ўсмирнинг жисмоний ўсиши хусусиятлари, жинсий етилишининг иқлим ва миллий-этнографик омиллари ҳам бор.

2. Ўсмирларнинг биологик ўсиши. Ўсмирлик инсоннинг балоғатга етиш даври бўлиб, ўзига хос хусусияти билан камолотнинг бошқа поғоналаридан кескин фарқланади. Ўсмирда рўй берадиган биологик ўзгаришлар натижасида унинг психик дунёсида туб бурилиш нуқтаси вужудга келади. Балоғат даврига 11(12)-15 ёшли қизлар ва ўғил болалар кирадилар. Камолотнинг мазкур палласида жисмоний ўсиш ва жинсий етилиш амалга ошади.

Боланинг бўйи 11-12 ёшида 6-7 см, ҳатто 10 см гача ўсиши мумкин. Бироқ бу босқичда қизлар ўғил болаларга қараганда тезроқ ўсадилар. Ўсмир 13-14 ёшга тўлганда ҳар иккала, жинс ўртасида бўйнинг ўсиши қарийб бараварлашади. Ўн беш ёшга қадам кўйганда эса ўғил болалар қизларни ортда қолдириб кетадилар. Шундан кейин то умрнинг охиригача ўсишда ўғил болалар устунлик қиладилар.

Ўсмирлик даврида бўй билан тана номуносив равишда ўсади, натижада болалар ориқ, нимжон ва узун бўйли бўлиб кўринадилар.

Ўсмирларда юракнинг ҳажми ва тириклик сигими ҳар йили 25 фоиз катталашиб боради. Бўйнинг жадал ўсиши ва тана оғирлигининг ортиши билан қон ҳамда кислородга эҳтиёж ҳам ортади, бу эҳтиёж юрак ҳажмининг кенгайиши ва функционал фаолияти кўрсаткичларининг бойиши эвазига таъминланади. Мазкур даврда тананинг умумий ҳажмидан 7-8 фоизини қон ташкил қилади, қон босими бирмунча ошади, симоб устунининг 110-115 мм даражасида бўлади. Юрак қисқаришининг частотаси бир қадар секинлашади, масалан, 11 ёшда дақиқада 85-90 марта урган бўлса, 14-15 ёшларда 70 мартагача пасаяди.

Ўсмирлик даври организмнинг жўшқин ўсиши ва ривожланиши давридир. Бу даврда тананинг интенсив ўсиши (мана шу икки йил мобайнида қиз болалар максимум ўсиш 13 ёшга, ўғил болаларда эса – тахминан 15 ёшга тўғри келади) юзага келади. Бу даврда боланинг мускул аппарати такомиллашади ва скелетининг суякланиш процесси давом этади.

Ўсмир боланинг қандай ўхшовсиз, бесўнақай кўринишини биз яхши биламиз. Буни нотекис жисмоний тараққиёт билан тушунтириш мумкин: скелет ва кўлоёқлари хусусан интенсив равишда бўйига ўсади, кўкрак қафаси эса тараққиётдан орқада қолади. Бу эса айрим психологик намоёнликни юзага келтиради: ўсмир ўзининг бесўнақайлигини англайди, ундан уялади ва ўзининг ўхшовсизлигини ниқоблашга интилади. Баъзан сунъий, серҳашам қиёфага кириб, сохта ва ясама кўполлик билан ўзининг ташқи қиёфасидан кишиларнинг диққатини чалғитмоқчи бўлади. Унинг қадди-қомати, вазоҳати ёки юришларига нисбатан ҳатто салгина киноя ва ҳазил мутойиба кўпинча жўшқин реакцияни юзага келтиради; кишиларнинг кўз ўнгиди кулгили ва қовушмаган бир одамга айланиб қолганлигидан ўсмир ранжийди.

Бу даврда юрак-қон томирлари системасининг тараққиётида мос келмаслик ҳодисаси кузатилади. Бу пайтда юрак ҳажми жиҳатидан анча катталашади, анчагина бақувватлашади, анча кучли ишлай бошлайди, қон томирларининг диаметри бўлса тараққиётдан орқада қолади. Бу кўпинча қон айланишининг вақтинча бузилишига, қон босимининг ёшга боғлиқ ҳолда кўтарилишига, юрак фаолиятининг зўр беришига олиб келади. Натижада айрим ўсмирларда учрайдиган бош айланиши, юрак уриши, бош оғриши, вақтинча юзага келадиган заифлик, нисбатан тез толиқиш ва шунинг каби ҳолатлар вужудга келади.

Ўсмирлик даврида нафас олиш органлари жадал ривожланади. Ўпканинг тириклик сигими куйидагича бўлади: Ўғил болаларда – 11 ёшда 1900-2000 мл; 15 ёшда 2600-2700 мл.

Қизларда – 11 ёшда 1800-1900 мл; 15 ёшда 2500-2600 мл. Шунинг учун нафас олиш ҳар дақиқада 2 марта камаяди. Ўғил болалар қорин билан, қизлар эса кўкрак билан нафас ола бошлайдилар. Кўкрак қафаси, нафас олиш мускуллари тез ўса боради ва жинсий етилишни кучайтиради.

Юқорида қайд қилинган юракқон томирлари системаси тараққиётининг хусусиятлари ва ички секреция безлари фаолиятининг интенсив ишлай бошлаши (жумладан, қалқонсимон безлар фаолиятининг) одатда ўсмирлар нерв системаси фаолиятини айрим ҳолларда тез ўтиб кетадиган бузилишларга олиб келади. Ўсмирларда ортиқча қўзғалувчанлик, серзардалик, тутакит кетиш ва эффе́кт типидagi жўшқин ҳамда кескин реакцияларда намоён бўладиган асабийликни қўзатиш мумкин. Ўсмирнинг нерв системаси ҳали кучли ва узоқ вақт давом этадиган бир хилдаги қўзғовчиларга ҳамма вақт ҳам бардош беришга қобил эмас. Бундай қўзғовчиларнинг таъсирида ўсмирларнинг нерв системаси кўпинча тормозланиш ҳолатига ёки, аксинча, кучли қўзғолиш ҳолатига ўтиб кетади. Таассуротларнинг ниҳоятда кўплиги, кучли асабий ҳаяжонланиш, ҳаяжонга соладиган ҳодисани узоқ вақт кутиб қолиш ва шу кабилар ўсмирларга ана шундай таъсир қилиши мумкин. Бир хил ўсмирлар бунинг таъсири остида тормозланиб қоладилар, улар шалпайиб бировга аралашмайдиган, уйқусираган ва анқов бўлиб қоладилар; бошқа бир ўсмирлар тажанг, асабий бўлиб қоладилар, улар интизомни буза бошлайдилар, баъзан ўзларига мутлақо муносиб бўлмаган (баъзан эса умуман бемаъни) хатти-ҳаракатларни қиладилар. Бу эса ўқитувчини, тарбиячини қийин аҳволга тушириб қўяди.

11-12 ёшдаги ўсмирнинг ички секреция безлари қайта қурилади. Гипофизнинг олд қисми ишлаб чиқарадиган гормонлар гавданинг ўсишини таъминлайди. Гипофизнинг ўрта қисми кучайиши сабабли пигментлар алмашилиши ўзгаради, натижада соч қорайиши, юзларнинг оқариши намоён бўлади. Гипофиз билан бир қаторда қалқонсимон безнинг функцияси ҳам кучаяди. Қалқонсимон без ишлаб чиқарадиган тироксин гормони организмда модда алмашинуви ва энергия сарфини кескин орттиради. Марказий нерв системасида қўзғалувчанлик ўзгаради, натижада яққол ҳис-туйғулар туғила бошлайди. Қалқонсимон без фаолиятининг кучайиши қўзғалувчанлик, асабийлашиш ва толиқишни келтириб чиқаради. Бош мия қобиғида тормозланиш жараёнининг сусайиши шиддатли эмоционал кечинмаларни вужудга келтиради, хулқ-атворда парокандалик, ғайритабиийлик пайдо бўлади. Қалқонсимон без функциясининг ўзгариши ва модда алмашинувининг бузилиши сабабли ўсмирда семириш рўй бериши мумкин.

Мазкур ёш даврида жинсий безлар фаолияти кучаяди. Балоғатга етишнинг бирламчи ва иккиламчи аломатлари ўса бошлайди: ўғил болаларда овоз ўзгаради, йўғонлашади, мўйлов ва соқол пайдо бўлади, қизларда эса кўкрак безлари ривожланади ва ҳоказолар. Натижада бошқа жинсга қизиқиш ортади, орзу, хоҳиш, нозик туйғу, соғинч, изтироб каби кечинмалар пайдо бўлади.

ана 3. Ўсмирларнинг жинсий тараққиёти

Ўсмирлик ёшидаги жисмоний тараққиётнинг энг муҳим факти *жинсий етилиш*, яъни жинсий безларнинг ишлай бошлашидир. Жинсий етилишнинг бошланиши кўп жиҳатдан иқлимга ва миллий-этнографик омилларга (масалан, Шимолда яшовчи одамларга нисбатан жинсий етилиш Жанубий районларда яшовчи одамларда илгарироқ бошланади) ва шунинг билан бирга индивидуал ҳаёт хусусиятларига (соғлиғига, бошидан кечирган касалликларга, овқатланишига, меҳнат ва дам олиш режимига, теварак-атрофдаги шароитга ва бошқаларга) боғлиқдир. Кўпчилик ўғил болалар ҳозирги вақтда жинсий жиҳатдан 15–16 ёшда, қиз болалар эса 13–14 ёшда етиляпдилар. Мутлақо тушунарлики, агар 15–16 ёшга келиб жинсий етилиш даври тугалланса, организм бу пайтда ўзига ўхшаш мавжудодни юзага келтиришга қобил бўлади. Лекин бу ёшда, равшанки, жисмоний ва хусусан рухий, ғоявий, ижтимоий ҳамда гражданлик жиҳатдан етилганлиги ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Шундай қилиб, олимларнинг айтишларига кўра, ўсмирлик ёшида жинсий етилиш билан, тегишли инстинктлар, сексуал (шаҳвоний) бўёқларга бўялган ҳиссиётлар ва интилишларнинг намоён бўлиши ҳамда психик ва ижтимоий етилиш ўртасида **номутаносиблик** юзага келади. Бу ёшнинг қийинлиги ва хавфлилиги шундадир: ўсмир кўпинча ўзи учун янги бўлган инстинктларга ва интилишларга баҳо бера олмайди, уларни ушлаб, тўғри йўлга сола олмайди. Кўпинча у ўз

хиссиётларини ва хатти-ҳаракатларини назорат қила олмайди ва ўзининг қарама-қарши жинслар билан бўладиган ўзаро муносабатларини тўғри» йўлга қўя олмайди. Агар биз ўсмирларнинг янги, ҳукмрон, номаълум хиссиётлар ва сезгилар олдида ожиз бўлиб қолишларини истамасак, агар уларнинг ниҳоятда гумонли (шубҳали) ва биз хоҳламайдиган манбалардан информациялар ҳамда тегишли кўрсатмалар олишларини ва ана шу асосда улар шахсининг нормал бўлмаган ҳолда бемаъни бузилишини истамасак, ўқитувчилар ва тарбиячилар ўсмирларга уларни ҳаяжонлантираётган ҳамма масалаларни тушуниб олишларига оқилона ҳамда усталик билан ёрдам беришлари керак.

Ўқитувчилар, тарбиячилар, синф раҳбарлари даставвал шуни чуқур англашлари лозимки, жинсий етилиш организмнинг жисмоний тараққиётга таъсир қилишдан ташқари ўсмирнинг психик тараққиётига ҳам албатта таъсир қилади. Ўсмирларда жинсий етилиш муносабати билан шу пайтгача уларга номаълум бўлган ва қандайдир маънода улар учун қутилмаган жинсий мойиллик ва тегишли фикрлар, *ҳислар, кечинмалар, қарама-қарши жинсга специфик қизиқиши*, маълум мазмундаги китобларга, кинофильмларга, катталарнинг гапларига бўлган қизиқишларнинг *пайдо бўлиши* мутлақо зарур табиий ва нормал ҳолдир. Бу ўсмирлар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларини ташкил қилишда бу ёш учун ҳисобга олиниши лозим бўлган муҳим психологик хусусиятлардан биридир. Ваҳоланки, буларнинг ҳаммаси табиий ва қонуний экан, қўрқиш, ташвишланиш ва хавотирланишнинг ҳожати йўқ. Бироқ бунга лоқайдлик билан бефарқ муносабатда бўлиш ҳам мумкин эмас. Шундай фактлар кенг миқёсда маълумки, айрим шароитларда жинсий майл (ярамас ишларга тақлид қилиш, ёшга тўғри келмайдиган китоблар ва кинокартиналар билан танишиш ва шунинг қабилар) кўпинча бузуқлик ва пасткашлик билан боғлиқ бўлган ярамас қилиқлар ва кечинмалар шаклига ўтиб кетади.

Ўсмирларни имконият борича ярамас намуналардан сақлаш зарур. Уларга тўғри келмайдиган адабиётларни ўқишга, улар учун зарарли бўлган кинофильмларни ва телевизион кўрсатувларни кўришларига йўл қўйиш керак эмас. Кези келганда шуни айтиш лозимки, бу иш шунчаки осон иш эмас. Масалан, телевизор орқали ўсмир учун кўриш мумкин бўлмаган қандайдир кўрсатув бериляпти, ўсмирни телевизордан чалғитиш (кўришга йўл қўймаслик) нақадар қийин эканлигини ота-оналар биладилар. Умуман телевизорни кўришни тўғридан-тўғри ман қилиш тесқари натижага олиб келиши мумкин. Ўсмир қандай бўлмасин (уларнинг бирининг оқилона айтишича) «темир парда» орқасида қарашга уриниб кўради. Ҳар ҳолда, ўсмирларда ана шундай қизиқишларни умуман юзага келтирмасликка эришиш қийин бўлса керак. Бу қандайдир маънода табиий ва зарурий ҳодисадир. Бироқ шунга эришиш лозимки, бу қизиқиш зарарли характерга эга бўлмасин, қандайдир кераксиз психологик хусусиятлар билан боғлиқ бўлмаслиги керак. Бу ерда ўсмир ҳаётининг тўғри тартиби, яъни қатъий меҳнат, уйқу, дам олиш ва овқатланиш режими, жисмоний тарбия ва спорт билан доим шуғулланиш ёрдам беради. Ўсмирларнинг диққатларини кўчириш, яъни бошқа томонга – улар учун қизиқарли ва жозибали бўлган фаолиятлар, фойдали ва қизиқарли фильмларга, китобларга томон йўналтириш муҳимдир.

Бу ўсмирлар диққатининг жинсий кечинмалар устида тўпланишини озайтиради. Лекин ҳар ҳолда боланинг бутун ҳаётини ташкил қилиш, яъни қатъий режим ва кун тартибини ташкил қилиш асосий аҳамиятга эгадир.

Ўсмирларнинг турли ижодий машғулотларига қизиқишлари техника ишларига, музыкага, расм солишга, спортга берилиш, ўсмирнинг ижтимоий активлиги, ижтимоий ишларда қатнашиши унинг ижодий активлигига ёрдам беради, фойдали йўналиш ва интилишни юзага келтиради. Аксинча, бекорчилик, бемаъни тарзда вақт ўтказиш, фойдали машғулотларнинг бўлмаслиги диққатни жинсий кечинмалар устида тўпланишга олиб келади, зарарли одатлар ва интим муносабатлар доирасига тааллуқли кераксиз қизиқишларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради. Жинсий тарбия системасида ўсмирларга маълумот бериш, уларга икки жинс ўртасидаги ўзаро муносабатларга доир мураккаб масалаларни тушунтириш керак ёки керак эмасми. Эҳтимол, ўсмирнинг имконият борича узоқ вақт давомида хабарсиз бўлганлиги маъқулдир? Бир кун, вақти келиб, ўсмирларнинг бизларга билдирмасдан ҳаммасини билиб олишар. Жуда кўп ўқитувчилар ва тарбиячилар шундай деб ўйлайдилар. Уларнинг баъзи бирлари бунга ишонадилар, бошқалари эса ўзларининг бу ишга шунчаки бепарволикларини оқлашга ҳаракат қиладилар. Ахир, ўсмирлар, билан бу «қалтис» тема бўйича гаплашиш хавфли хатарли ҳамда бу иш катта санъат талаб қилади.

Бироқ ўсмирларни воқеликдан ажратиб қўйиб бўлмайди. Улар атрофида ҳаёт қайнаб турибди, ўсмирлар унга кўзларини катта очиб ва зўр қизиқиш билан қарамоқдалар. Улар ўзлари учун кам тушунарли бўлган одамларнинг сирли муносабатларини ҳам тушунишни истайдилар. Агар тарбиячилар ўз вақтида ёрдам бермасалар, ундай пайтда ўсмирлар ўзлари учун тушунарсиз бўлган ва уларни ҳаяжонли тарзда ўзига жалб этган ҳодисаларга ўзлари жавоб қидиришга мажбур бўладилар. Мана шундай пайтда ўсмирларнинг «маърифати» билан бошқалар, яъни тажрибали, ўйлаб иш кўрадиган тарбиячилар эмас, балки уятсиз ва ифлос, ёмон тарбияланган сурбет ўртоқлари ва дугоналари шуғулланадилар.

Мактаб директори ва ўқитувчи (хусусан синф раҳбари ва мактаб психологи билан бирга адабиёт, тарих, биология ўқитувчилари) шу нарса ҳақида махсус равишда ўйлашлари лозим бўладики, қандай қилиб ўсмирларда бошқа жинсдаги шахсларга нисбатан тўғри муносабатда бўлишни, ўзаро инсоний муносабатлар гўзаллигини уларни мажбур қилмай тарбиялаш мумкин, қандай қилиб ўғил болаларда олижаноблик, фидокорликни (бу сўзларни ишлатишдан кўркмаймиз!), қиз болаларда софликни, аёллик кадр-қимматини тарбиялаш мумкин. Фақат тегишли масалаларга нисбатан сунъи» қизиқишни уйғотиш ярамайди. Агар ўқитувчи тегишли хатти-ҳаракатнинг намоён бўлишини кўриб турса, тегишли гапларни эшитса, бундай ҳолда бегоналардек кузатувчанлик позициясида туриши ярамайди. Бошқа бир ҳолларда ўсмирларнинг ўзлари ҳам сўрайдилар. «Мана сиз дўстлик, ўртоқлик ҳақида лекция ўқийсиз, айтингчи: севиш мумкинми, севгининг ўзи нима, ўғил болалар билан қиз болалар ўртасида қандай муносабат бўлиши керак?» Ўқитувчининг пухта ўйланган, ўсмирлар билан яхши вазиятда самимий ўтадиган индивидуал суҳбатлари катта аҳамиятга эгадир.

Нихоят, жинсий тарбиянинг зарурий томони бўлмиш эстетик тарбия ҳақида ҳам гапириб ўтамиз. Ўсмирлар ҳақиқий муҳаббатнинг гўзаллигини, муҳаббат ҳисси билан бирлашган эркалар ва хотинлар ўртасидаги муносабатнинг гўзаллигини кўришга ҳамда тушунишга ўрганишлари лозим. Тарбиячи бунинг учун адабиёт ва санъат асарларидан фойдаланиши мумкин. Ўсмирларни ажойиб музыкага қатнаштириш, муҳаббат ҳиссини куйловчи ажойиб шеърлар, тасвирий санъат асарлари ва ҳайкалларни таништириш билан чекланиб қолмай, балки уларга композитор, ёзувчи ёки рассом айнан нималарни ифодаламоқчи бўлганлигини ва қандай тасвирловчи воситалардан фойдаланганликларини тушунтириш лозим. Мана шунда ўсмирларда секин-асталик билан инсон ҳаётини безовчи ажойиб ва юксак ҳиссиёт бўлмиш муҳаббат ҳисси ҳақида тасаввур пайдо бўлади. Ўсмирлар билан фақат инсоний муносабатларнинг қандай бўлиши тўғрисида, ҳаётнинг фақат чароғон томонлари ҳақида гаплашиш билангина чекланиш, уларни фақат ижобий ибратли мисоллар орқалигина тарбиялаш керак эмас. Ўйлаймизки, салбий ҳодисаларга нисбатан ўзига хос иммунитет, яъни салбий реакция ҳосил қилиш керак. Шунинг учун бахтга қарши ҳали бор бўлган, аммо бўлмаслиги керак бўлган жуда кўп нарсалар ҳақида ҳам гапиришга тўғри келади. Турмушнинг айрим хунук томонлари ва кишилар ўртасидаги ярамас ўзаро муносабатлар ҳақида гапириб, бундай ҳодисаларни кескин ва ишонч билан қоралашга тўғри келади. Бунинг билан биз ўсмирларнинг эътиборларини турмушнинг бу хунук ҳодисаларига жалб қиламиз деб ўйламаслик лозим. Ўсмирлар бари бир бу ҳодисаларни кўриб турадилар. Муҳим томони шундаки, ўсмирлар турмушдаги бундай хунук ҳодисаларни тўғри тушунсинлар ва тўғри баҳолай олинлар.

Ўсмирлар ёши давридаги севишганлик ҳодисасига қандай қараш керак? Айримлар бундай болаларга севишганлик ҳодисасининг ўзи борми, деб сўрайдилар. Эҳтимол, бу катталарга тақлид қилиш формаларидан биридир холос? Ўйлаймизки, гарчи, ўсмирлик ёшида учрайдиган бундай фактларни бўрттириб кўрсатишнинг ҳожати бўлмаса ҳам, аммо ўсмирларнинг (хусусан каттароқ ёшдаги ўсмирларнинг) кўпинча шахсий ёқтириш, майл қўйиш ҳисларини кечиришлари ва ҳатто ўзига хос бўлган биринчи муҳаббат жисмларини кечиришларига кўз юмиб бўлмайди. Бундай ҳодисаларга ҳам ҳушёрлик билан муносабатда бўлиб, нормал ва табиий ҳодиса сифатида қараш лозим. Юзага келаётган туйғуни ман қилиш, қўполлик ва одобсизлик билан кулиб мазах қилиш ярамайди. Иккита ўсмир бир-бирига ижобий таъсир қилиши орқали юзага келган соф, дўстона, қалбдан чиққан мана шундай муносабатларга беодоблик билан аралаштириш ҳодисалари педагогик адабиётларда бир қанча марта тасвирланган. Педагогик нуқтаи назардан бу ерда ҳамма нарса жойида. Бундай туйғунинг юзага келишига йўл қўймасликнинг нима кераги бор эди? Қўпол ва одобсизлик билан аралаштириш ўсмирлар қалбини жароҳатлайди, уларнинг биринчи севгиларини ҳақоратлайди. Шундай қилиб, 15 ёшли ўқувчи қизнинг юрак сирлари ёзилган хотира дафтари мактаб

директорининг кўлига тушиб қолади. Дафтарда қизнинг ўз синфдошини севиб қолганлиги ва бу туйғуни бошқалардан яшириб юрганлиги ёзилган эди. Қизча ўзининг севгиси тўғрисида ҳатто шеър ҳам ёзган эди. Содир бўлган ана шу ҳодисани фавқулодда ҳолат деб ўйлашга ҳеч қандай асос йўқ эди. Аммо шунга қарамай, директор бундай ҳодисага қарши жиддий чора кўриш орқали курашишга қарор қилди. Мактаб директори қизчанинг хотира дафтаридан айрим парчаларни ва қизчанинг шеърини мактаб радиоузели орқали ўқиб эшиттиришдан кўра дурустроқ чора топа олмади. Бу ҳодисадан руҳан эзилган қизча ўқишни ташлаб кетди. Аммо бунинг оқибати бундан ҳам оғирроқ бўлиши мумкин эди.

Бундай масалаларга тўла бепарво бўлиш ҳам ўринли эмас. Ахир юзага келаётган туйғу ҳар хил шаклга кириши, ўсмирга ҳар хил таъсир қилиши мумкин. Одоб билан шунга эришиш лозимки, ўсмирларнинг бир-бирларига таъсирлари фақат ижобий тусга эга бўлсин, ўсмирлар юзага келаётган туйғуларнинг таъсири остида покиза, яхши, камтарин ва ақлли бўлсинлар.

Ўсмирлар жинсий етилиш сирларининг 17 фоизини ота-онадан, 9 фоизини ўқитувчилардан, 4 фоизини мактаб врачидан ва қолган яширин жиҳатлари, ҳолатлари тўғрисидаги маълумотларни кўча-кўйдан, ўртоқлари ва дугоналаридан эшитиб билиб оладилар. Кутилмаган ҳолатлар ва маълумотлар уларнинг хатти-ҳаракатини чигаллаштиради, яккалик оламига берилиш бошланади, феъл-атворда айрим иллатлар пайдо бўлади. Гоҳо ўсмирлар орасида ахлоқан тубанлашув ҳоллари рўй бериши мумкин. Уларни бундай қилиқлардан, нопок гуруҳ ва тўдалардан халос этиш мақсадга мувофиқдир.

4. Акселерация назариялари

Ўсмирлик инсон шахсининг камол топишида алоҳида ўрин эгаллайди. У инсон камолотининг муҳим босқичи ҳисобланади. Ўсмирлик даврида ғоят катта аҳамиятга эга бўлган психологик ўзгаришлар рўй беради, боланинг муайян, ижтимоий турмуш шароитида кейинги камол топиши учун зарур таълим-тарбия таъсирида барқарор, мустаҳкам из қолдирувчи ижобий хислатлар намоён бўлади.

Ўсмир камолотга эришган сайин унинг психик дунёсида янги фазилатлар ва сифатлар пайдо бўла бошлайди, психикасида кескин қайта қуриш содир бўлади. Ўзгаришлар унинг олдига янги талаблар кўяди, бу эса ўз навбатида кўпроқ ҳуқуқ ва эрк берилишини, энг аввало мустақил қарорга келиш ва ўз хулқ-атворини мақбул деб ҳисоблаб амалга оширишни тақозо қилади. Психик такомиллашиш, камолотга интилиш, нисбий барқарорлик ўсмирлик даврининг энг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

Гелиоген назарияси. Ушбу назария 1936 йилда чет эл олимлари томонидан яратилган бўлиб, унинг асосий моҳияти акселерация ҳодисаси қуёш нурунинг бевосита таъсири билан вужудга келади, деган ғоядан иборатдир. Бу ғоя тарафдорларининг фикрича, болалар кўп вақт офтобда бўлиши натижасида уларнинг ўсишида тезлашиш, яъни акселерация рўй беради, чунки қуёш нури организмни зарур элементлар, моддалар, озикалар билан таъминлайди. Аммо ҳозирги даврда акселерация ҳодисаси жанубий (қуёш нурлари сероб) мамлакатларда ҳам, шимолий жўғрофий кенгликка жойлашган мамлакатларда ҳам бир текис рўй бермоқда. Иккинчи томондан, шаҳар муҳитидаги қизлар ва ўғил болалар қишлоқ болаларига қараганда тезроқ вояга етиши кўрилмоқда, ваҳоланки, қишлоқ одамлари қуёш нурида кўпроқ тобланидилар. Демак, ҳозирги даврда гелиоген назарияси зиддиятларга сабаб бўлмоқда. Умуман офтобда тобланишни акселерация жараёнининг муҳим жиҳатларидан бири дейиш нотўғридир.

Гетерозия назарияси. Ўн тўққизинчи аср охири йигир-манчи аср бошларидан буён ижтимоий ҳаётда турмушда кескин ўзгаришлар содир бўлгани инсонлар ўртасидаги ижтимоий, диний, миллий, ирқий тафовутларнинг камайишига олиб келди. Турли миллат вакилларининг аралаш никоҳга кира бошлагани бунга ёрқин мисолдир. Диний эътиқодлар, ирқий фарқлар, этник ва миллий хусусиятлар характер, анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, расм-русум ва хоказолар аралаш никоҳга ҳеч қандай тўсиқ бўла олмади. Ҳаёт тарзи ҳар хил мамлакатлари халқларига хос хусусиятлар ҳам аралаш никоҳни тўхтата олмади. Аралаш никоҳга кириш тобора кенгаймоқда.

Мазкур назарияга мувофиқ психик дунёдаги қайта қуришлар наслий белгилар кескин ўзгаришига сабаб бўлди, натижада фарзандларнинг ўсишида кучайиш, жадаллашиш, акселерация ҳодисаси вужудга келди. Бироқ мазкур муаммони илмий жиҳатдан атрофлича асослаб бериш учун

юқорида таъкидланган омиллар етарли эмас. Шунга қарамай, гетерозия назарияси биологик ўсишда жадаллашиш жараёнини вужудга келтиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Урбанизация назарияси. Жамият ривожланишида шаҳарларнинг роли ортиши бу назарияга асос қилиб олинган. Ўн тўққизинчи асрнинг ўрталаридан бошлаб, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши (воқелик тарикасида) авж олди, яъни аҳоли орасида миграция ёки урбанизация ҳодисаси юзага келди. Шаҳарнинг турмуш тарзи, ўзига хос хусусиятлари, ахборот тармоқларининг кенглиги, маданият даражаси, фан-техника, транспорт, маиший хизмат каби омиллар болаларнинг ақлий, ахлоқий, жинсий жиҳатдан эртароқ вояга етиши учун зарур шарт-шароитлар яратди. Қишлоқ аҳолиси билан шаҳар халқининг яшаш муҳити ва турмуш шароитининг яқинлашиши акселерация жараёнига ижобий таъсир этди, лекин бу омилнинг ўзи акселерациянинг сабаби бўла олмайди.

Нутритив назария. Бу ғоянинг туб моҳияти шуки, ўсишдаги жадаллашиш (акселерация) одамларнинг овқатланиши яхшиланиши, истеъмол қилинаётган озуқаларда дармондорилар миқдорининг кўпайиши сабабли вужудга келади. Ушбу ғоя намояндаларининг фикрича, В₆, В₁₂ дармондорилари ва фоллий кислотасини одамлар кўпроқ истеъмол қилиши мазкур ҳолат намоеън бўлишининг асосий омили эмиш. Табиийки, инсон ўсишининг жадаллашувида дармондорилар маълум даражада ижобий таъсир этиши мумкин, лекин мазкур омилларнинг ўзи акселерация учун муҳим ва ягона негиз бўла олмайди. Тиббиёт ходимлари, гигиеначилар, биологлар, физиологлар, психологларнинг айримлари бу ғояни қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун таҳлил қилинаётган, шарҳланаётган илмий назария акселерация учун маълум туртки вазифасини ўтайди.

Нурланиш назарияси. Бу назария намояндаларининг фикрича, ер юзидан рентген қурилмаларининг кўпайиши, атом, водород ва нейтрон бомбаларининг портлаши натижасида инсонда радиоактив моддалар, радиация нурланиши даражасининг сезиларли даражада ортишига олиб келади. Ер қуррасига тарқалган зарядлар билан инсон организмнинг нурланиши ўсишни кучайтиради, яъни акселерация жараёни юзага келади. Шунинг учун бу назариянинг химоячилари турли хусусиятга эга бўлган нурларнинг аниқ дозаси организмга таъсир этиши, тарқалиши емирилишга сабаб бўлмаса, инсоннинг жисмоний ўсиши жадаллашиши учун имконият яратар эмиш. Маълумки, меъридан ортиқ рентген нуридан фойдаланиш ҳам организм учун зарарлидир. Ана шу мулоҳазага асосланиб организм айрим қисмларининг ривожланиши нурлар билан боғлиқдир, деган хулоса чиқариш мумкин. Ҳатто, айрим илмий манбаларда пайвандлаш аппаратининг ёғдуси ҳам, чақмоқ нури ҳам организмга ижобий таъсир қилиши айтилади. Бироқ том маънодаги акселерация учун мана шу омилларнинг ўзи етарли эмас, албатта.

Ижтимоий шароитнинг яхшиланиши назарияси. Яшаш шароитларининг яхшиланиб бориши, кенг кўламда санитария ва гигиена тадбирларининг амалга оширилиши, овқатланиш сифатининг ортиши, ота-онадан фарзандга наслий белгиларнинг (генларнинг) бир текис ўтиши каби омиллар акселерация жараёнини тезлаштиради, деган фикр қатор мамлакатлардаги тадқиқотчилар орасида кенг тарқалган. Уларнинг талқинича турмуш шароитининг яхшиланиши, қулайликлар яратилиши турли имкониятларнинг ишга солиниши учун табиий замин тайёрлаши мумкин. Лекин мазкур назария амалий маълумотларни тўлиқ, атрофлича ифодалашни тақозо этади. Шунинг учун ушбу назарияда масалага ҳар томонлама ёндашиш яққол кўзга ташланади. Агар ижтимоий шароит чуқур ва илмий жиҳатдан ёритиб берилса, унинг таъсир кучи янада ортиши мумкин.

Ижтимоий акселерация назарияси. Бу илмий назариянинг асосчиларидан бири, йирик физиолог олим А. А. Маркосяндир. Унинг таърифлашича, ҳозирги кишилардаги билимлар ҳажмини йигирманчи аср ярмидаги кишиларнинг билимлари ҳажмига таққослаш орқали болалардаги ўсиш жараёнини аниқлаш ижтимоий акселерация дейилади. Болалардаги акселерациянинг сабаби:

биринчидан, ота-оналарнинг умумий савияси юксалгани, умумий ўрта таълимнинг амалга ошгани;

иккинчидан ижтимоий турмушда ахборот воситалари тармоғининг кенгайгани, яъни радио, телевизор, театр, кино, концерт заллари, маданият марказлари, ўқувчилар саройлари ва уйлари, ёш техниклар ва табиатшунослар станцияларининг, улардаги иштирокчиларнинг кўпайгани;

учинчидан китоб, журнал, маҳаллий матбуот кўлами ва сифатининг ўзгариши ва хоказолардир.

Бизнингча, мана шу омиллар қаторига шахслараро муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилиши, одамларнинг оқилона, одилона мулоқотга ўргангани, жамоа ва гуруҳларда ижобий психологик муҳит яратилгани, асабийлашиш, парокандалик камайганини ҳам қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида кўрилган акселерация назарияларини алоҳида олиб қаралса, мазкур жараёни тушунтириш имконияти тораяди. Шунинг учун уларнинг ижобий жиҳатларини танлаб муайян, тизимни барпо этиш ва шу яхлит тизимдан фойдаланиб, акселерациянинг моҳияти ва уни келтириб чиқарувчи омилларни тушунтириш мумкин.

Мавзу: ЎСМИРЛАРДА БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА ХИССИЙ - ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Режа:

1. Ўсмирларнинг идроки.
2. Ўсмирларда хотиранинг ўсиши.
3. Ўсмирларда хаёлнинг ўсиши.
4. Ўсмирларда диққатнинг ўсиши.
5. Ўсмирларда тафаккурнинг ўсиши.
6. Ўсмирларнинг эмоционал хаёти.
7. Ўсмирларда ироданинг ўсиши.

Ўсмирнинг идроки. Ўсмирнинг идроки кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокдан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Ўсмир воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ташқи томонларинигина идрок қилиш эмас, балки нарса ва ҳодисаларни анча мураккаб анализ ва синтез қилиш қобилиятига ҳам эга бўлиб қолади.

Ўсмир бу ишларни ҳали кўпинча ўзи мустақил бажара олмайди, албатта, аммо ўқитувчининг ёрдамида анча мураккаб ҳодисаларни идрок қила олади. Буни тобора мураккаблашаётган ўқиш фаолияти ҳам талаб қилади. Ўқиш процессида ўсмир лаборатория ишларини, мактабнинг ўқиш тажриба участкасида илмий текшириш ишларини олиб боради, меҳнат, табиат ва жа-мият ҳаётидаги ўзгаришларни кузатиб боради.

Тажриба шуни кўрсатадики, ўсмирнинг идроки ва кузатиши баъзи ҳолларда ўзининг синчковлиги ва кўп қирралиги билан ажралиб турса, баъзи ҳолларда ўзининг юзакилиги ва тасодифийлиги билан ажралиб туриши мумкин. Бу эса ўқувчининг ўзи идрок қилаётган нарсага турлича муносабатда бўлишининг натижасидир. Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, ўсмирлик ёшидаги идрок ва кузатиш процесси ҳали шаклланиш босқичида бўлади. Кўргазмалли материални идрок қилишда ўсмирларда фикрлаш процесси катта ўрин ола бошлайди, мантиқий идрок қилиш кичик мактаб ўқувчилари идрокдан фарқланади.

Ўсмирнинг ўқиш фаолиятида кузатиш маълум мақсадга қаратилган ташкилий идрок сифатида катта ўрин эгаллай бошлайди, аммо ўсмирлик ёшидаги ўқувчиларнинг мустақил кузатиши ҳам ҳали унча етилмаган ва агар ўсмир олдиндан белгиланган мақсадга таянмаса, унинг кузатиши кўпинча атайин четдан уюштирилган характерга эга бўлиб қолади. Атайин уюштирилган кузатиш кўпинча ўқитувчи томонидан ташкил этилади ва у ўсмир фаолиятига қўшилади ва бу орқали ўсмир борлиқни актив равишда била бошлайди. Ўсмирлар нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билишга, нарса ва ҳодисаларни таҳлил қилишга, уларни ўзаро таққослашга ҳаракат қиладилар. Муҳим ўхшаш томонларини, фарқларини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Ўсмирларни нарсаларни аниқ кузата билишга ўргата бориш зарур, бу билан уларда яхши кузатувчанлик сифатларини тарбиялаш мумкин.

Ўсмирларда хотиранинг ўсиши. Ўсмирлик ёшида хотира ху-сусиятлари сезиларли даражада ўзгаради. Кичик мактаб ёши-даги ўқувчиларда кўпроқ механик хотира, ўсмирлик ёшидаги ўқувчиларда эса мантиқий хотира асосий ўрин тутади. Матери-алларни умумийлаштириш ва системага солиш, нарса ва ҳоди-саларнинг моҳиятини билиш натижасида, ўсмир мантиқий эса олиб қолиш ва мантиқий эса туширишнинг афзаллигини тушу-ниб олади. Шеър, теорема ва ҳоказоларни ёдлаб олмоқ учун баъзида механик хотира ҳам керак, албатта. Лекин бу механик эса олиб қолиш мантиқий боғланишлар билан бирга бўлади. Масалан, ўқувчи тарихий деталларни эслаб қолмоқчи бўлган-да, бу деталларнинг маъносини тушуниб, уларни маълум воқе-лик билан боғлайди. Географик номларни эслаб қолмоқчи бўл-ганида, ўқувчи шу мамлакатни ва у ерда яшайдиган

халқни биргаликда тасаввур қилади. Мактаб материални таққослаган ва системалаштирган ҳолда тушуниб логик эсда олиб қолишга ўргатади.

Ўқувчилар учун текст, шеър, теорема ва бошқаларни анча муваффақиятли эсда қолдириш усулларини топиш ниҳоятда муҳимдир. Ўқувчи фақат ана шундай усулларни ўзлаштириб олган-дан кейингина, программа талаб қилган барча нарсани тез, муваффақиятли эсда қолдира олади. Агар ўқувчиларнинг бирортасида ҳали ҳам механик хотира устунлиги сақланиб қолган бўлса, бу мактабнинг айби бўлади. Бу педагогларнинг ўқувчиларни доимий равишда материалларни бир-бири билан таққослашга, предметларни ўзаро боғлашга ўргатмаганлигининг натижасидир. Шуни таъкидлаш керакки, математикага доир материалларни ўзлаштиришда ҳам, бошқа фанларни ўрганишда ҳам фан асосларини бир-бири билан боғлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўсмирларда хаёлнинг ўсиши. Ўсмирларда бошқа психик про-цессларга боғлиқ ҳолда хаёл ҳам ривожланади. Маълумки, хаёл икки кўринишда намоён бўлади: тасаввур хаёли ва ижодий хаёл. **Тасаввур хаёли** ўсмирларда анча ривожланган ва таълим билан боғлиқ ҳолда содир бўлади. Бадий асарларни ўқиш пайтида тасаввур хаёли катта роль ўйнайди. Ўсмирлар ёрқин, қизик воқеаларни акс эттирадиган саёхатлар ҳақидаги ва саргузашт асарларни қизиқиш билан ўқийдилар. Ўсмирнинг кўз ўнгида ажойиб, зўр, шу билан бирга, эришиш мумкин бўлган олам пайдо бўлади. Ўсмирнинг барча иродасини ишга соладиган, жасорат ва ғайрат-матонат кўрсатадиган қаҳрамон бўлгиси келади. Лекин буни қилиш ўсмирнинг қўлидан келмаганлиги сабабли, у бу қаҳрамонликларни ўз орзуларида қилиши мумкин. Ўсмир улғайиб бориши билан, унинг хаёли ҳам ўзгаради. Ўсмирнинг хаёли 7-синфдан, айниқса 8- синфдан бошлаб тобора реал ва анча танқидий бўлиб боради, Аммо, шу билан бир қаторда, романтикага берилиш йўқолиб кетмайди, лекин бу романтика тасодифлар билан эмас, балки ажойиб, шу билан бирга, бизнинг ижтимоий шароитимизда тўла амалга ошириш мумкин бўлган, янги борлиқ ҳақиқат билан боғланган бўлади. Фантастик олам борлиқ ҳақиқат олами бўлиб, мустаҳкамланиб бораверади. Ўсмирларда тасаввур хаёли билан бирга, ижодий хаёл тез ривожлана боради. Бу хаёл тури ўсмирлардаги қизиқишларда намоён бўлади. Ўсмирларнинг турли тўғаракларда, синфдан ташқари ишларда қатнашиши ижодий хаёлнинг ўсишига сабаб бўлади. Ўсмирлар келажакда «Ким бўлиш керак» деган муҳим масалани ҳал қилишга уринадилар, лекин уларнинг дастлабки қарорлари қатъий бўлмайди.

Ўсмирларда диққатнинг ўсиши. Бешинчи синф ўқувчисининг диққати кескин равишда ёмонлашиб кетади. У етарли даражада диққатли бўла олмай қолади, ўзининг орфографик хатоларини пайқамайдиган, баъзан эса диктант ва иншоларда бутун бошли сўзларни ташлаб кетадиган бўлиб қолади. Ўқитувчининг дар-сида яхши кулоқ солмайдиган, баъзан ўқитувчининг ҳалигина айтган фикрларини сўзлаб бера олмайдиган, уйда дарс тайёрла-ганида муҳим қисмларни пайқамай қолдириб кетадиган, уйда ҳам, мактабда ҳам берилган ишларни етарли даражада бажармайдиган бўлиб қолади. Бола қандайдир ўз фикр ва кечинмаларига берилиб кетади, бу эса болага бошқа муҳим нарсаларга назар солишга йўл қўймайди. Буларга яна бўйнинг тез ўсиши, жинсий етилиш ва ўйчанлик билан боғлиқ бўлган анча кучли янги кечинмалар ҳам қўшилиб кетади. Болада ўзининг жамоадаги ўрнини тасдиқлаш зарурияти туғилиши ва янги характердаги кечинмаларнинг келиб чиқиши муносабати билан уларда янги вазифалар пайдо бўлади. Шу билан бирга, саргузаштлик ва романтикага қизиқиш юзага келади. Шу сабабли ўсмирнинг диққати кўпинча бирданига ҳамма нарсани қамраб ололмайди, натижада диққат объектларидан бирортасига тўхталиб, ўсмир ўз диққатини бошқа объектларга тўплаб, қарата олмайди ёки уларни бутунлай назардан чиқариб қўяди. Шунинг учун ўсмирларнинг, айниқса кичик ёшдаги ўсмирларнинг диққатини бир вақтнинг ўзида тўплаган таъсиротлар билан банд қилиб қўймаслик лозим. Бу, демак, ўсмир ўзининг диққатини бутунлай тақсимлай олмайди, деган сўз эмас, албатта. Ўсмирларнинг муваффақиятли ўқиши улар диққатининг яхши ташкил қилинишига боғлиқдир. Диққат актив фаолиятда тарбияланади. Ўқиш қизиқарли, мазмунли ташкил қилинса, дарсга ўсмирлар актив жалб қилинса, улар ўз диққатларини дарс мазмунига қарата оладилар.

Ўқитиш процессида ўсмирларда ихтиёрий диққат тобора ўсиб боради. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўсмирларнинг диққати барқарор бўлиб, бу диққатни бирор нарса устида 35–40 минутгача сақлаб турар эканлар, бунга улар иродавий зўр бериш орқали эриша оладилар. Лекин диққатнинг турғунлиги иш шароитига, ўсмирнинг ишга муносабатига, ўзини тутишига боғлиқдир. Ихтиёрий ва турғун диққат ҳамма вақт муайян мақсад бўлишини назарда тутаяди. Баъзи ўсмирлар ўз диққат-ларини тақсимлай оладилар, бу яхши хусусият, албатта.

Ўқувчилар диққатини яхши ташкил этиш учун ўқиш процессини шундай уюштириш зарурки, бунда ўқувчи диққатини бошқа нарсага жалб этолмасин, бунга вақти ҳам қолмасин. Дарсда қизиқарли машғулоти, иш турини тез ўзгартириб туриш, ўқувчининг актив фаолияти ўсмирлар диққатини яхши ташкил қилиш имкониятини беради. Диққатни энг асосий ва энг муҳим объектга қаратиш фақат ирода ёрдамидагина бўлади. Лекин ўсмирнинг тафаккури ўсиб бораверади. Ўсмир умумийлаштиришга ўрганади. Ходисаларнинг умумий қонуниятларини билишга интилади. Бу унинг диққатини 7-8 синфларда тегишлича ўзгартиради. Ўз диққатини ташкил қила оладиган бўлиб қолади.

Ўсмирларда тафаккурнинг ўсиши. Ўсмирларнинг тафаккури кичик мактаб ўқувчилари тафаккуридан анча фарқ қилади. Ўсмир тафаккури умумлашган, чуқур ва анча абстракт бўлади. Кичик мактаб ўқувчиси асосан конкрет предметларни бир-бири билан таққослайди, кўпинча яқка ҳукм юритади. Асосан умумий тасаввур ва оддий тушунчалардан фойдаланади. Ўсмир эса илмий тушунчаларни ўзлаштириб, деярли умумий ҳукмлардан фойдаланади. Ўсмирнинг тафаккури абстракт характерга эга бўла бошлайди. Ўсмир асосий ва муҳим нарсаларни анча осон-лик билан ажрата олади.

Ўқитиш процессида абстракт тафаккур ривожлана боради, ходисаларни анализ ва синтез қилиш ўса боради. Ҳамма ўқув предметлари ўсмирларда энг олдин абстракт тафаккурни ривожлантиради. Ўқувчилар конкрет фактларгагина эмас, улар анализ қилишга, ходисалардаги муҳим хусусиятларни ажрата олишга, ўз нуқтаи назарларини исботлашга, уларни асослаб беришга ўргана борадилар. Улар нарса ва ходисаларни кенг умумлаштира бошлайдилар. Ўқитиш процессида умумий мавҳум тушунчалар шакллана боради. Масалан, математикада – нуқта, чизик, бурчак, тенглик; физикада – куч, солиштира оғирлик, тезлик; географияда – экватор, кутб, кенглик ва ҳоказо; тарихда – кул, кул эгаси, давр, феодал ва ҳоказо.

Бир қатор тадқиқотлар ўсмирларнинг етарли равишда абстрактлаштира олмасликларини кўрсатади. Улар ҳар вақт ҳам грамматикани ўрганганларида, сўзнинг маъносидан абстрактлашга ўтолмайдилар. Ўсмирларда ҳали аналитик-синтетик фаолият яхши ривожланмаганлигини кўрсатади. Бу айниқса геометрик масалаларни ечишда яққол кўринади. Буларнинг ҳаммаси ўсмирларда абстракт тафаккурнинг шаклланиш даврида эканлигидан дарак беради. Бу ёшдаги болалар тафаккурининг яна бир хусусияти улар тафаккурида конкрет образли компонентнинг ҳануз катта роль ўйнашидир. Ўсмирларнинг ҳаёт тажрибаси ортиши ва мактабда ўқиш таъсири билан мустақил фикрлаши ўса боради. Ўсмир ўз фикрига, ўз нуқтаи назарига эга бўлишни хоҳлайди, бунда улар хатто ота-оналар ва ўқитувчи обрўсига ҳам қарамасдан, уларнинг фикрига танқидий қарай бошлайди, баъзида адабиётлардан «хато, нотўғри фикрлар» топган бўладилар.

Ўсмирнинг тафаккури ҳар бир предмет бўйича билим, кўникма ва малака олиш, ўзлаштириш процессида йилдан-йилга такомиллашиб ва чуқурлашиб бораверади. Ўсмирлар ўзлари ўрганаётган нарса ва ходисаларнинг моҳиятига тобора кўпроқ тушуна бошлайдилар. Шу билан бир қаторда, улар бирор бир ҳолатларни исботлаш ва ўз фикрларини изчиллик билан асослаш қобилиятини ўстириб борадилар.

Ўсмирларнинг хиссий олами. Ўсмирнинг эмоционал ҳаётида кичик мактаб ўқувчилари эмоционал ҳаётига нисбатан янги давр бошланади. Ўсмирнинг ўз эмоционал ҳолати ўзгаради. Бу умумий хиссий тонусга ҳамда кайфият ва руҳий ҳолатнинг ўзгаришига тааллуқлидир.

Янги ижтимоий боғланишлар, ижтимоий ҳаёт ходисалари ва бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан янги муносабатлар вужудга келади. Мана шу муносабатлар асосида янги турдаги кечинмалар пайдо бўлади, авваллари боланинг ўзи учун аҳамиятсиз бўлган нарсаларга нисбатан унда эмоционал муносабатлар туғилади.

Бундай муносабатларга энг аввало ўсмирнинг катталар билан муносабати ва улар билан боғлиқ бўлган кечинмалар, ундан ташқари, ўз тенгқурлари билан боғлиқ бўлган кечинмалар киради. Хулоса қилиб айтганда, ўсмирлик ёшида ижтимоий характерга эга бўлган туйғулар пайдо бўлади, боланинг одамларга яхшилиқ қилгиси келади.

Юқорида қайд қилганимиздек, ўсмирлик ёшига ўзининг ўсиб-улғайганлигини сезиш, тевақатрофдаги оламга объектив муносабатда бўлишнинг чинакам ўзгаришини талаб қиладиган мустақиллик орзусини сезиш хосдир.

Ўсмир ўзига эркин фикрлаш имконияти берилишини, унга жиддий муносабатда бўлишни хоҳлайди. Ўсмирнинг бундай хоҳишлари кўпинча эътиборсиз қолиб кетади. Шунинг натижасида

Ўсмирда теваарак-атрофдаги оламга, айниқса яқинларига нисбатан норозилик, ғазабланиш каби ҳис-туйғулар пайдо бўлади. «Мен ўжарлик қиламан, бировларнинг фикрига қўшилмайман, ваҳоланки ўзимнинг ноҳақлигимни билиб турсам-да, ўз билганимни қиламан» дейди ўзича ўсмир. «Баъзан кинога боргинг келади, уйдагилар эса қўйишмайди, кун бўйи сўрайсан, ёлворасан – фойдасиз, қовоғингни солиб тўрсайиб оласан, ҳеч ким билан гаплашмай қўясан» деб нолийди яна бир ўсмир.

Катталар билан муносабатда бўлиш болада катта бўлганда, «катталардан аламини олиш» учун ўзини қандай тутишлиги ҳақида орзу, истак ва бошқа турлича фикрларни вужудга келтиради. Кўп ўсмирлар катта ишлар қилиш, қаҳрамонликлар кўрсатишни, энг яхши кишилардек бўлишни орзу қиладилар, катта кишиларнинг яхши ишларидан завқланадилар (VI синф ўқувчиси шундай дейди: «Мен Муҳаммадқодир Абдуллаевдек кучли бўлишни хоҳлар эдим, яна мен ёзувчи Абдулла Кодирийдек сингари бўлишни хоҳлар эдим»).

Катталарнинг идеал образлари олдида завқланиш билан бир қаторда, катталарнинг ўсмирларга нисбатан ҳурматсизлик билан қарашлари, уларнинг ички дунёсини тушунмасликлари учун ўсмирларда катталарга нисбатан ғазабланиш ва ранжиш каби туйғуларни ҳосил қилиши мумкин.

Айрим катта кишилар ўсмирлар билан, уларни кичкина бо-ла деб, менсимай муносабатда бўладилар, уларга илтифотсиз-лик қиладилар. Бу ўсмирларга қаттиқ таъсир этади. Боланинг катта бўлганлигини англаш, у билан жиддий муносабатда бўлиш ва унга масъулиятли ишларни топшириш қувонарли нарсадир. (Бир она ўз хатида шундай деб ёзади: «Бир куни мен ўғлимга кечкурун соат 10 гача китоб ўқишга рухсат бердим: соат 10 га 5 минут қолганда, отаси унга китоб ўқишни бас қилишни айтди, лекин ўғлим, бошлаган бетни ўқиб бўлай, деб илтимос қилди, эрим эса рухсат бермади ва китобни тортиб олиб, ўғлимнинг бетига бир тарсаки туширди-да, мен сенга кўрсатиб қўяман, деб дўк урди. Ўғлим эса унга «Мен сизга буни эслатиб қўяман, 16 ёшга тўлишим билан, сизлардан кетиб қоламан» деб жавоб қилди).

Шундай қилиб, катталарнинг ўсмирларга муносабати тўғрисида турли фикрлар билан тўлган ҳаяжонлари жуда хилма-хил бўлиб, улар: гумонсираш, иккиланиш, қувонч, иқроор бўлиш ва яширин шодликлардан иборатдир.

Ўсмирларда катталар билан бошланган муносабатлар ва бунга боғлиқ янги кечинмалар билан бирга, ўзларининг тенгқурлари билан ҳам янги муносабатлар бошланади.

Бу муносабатлар кичик мактаб ёшидаги муносабатларга анча яқин бўлиб, улар ҳар хил шаклда намоён бўлади. Кино ва музейларга биргаликда культпоход уюштиришга ва тўғарақларда биргалашиб ишлашга интилиш борган сари ортиб боради. Бундан ташқари, болалар ўсмирлик ёшида оддий ўртоқлик билан барча нарсани ишониш, бир-бирининг гуноҳларини қоралаш ёки кечирриш ва бир-бирига юрак сирларини айтиш мумкин бўлган дўстлик ўртасидаги фарқни аниқ англайдилар. (7-синф ўқувчиси ўзининг яқин дугонаси ҳақида шундай дейди: «Унинг ҳамма томони менга ёқади. У билан вақтни яхши ўтказаман. Бир-биримизга ёрдам берамиз, ҳар хил нарсаларни муҳокама қиламиз, агар менинг бирор ишим унга ёқмай қолса, у мени тузатади, мен унга кулоқ соламан»)

Ўзаро муносабатларда ўсмир юрак сирларини изҳор этиш эҳтиёжини сезади, ўзига энг яқин дўст ахтаради, вақтинча бундай дўст тополмаса, юракдаги гапларини хотира дафтарига ёзиб боришга одатланади.

Ўсмирнинг кечинмалари ичида жамоа ҳаёти билан боғлиқ бўлган кечинмалар катта ўрин ола бошлайди. Жамоа ўсмирга шунинг учун ҳам керак бўлиб борадики, ўсмир жамоада ўз тенгқурлари билан муносабатда бўлиш истагини қондира олади, умумий ҳаяжонланиш, маълум кечинмадан, ташаббус ёки ўйланган ишдан келиб чиқадиган умумий эмоционал ҳолатларни жамоа билан бирга бошидан кечиради.

Ўсмирларда ироданинг ўсиши. Ўсмирнинг ўтиш даври ёши ироданинг ўсиш даври бўлиб ҳам саналади. Ирода, маълумки, белгиланган мақсадга эришишдаги қийинчиликларни енга билишда намоён бўлади.

Юқорида айтилганидек, ўсмирнинг олдида кўп вазифалар туради, бунда ўсмир қийинчиликларни енгишга қобил бўлсагина, ана шу вазифаларни тўла ҳал қила олади. Ўсмирларнинг чиникиши ҳам, вояга етиши ҳам фаолиятни бажариш орқали бўлади. Демак, вазифа фаолиятни тўғри ташкил этишдан иборатдир. Аввал қайд қилганимиздек, ўсмир мактабда ўқир экан, унинг олдида вазифалар туради, у шу вазифаларни улар қанчалик қийин ва мураккаб бўлмасин, бажариши керак.

Шунинг учун ўсмирларда иродани таркиб топтиришга шундай раҳбарлик қилиш зарурки, ўсмир ҳар қандай мақсадга эришиш мумкинлиги тўғрисидаги ишончни йўқотмасин. Қийинчиликларни енгишда ўсмирга ёрдам бериш зарурдир. Ўсмирга ўз олдида ўзининг кучи етадиган вазибаларни қўйишига ёрдам бериш ва унинг бу вазибаларни муваффақиятли бажарганлигини ҳамма вақт қувватламоқ керак.

Иродани тарбиялаш билан биргаликда доимийлик принципига ҳам амал қилмоқ лозим. Шундай ҳам бўлади, ўсмир ўз сўзида туриб олади, бу шунчаки қайсарликдир. Шу билан бирга, ўсмирнинг қайсарлиги кичик мактаб ўқувчиларининг қайсарлигига қараганда ижобий моҳиятга эга. Ўсмирнинг қайсарлиги энг аввало боланинг ўсмирлик ёши хусусиятини ҳисобга олмай, унга педагогик таъсир этишни қўллаш ва нотўғри тарбия бериш натижасида пайдо бўлади. (Бунга 1-курс студентларидан бири аниқ мисол келтириб, шундай дейди: «Эсимда, яқин кишиларим хатоларимни менга айтганларида, ўз хатоларимни била туриб, уларнинг олдида айбимни бўйнимга олиш мен учун катта фожиа бўлар эди. Уларнинг ҳақлигини жуда яхши англаб турган бўлсам ҳам, лекин уларнинг олдида иқроор бўла олмадим. Менга шундай туюлган экан, агар мен ўз хатоимни бўйнимга олсам, мен уларнинг олдида бўлмагур бир одам бўлиб қоламан, бу эса жуда фожиали эди. Шундан қутулиш учун ҳам мен қайсарлик қилар эдим, буни ўзимгина билар эдим, буни фақат бир кишига айтишга рози эдим, бу ҳам ҳамма вақтда эмас»)

Иродани тарбиялашда ўз-ўзини тарбиялаш катта роль ўйнайди, бунга эҳтиёж ўсмирлик ёшида пайдо бўлади. Ўсмирлар ўз олдида маълум талабларни қўймоғи мумкин, улар ўзларига танқидий қарашга қобилдирлар, ўзлари идеал деб ҳисоблаган ҳислатларни тарбиялашга интиладилар. Бирок киши ўз-ўзини тарбиялашга кейинроқ, етуклик ёшида, чинакам интилади.

Мавзу: ЎСМИРЛИК ЁШИДА ШАХСНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Режа:

1. Ўсмирларнинг эҳтиёж ва қизиқишлари.
2. Ўсмирларда характернинг таркиб топиши.
3. Ўсмир қобилиятини ўсиши.
4. Ўсмир шахсини таркиб топишида жамоанинг роли.
5. Маънавий идеалларнинг таркиб топиши.
6. Ўсмирларнинг ақлий камолоти.
7. Тарбияси қийин ўсмирлар.
8. Тарбияси қийин ўсмирларни келтириб чиқарувчи омиллар.

Эҳтиёж ва қизиқиш. Ўсмирларни ҳаётда тутган ўрни асосида кўп эҳтиёж ва қизиқишлар пайдо бўлади. Махсус психологик текширишлар орқали ўсмирларда тез катта бўлиш эҳтиёжлари кучли эканлиги аниқланди. 500 ўсмир билан суҳбат ўтказилди. «Сизнинг энг кучли хоҳишингиз нимадан иборат?» деган саволга: «тезроқ катта бўлиш» (кичик ўсмир), «тезроқ катта одам бўлиш» (катта ўсмир) деган жавоблар олинди. VIII синф ўқувчилари меҳнат қаҳрамонлари, фан арбоблари ва Улуғ Ватан уруши қаҳрамонлари сингари бўлишни хоҳлашларини айтдилар. VIII синфнинг баъзи ўқувчилари катталар сингари мустақил ҳаёт кечириш мақсадида тезроқ ишга кириб ишлаш хоҳишлари борлигини айтдилар.

Ўсмирлик ёшининг ўрта даврида болаларда катталар бажа-радиған ишларни бажариш эҳтиёжи пайдо бўлади. Бу эҳтиёжлар ҳар хил моделлар ясаш ва конструкция қилишда ўз аксини топади. Катталарга тақлид қилиш эҳтиёжининг йўналиши оила ва мактабдаги тарбия шароити билан аниқланади. Ўсмир отаси, онаси, опаси ёки акасига тақлид қилган ҳолда энг яхши ахлоқ ва меҳнат малакаларини ва одатларини эгаллаши мумкин. Катта бўлишга интилиш билан бир қаторда, ўсмирлар теварак атрофдаги кишилар, биринчи галда, ота-оналари ва ўқитувчилари билан бўладиган муносабатларни ўзгартиришга оид кучли эҳтиёжларни бошдан кечирадилар. Шу муносабат билан ўсмирлар ота-она ва ўқитувчиларнинг обрўси ва камчиликларини баҳолай бошлайдилар. Катталарга баҳо беришда ўсмирлар кўпинча қатъий ва ҳаддан ташқари принципиал бўладилар. Баъзан катталарнинг хулқи ва ишидаги арзимаган хатолар, уларнинг характеридаги камчиликлар

Ўсмирларнинг ғазабини келтиради ва улар катталарни қаттиқ қоралайдилар. Ҳақиқатни яхши кўрадилар. (VII синф ўқувчиси шундай дейди: «Бизнинг Маъсуда оямиз фақат адолатлилик тўғрисида гапиради-ю, аммо синфда ўзининг ёқимтойлари бор»). Бир ўқувчи хотира дафтариди шундай деб ёзади: «Ойим менга ҳадеб софлик тўғрисида гапиради-ю, ўзи эса дадамлардан пул яширади».)

Аммо катта бўлаётган одамнинг энг кучли эҳтиёжларидан бири, эҳтимол ўз шахсининг оилада, мактабда, ўртоқлари ва катталар ўртасида муҳимлигини тасдиқлашдан иборат бўлса керак. Ўз «шахси», обрўсига эга бўлиш эҳтиёжи катталарнинг васийлигидан чиқиб, ишда ва юриштиришда мустақиллик кўр-сатишга интилишни вужудга келтиради. Ўсмир доимий равишда ўзининг катта бўлганлигини таъкидлайди, ўз фикрларини айтади, кўпинча катталарнинг фикрига кўшилмайди. Баъзан улар ўзларининг ноҳақлигини билиб турсалар ҳам, бари бир ён бермайдилар. Нега шундай? Ҳа, бу шунчаки ўзларини кўр-сатиш, ўзини катталарга қарши кўйиш, ўзининг «мен»лигини кўрсатиш ва ўзининг энди кичкина эмаслигини исбот қилишдир, холос. Ўз шахсини тасдиқлаш ва онгнинг ўсиши билан ўсмир ўз-ўзини англай бошлайди. Ўсмир «мен кимман» ва «мен нимага қобилман» деган саволлар устида ўйлай бошлайди, ўз характери, хислатлари, ирода сифатлари ва ақлий қобилиятлари устида ўйлаб кўришга ҳаракат қилади.

Аммо ўз-ўзини анализ қилишнинг ўсиши бу ёшда ҳали заиф бўлади. Болалар кўпинча ўз имкониятларини ошириб юборадилар. Улар хоҳласам денгизчи ҳам, учувчи ҳам бўлишим мумкин деб ўйлайдилар. Катталар бундай мақсадга фақат ўзига ишо-ниш орқали эриша оладилар. Ўсмир кўп нарсани хоҳлайди, шу сабабли ўз кучини спортда синаб кўради, фотография билан шуғулланади, моделлаштиради, конструкция қилади, хуллас, ўзини ҳар томонга отиб, кўп ишлар билан шуғулланиб кўради. Ирода кучи ва қобилиятнинг етишмаслиги ўсмирни умидсизликка олиб келади.

Ўсмир катталар таъсирини тез сезадиган бўлади. Катталарнинг ўсмирларга бўлган муносабатларида бевосита ва билвосита таъсир этиш турини кўриш мумкин. Бевосита таъсир этиш: кўрсатма бериш, тушунтириш, талаб этиш, ман этиш ва жазолашдан иборатдир. Ўсмирлар билан ишлаш тажрибаси шуни кўрсатадики, таъсир этишнинг бундай формаси, гарчи кенг тарқалган бўлса ҳам, кам натижа беради. Мактаб ва яхши оила тарбиясидаги илғор тажрибалар шуни кўрсатадики, ўсмирга таъсир этишнинг бевосита формаси анча яхши натижа беради. Бу форма ўсмир фаолиятини активлик ва мустақиллик асосида уюштиришдан иборат бўлиб, ўсмирга ўз мустақиллигини кўрсата олиш ва ўз қобилиятини аниқлаш учун катта имконият яратади. Бунда ўсмир катталарнинг буйруқ бериши билангина чегараланиб қолмай, балки ғамхўр ва меҳрибон маслаҳатчи ҳам эканлигини сезади.

Ўсмирларда ўзини тасдиқлаш ва ўзини билиш эҳтиёжларидан ташқари, билим олишга бўлган эҳтиёжлар янада ўсиб боради. Ўсмирлар айрим нарсаларни билишгагина интилиб қолмай, шу билан бирга, у нарсалар ўртасидаги муносабатлар ва теварак-атрофдаги олам қонуниятларини билишга ҳам интиладилар.

Ўсмирларда эҳтиёжлар билан бирга турли хилдаги қизиқишлар ҳам ривожланади. Уларнинг дунёни билишга оид қизиқишлари жуда хилма-хил бўлиши мумкин. Ўғил болалар одатда техникага кўпроқ қизиқадилар, конструкторлаштириш билан шуғулланишга ҳаракат қилдилар, ҳар хил механизмларни чувиш ва йиғиш, ҳар хил машиналарда ишлашни яхши кўрадилар. Қизлар кўпроқ музыка ва театр, бичиш-тикиш билан қизиқадилар. Ўғил болалар ҳам, қизлар ҳам асар ўқишни ёқтиришади. Ўсмирни саргузаштлик ва фантастик адабиётлар айниқса қизиқтиради.

Ўсмирлар спортни севадилар. Спортга оид қизиқиш амалий характерга эгадир. Каттарок ёшдаги ўсмирларнинг қизиқишла-рида асосий ўринни касбга бўлган қизиқишлар эгаллайди. Ким бўлиб етишиш, қаерда ишлаш масаласи кўпчилик болаларни ташвишга солади. Ўсмирлик ёшида қизиқиш кўпинча турғун ва доимий характерга эга бўлади. Турғун қизиқишларнинг таркиб топиши ўсмирларда ажойиб хислат пайдо қилади: ўсмирлар янги кашфиётлар, техника билан кенг миқёсда қизиқадилар, ҳар хил ўқиш тўғарақларига қатнай бошлайдилар, илмий-оммабоп адабиётларни ўқишга ва ҳоказоларга қизиқадилар.

Ўсмирларда характер хислатларининг таркиб топиши. Ўсмирлик ёшида характер ҳамда унинг ижобий, салбий хислатлари анча тез ўса бошлайди. Ўсмирда таркиб топаётган характернинг бирмунча типик хислатларига тўхтаб ўтамиз.

Жамоавий. Ўсмирларда ўз ўртоқлари жамоасида бўлиш, тенгқурлари билан муносабат боғлаш ва умумнинг қизиқишлари билан яшаш эҳтиёжлари аниқ кўринади. Баъзан ота-оналарнинг

Ўсмирларни ўз ўртоқларидан ажратиб қўйишга интилишлари ғайри табиий ҳол бўлиб ҳисобланади ва бу кўнгилсиз оқибатларга олиб келади. Мақсадга интилиш, интизомлилик, жамоа талабларига бўйсунуна билиш ва жамоа олдида жавоб бериш каби қимматли фазилатлар фақат жамоада таркиб топади, жамоа аъзолари ўртасидаги умумий фаолият процессида дўстлик ва ўртоқлик муносабатлари вужудга келади, бирдамлик туйғулари ва шахсий қизиқишларни жамоа қизиқишларига бўйсундириш ҳислатлари пайда бўлади.

Ўсмир ўзини жамоа аъзоси деб, шахс деб билади, шу сабабли ўзини англашнинг бундай янги томонларини қўллаб-қувватламоқ ва ўстирмоқ лозим. Ўсмир ўзини бошқа ўртоқлари билан солиштирган ҳолда, фақат бошқалар тўғрисидагина эмас, балки ўзи тўғрисида ҳам ҳукм чиқаришга ўрганади. Лекин бу ҳамма вақт ҳам тўғри чиқа бермайди. Ўсмирнинг ўз-ўзига баҳо бериши барқарор эмас: у баъзан ўзига юқори баҳо беради, баъзан эса кам баҳо бериб, ўзининг қандайлигини билолмайди.

Баъзан ўсмирларда, оилада нотўғри тарбия олиш натижасида индивидуаллилик ва худбинлик хусусиятлари кўринади. Ўсмирлар кўп вақт ўзларининг шахсий муваффақиятларини, ўз қулайликларини биринчи қилиб қўядилар. Агар оила халакит бермаса, ўсмирдаги бундай салбий томонлар жамоада муваффақиятли равишда йўқ бўлиб кетади.

Мустақиллик. Ўсмир ўзининг жисмоний ва ақлий имкониятларини англай бошлаганда, унда катта кишилар билан бўладиган муносабатларни ўзгартириш эҳтиёжлари вужудга келади. Ўсиб келаётган кишининг муҳим масалаларни мустақил равишда ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлгиси, ўз шахсий қарашларини (гарчи улар катта бўлмасада) айтгиси, ўзларининг ишончларига (гарчи бу ишончлари мустаҳкам бўлмаса ҳам) амал қилгиси келади. Умуман, ўсмирда янги характер ҳислати мустақиллик вужудга келади. Мустақиллик фаолияти процессида ижобий ёндашишни ва ташаббускорликни талаб қилувчи ишларни бажариш истаги пайдо бўлади. Ўсмирдаги бундай ҳислатни тарбияламоқ зарурдир. Ўсмирларнинг мустақилликка интилишларига эътиборсизлик билан қараш мутлақо мумкин эмас, ўсмирларни шундай шароитда ўстириш керакки, бунда ўсмир ўз ташаббусини кўрсатадиган бўлсин.

Мустақилликнинг ўсиши учун ўқиш фаолияти катта аҳамиятга эгадир. Ўсмир мустақил фикрлашга, излашга ва тўғри йўлни топишга ўрганмоғи лозим.

Сабот-матонатлилик. Иродавий характер ҳислатларига сабот-матонат, ўзини йўқотмаслик, ўзини тута билиш киради. Ўсмирдаги бу ҳислатни ҳар томонлама ўстирмоқ лозим. Ўсмирнинг ўзини йўқотиб қўйишга олиб келувчи ҳолларга йўл қўймаслик керак. Бундай ҳолларнинг қайта такрорланиши на-тижасида салбий одатлар вужудга келиши мумкин. Шунга эришиш керакки, ўсмир ўзини тутишни ўрганишни ўзи хоҳлайдиган бўлсин. Ана шунда ўз-ўзини тарбиялаш мумкин бўлган шароит вужудга келади. Ўсмирлик даврида ўзини тута билиш характери меҳнатда ва ўқишда ўзини вазмин тутиш учун яхши шароит яратиб беради. Ўсмирнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ўсмирни ўзини тутишга астойдил ўргатмоқ лозим.

Қатъийлик. Ўсмирнинг ўқиш ва бошқа хилдаги фаолияти қатъийлик кўрсатмасдан амалга ошиши мумкин ҳам эмас. Бошлаган ишни охирига етказишни билиш ва уни талаб қила бориш қатъийликни тарбиялашга ёрдам беради. Қатъийлик зўр бериб фикрлашни, ички интизомлиликни талаб қилади. Ўсмирларга тўғри ёрдам берган ҳолда уларни ана шундай қатъийликка ўргатиш керак. Ўсмирдаги қатъийликни тарбиялаш оиладаги вазият билан мустаҳкам боғланган бўлади. Кўпинча ўсмирнинг қайсарлигини қатъийлик кўрсатиш деб ҳисоблайдилар. Қайсарликнинг одатга айланиб кетишига йўл қўймаган ҳолда қайсарлик билан қатъийлик ўртасидаги фарқни ҳаётий мисолларда кўрсатиб бериш, бу икки хил ҳислатни бир-бирига қўшиб юбормаслик керак. Характер ҳислатлари муайян даврда таркиб топади. Бошда ўсмир ўзини фақат муайян ситуацияда, муайян ҳолатда тутишни билади. Унинг бундай ўзини тутишини такрорлаш йўли билан мустаҳкамлаш, кейинчалик эса бошқа шароитга ҳам тадбиқ қилиш лозим. Амалда такрорланиб мустаҳкамланган зарур психик ҳолат ўсмир хулқининг ижобий ҳислатига айланади ва ҳар қандай ҳолатда ҳам бу ҳислатлар вужудга кела беради.

Характер ҳислатларининг таркиб топиши процессида ўсмирнинг активлиги катта аҳамият касб этади, шу билан бир қаторда, таълимтарбия ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Қобилиятнинг ўсиши. Шахснинг индивидуал хусусияти бўлган бевосита қизиқишларнинг пайдо бўлиши, теварак-атрофдаги ҳодисаларга онгли ва актив муносабатда бўлиш ҳислатларининг

хосил бўлиши, мустақил ижодий тафаккурнинг ўсиши натижасида ўсмирлик ёшида фаолиятнинг бирор тури бўйича қобилиятлар анча аниқ кўрина бошлайди.

Ўсмир ёшидаги болаларда математик қобилият математик ижодиёт сифатида намоён бўлмайди, албатта. Лекин болаларнинг мураккаб, оригинал математик масалаларни ҳал қилишларини, теоремаларни исбот қилишда «янги усул» топишларини, алгебраик формулаларни келтириб чиқаришларини маълум маънода математик ижодиёт деса бўлади. Математикада шундай «ижодиёт» кўрсатадиган ўсмирлар математик материалларни умумлаштириш, бунда якка ва умумий ҳолатни кўра билишни, бир математик ҳисоблашдан иккинчисига тез кўча билиш, масалани ечишнинг турли йўллари топа билиш ва бунда ихтирочилик хусусиятини намоён қилиш каби қобилият белгиларини кўрсатадилар.

Ўсмирларнинг конструктив техник қобилиятлари механизм ва техник қурилмани ҳам синтетик, ҳам аналитик томондан тўғри идрок қилишни билиш ва унинг аҳамиятини тушунишдан иборат бир қатор қобилиятларни ўз ичига олади. Конструктив-техник фаолиятга қобилиятли бўлган ўсмирга ўз билимларини амалий масалаларни ечишга қарата олиш хусусияти хосдир.

Ўсмирларнинг музыкага ва бадий тасвирлашга бўлган қобилиятлари фақат муайян кўникма ва малакани осон ва тез, ўзлаштиришдагина эмас, балки мустақил равишда музыка асарларини яратиш ва расм чизишга бўлган эҳтиёжларида ҳам намоён бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг яратган музыка ва чизган расмлари уларда дунёқарашнинг қандай таркиб топганлигини ва ҳаётга муносабатини ифодалаб беради.

Адабиётдан қобилиятли ўқувчилар ўзларининг эстетик идроклари, бундан сюжет тузишда фойдалана билишлари ва эмоционал ифодали нутқлари билан ажралиб турадилар. Ўсмирларнинг адабий ижодиёти уларнинг ҳаёт ва табиат тўғрисидаги бевосита, аниқ идрокларини акс эттиради.

Шу сабабли қобилиятнинг намоён бўлиши учун ҳар хил фан, меҳнат тўғараклари қандай муҳим аҳамиятга эга бўлса, қобилиятни ўстириш учун ҳам шунча аҳамиятлидир. Ҳар бир ўқитувчи ўз олдига дарсда ўқувчилар қобилиятини максимал даражада ўстириш, фақат қобилиятли болаларга эмас балки ҳали қобилиятлари намоён бўлмаган ўқувчиларга ҳам алоҳида эътибор бериш вазифасини қўймоғи керак.

Ўсмир шахсининг таркиб топишида жамоанинг роли. Ўсмирларнинг ўқиш фаолияти мотивларини ўрганиш орқали шу нарса аниқланганки, ўқувчиларнинг мактабдаги хулқ-атвори ва фаолиятларининг асосий етакчи мотиви уларнинг синф жамоасида, ўртоқлари ўртасида ўз жойларини топишга интилишлари экан. Ўсмирларнинг тенгқурлари жамоа ўртасида ўзлари хоҳлаган жойни ола билмасликлари улар интизомсизлигининг асосий сабабидир. Ўсмир болаларнинг фаолиятини ўрганиш шуни кўрсатадики, ўртоқлари ўртасида ижобий сифатлари билан ҳурмат қозона олмаган ўқувчи қалбаки ҳаракатлар қилиб, ўзини кўрсатишга интилади, бу эса ёмон ҳислат бўлиб ҳисобланади. Баъзан бу ёшдаги ўқувчилар интизомсизликлари билан ўзларини жамоага қарши қўйиб, тузалмасликларини исботламоқчи бўладилар. Буларнинг барчаси ўсмирларни ўртоқлари жамоаси ўртасида жой топа билмасликларидан келиб чиқади. Жамоа ўртасида ўз мавқеида бўлмаслик ўсмирларга хос жуда характерли интилишларни аниқлаб беради, ўсмир, ҳатто ўз билими шунга арзимаса ҳам, қандай қилиб бўлмасин, мактабда яхши баҳо олишга интилади. Бу шундан далолат берадики, яхши ўқийдиган ўқувчиларнинг мавқеи ўсмирлар учун ғоят катта аҳамиятга эгадир. Баҳо кичик ёшдаги ўқувчиларнинг тиришқоклигини белгиласа, катта ёшдаги ўқувчиларнинг билимини аниқлайди. Ўсмирларнинг ўз-ўзини англаши ва ўзига баҳо беришига бағишланган илмий-текшириш ишлари шуни кўрсатадики, ўсмирлар учун ўртоқларининг фикр ва баҳолари, ҳатто ўқитувчи ва ота-оналарнинг фикр ва баҳоларига нисбатан ҳам, катта аҳамиятлидир.

Ҳар хил ёшдаги болалар учун хос бўлган туйғу ҳисларини очиб берувчи илмий текширишлар ўтказилган. Буларда шу нарса аниқланганки, икки яшар болада вужудга келадиган салбий ҳислар онадан ажралиб қолмаслик бўлса, ўрта мактаб ёшидаги ўқувчиларда эса тенгқурларидан ажралиб, яққаланиб қолишдан қўрқидир. Шундай қилиб, «эмоционал муваффақиятлар» борган сари ўсмирнинг ўз тенгқурларидан иборат жамоасида тутган жойига боғланиб бораверади.

Маънавий идеалларнинг таркиб топиши. Ўсмирлар одамларнинг маънавий ҳислатларига, ахлоқий хатти-ҳаракатларига, бир-бирлари билан муносабатларига қизиқиш билан ўзларида маънавий идеалларни таркиб топтирадилар. Ўсмирлардаги маънавий психологик-идеал ўсмирларнинг эмоционал тус олган, субъектив вужудга келган образи бўлиб, бу образ унинг шахсий хулқ-атворининг тартибга солувчиси ва бошқа кишилар хулқ-атворини баҳолашнинг мезони бўлиб

колади. Боланинг ўзи тақлид қилмоқчи бўлган ва айрим хислатларни ўзига сингдириб олишга интилган ёки ўзи тасаввур қилган одамнинг идеали болага таъсир қилиб турган маънавий мотивларнинг борлигини белгилаб беради. Бу эса, илмий текшириш ишларининг кўрсатиб беришича, ўсмир шахси маънавий турғунлигининг шаклланиши учун муҳим шароит бўлиб ҳисобланади. Тарбия процессидаги кузатишлар ва психологик анализ шуни кўрсатадики, ўсмирларда ижобий ва маънавий идеалларнинг пайдо бўлиши умуман тарбия учун зарур ва ҳатто ҳал қилувчи шароит бўлиб ҳисобланиши мумкин.

Ўсмирлик давригача ва бутун ўсмирлик ёши даврида конкрет идеалларнинг ички структураси анчагина ўзгаради. Бола-ларнинг идеал тариқасида қабул қилган биринчи одами унинг тевақат-атрофидаги конкретликдан ажралмаган ҳолда идрок қилинар экан. Масалан, агар ўқувчи ана шундай идеал тари-қасида ўз атрофидаги одамлар (ўқитувчи, отаси, ўртоғи) дан бирортасини танлаб олган деб фараз қилайлик, бунда ўқувчи, ҳамма томондан у одамга ўхшашга интилади: у одам ўзини қандай тутса, бу ҳам ўзини шундай тутишга, овозини ва ҳа-ракатларини ўхшатишга тиришади ҳамда унинг фикр ва ба-ҳоларини такрорлайди. Ўсмирлик ёшигача бўлган болалардаги идеаллар турғун бўлмайди. Бундай идеаллар ўқилган китоб-ларнинг, кўрилган кинофильмларнинг ва тасодифий учрашув-ларнинг таъсирида тез ўзгариб туради.

Маънавий идеаллар аста-секин умумийлашиб боради ва онгли равишда танланган идеал тариқасида кўрина бошлайди. Бу орқали ўсмирлар хатти-ҳаракатларини ўзлари актив равиш-да тартибга сола борадилар. Маънавий идеал аста-секин шун-дай мезонга айланиб борадики, бу мезондан ўсмир шахсига баҳо беришда, шу билан бир қаторда, онгли равишда ўзига баҳо беришда фойдаланади.

Ўсмир шахсининг таркиб топишида ахлоқ, ўзига хос онг алоҳида аҳамият касб этади. Бунда ўқувчиларнинг ахлоқий тушунчаларни ўзлаштириши ва уларни турмушга татбиқ этиши муҳим роль ўйнайди. Умуминсоний хислатларни шакллантириш жараёни ўқувчидаги ишонч, ақида, нуқтаи назарнинг қарама-қаршилиқларига дуч келади. Ўсмир шахсини таркиб топтиришда унинг атроф-муҳитга, ижтимоий ҳодисаларга, кишиларга муносабатини ҳисобга олиш лозим. Чунки ўсмирда муайян нарсаларга муносабат шаклланган бўлади. Ижтимоий турмушни кузатиш, ундаги инсон учун зарур кўникмаларни эгаллаш катталар хулқ-атворини таҳлил қилиш имкониятини яратади.

Натижада фавқулодда ҳолатларга катта ёшдаги одамларнинг тутган йўли ва услубини баҳолаш кўникмаси таркиб топа бошлайди. Ўсмир хулқ-атворини баҳолашда (рағбатлантириш ёки жазолашда) катталарнинг қатъиятлилиги, принципиаллиги синчков ўқувчи томонидан таҳлил қилинади ва қўлланган тадбирнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги яна бир марта текширилади.

Шунинг учун рағбатлантириш ва жазолаш усуллари оқилона, ўз вақтида, қўлланиши керак. Психологик адабиётларда меҳнат билан жазолаш ўсмир психологиясида кескин ўзгариш ясаши ифодаланган. Маълумки, ҳамма ўқувчиларга меҳнатнинг қаҳрамонлик, яратувчилик эканлиги уқтириб келинади. Фавқулодда меҳнатдан жазо сифатида фойдаланиш уларга мутлақо ёмон таъсир этади.

Психологлар ўтказган тадқиқотлардан кўринадики, ўсмирларнинг кўпчилиги қатъиятлик, камтарлик, мағрурлик, самимийлик, меҳрибонлик, дилкашлик, адолатлилик каби маънавий, ахлоқий тушунчаларни тўғри англайдилар. Уларнинг турмуш тажрибасида фан асосларини эгаллаши натижасида барқарор эътиқод ва илмий дунёқараш таркиб топади, шулар замирида ахлоқий идеаллар юзага кела бошлайди.

Ўсмирларнинг идеаллари негизида орзу, мақсад ва уларни рўёбга чиқариш режалари намоён бўла бошлайди. Муайян касбга майл ва қизиқиш туғилади. Орзу-истаклар ранг-баранглиги билан бир-биридан кескин ажралиб туради.

Ўсмирлар мулоҳазасини тадқиқ қилиш уларда ахлоқий тушунчалар баравар таркиб топмаслигини кўрсатди. Рус тадқиқотчиси **А. И. Малиованов ўсмирларни тўртта гуруҳга ажратади:**

1) хатти-ҳаракатларида ўзлари англаган ижобий қоидаларга таяниб иш тутадиган, сўзи билан иши мос ўсмирлар;

2) ахлоқий тушунчалари қилиқларига мос келадиган ўсмирлар; 3) хатти-ҳаракатлари ахлоқий нормалар ҳақидаги билимлари билан ажралиб турадиган, шу билимларга мос ҳаракат қилмайдиган ўсмирлар;

4) ўзлари биладиган ахлоқий талаблар билан кундалик хулқ-атворнинг алоқасини тушунмайдиган ўсмирлар.

Илмий тадқиқотлар ва ҳаёт тажрибалари айрим ахлоқий тушунчаларни нотўғри тушуниб, шахснинг баъзи фазилатларини нотўғри баҳолаб, мустақилликка интиладиган, ўз иродасини намоёни қилишга ҳаракат қиладиган ўсмирлар ўзларида салбий сифатларни ўстиришга уринишини кўрсатди. Ҳатто улар ўзларида шаклланган ижобий хислатларни йўқотишга ҳам ҳаракат қиладилар. Ўқитувчи ва ота-оналарнинг асосий вазифаси уларнинг нотўғри қарашларига зарба бериш ва ўсмирларнинг адашишларига йўл қўймасликдир.

Ўсмир ўғил-қизлар шахсининг камол топишида ўзини англаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ўзини англаш жараёнида ўзига баҳо бериш майли ва истаги ўзини бошқа шахслар билан таққослаш, ўзига бино қўйиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Булар эса ўсмирнинг психик дунёсига, ақлий фаолиятига, теварак-атрофга муносабатининг шаклланишига таъсир қилади.

Ўсмирларда ўзини англашнинг ривожланиши шахсий хулқ-атворини тушунишдан бошланиб, ахлоқий фазилатини, характерини, ақлий имконият ва қобилиятини билиш билан якунланади.

Ўсмирда ўзини англаш ривожланиши учун синф жамоаси ва оила аъзоларининг фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Унинг хатти-ҳаракати, ўз кучига, майлига ёшига лойиқ ижтимоий муносабатлари, муайян муҳитда ўз ўрнини топишга интилиши ўзини англашнинг такомиллашувига пухта замин яратади.

Ўсмирларда ўзини англаш янги босқичга кўтарилгач улар ўзига хос ахлоқий намунани танлайдилар. Ўқувчи ўзига намуна бўлган шахснинг хулқ-атвори билан ўзининг хатти-ҳаракатини солиштиради ва ўзининг ижобий ёки салбий жиҳатларини англаб етади. Натижада унда ўзини ўзи тарбиялашга боғлиқ яна бир муҳим хислат вужудга келади. Ўсмир ўзини ўзи тарбиялашда ўсмир китоб қаҳрамонларидан, кинофильм иштирокчиларида ўрнатқилиб, гоҳо уларга тақлид қилиб, бутун ирода кучи ва характер хислатларини ишга солиб, ҳар хил хусусиятларни эгаллашга интилади ва бу йўлда учрайдиган тўсиқ ҳамда қийинчиликларни енғади.

Ўсмирлик ёшида психологик жиҳатдан энг муҳим хислат вояга етиш ёки катталиқ ҳиссининг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Катталиқ ҳисси ижтимоий-ахлоқий соҳада, ақлий фаолиятда, қизиқишда, муносабатда, кўнгил очиш, жараёнида, хулқ-атворнинг ташқи шаклларида ўз ифодасини топади. Ўсмир ўз кучи ва қуввати чидамлилиги ортаётганини, билим савияси кенгаётганини англай бошлайди. Буларнинг барчаси унда катталиқ ҳиссини ривожлантиради. Унда ғашга тегадиган раҳбарликдан, ўринсиз ҳомийликдан, ортиқча назоратдан, зериктирадиган ғамхўрликдан ходи бўлиш истаги вужудга келади. Мазкур жараён ўз навбатида катталар билан муносабат ва мулоқотда ноҳуш кечинмаларни пайдо қилади. Синф жамоаси ва оила аъзолари ўртасидаги муносабатларни ўзгартиришига катталар билан ўсмирлар орасидаги «англашилмовчилик ғови»ни йўқотади.

Ўсмирлар билан муносабатда уларнинг мустақиллиги, фаоллиги, ташаббускорлиги, ўзини бошқаришини ҳисобга олиб, ортиқча ҳомийлик, ғамхўрлик қилмаслик ижобий самаралар беради.

Ўсмирлик даври хусусиятларини тадқиқ қилган Д. Б. Эльконин ва Т. В. Драгуновнинг таъкидлашича, ўғил ва қизларнинг бу ёшда ўртоқлари билан муносабатларга интилиши, тенгдошлари жамоасининг ҳаётига қизиқиши ёрқин намоён бўлади. Ўсмирларнинг ўртоқлик ва дўстлик туйғулари ўзаро муносабатларини ўрганган И. В. Страхов, уларнинг ўзаро муносабатларини учта шаклга: **улфатчилик, ўртоқлик ва дўстликка** бўлади.

Улфатчилик умумий ишларни, биргалашиб бажаришга, ўқув ишларида, меҳнат фаолиятида, бўш вақтларни биргалашиб ўтказишда ва турли хилдаги ўзаро ёрдамлашишларда алоқа боғлашга ёрдам беради. Буларнинг ҳаммаси муносабатларнинг махсус эмоционал атмосфераси остида амалга оширилади

Ўртоқлик – бирмунча мураккаб ҳодисадир. Ўртоқликнинг психологик асосини жамоатчилик ҳисси, ўртоқларча мустаҳкам алоқа, ҳар хил масалалар бўйича фикрларнинг бирлиги, кенг, эркин фикр ва мулоҳазалар алмашиш тарзидаги интеллектуал муносабат ташкил қилади. Шунинг билан бирга ўртоқликнинг психологик асосида бир-бирига боғлиқлик ва ўзаро ёқтириш тарзидаги эмоционал факторлар ҳам ётади.

Дўстлик – муносабатларига нисбатан ўртоқлик ўзаро муносабатларнинг генетик жиҳатдан олдинги формаси бўлиб ҳисобланади. *Дўстлик* анчагина саралаш ва самимийлик хусусиятига эга бўлиб, ўсмирларнинг жуда яқин бўлишларини, мустаҳкам психологик алоқада бўлишларини, ишончли муносабатларни тақозо қилади. Ўсмирларнинг дўстлиги эҳтиёж ва қизиқишлар, мақсад ва

интилишлар бирлигига ҳамда турли масалаларни тушунишдаги умумийликка асосланади. Ўсмирларнинг ҳақиқий дўстлиги актив фаол характерга эга бўлади. Бу бир-бирига ёрдам беришга тайёрликда, унинг камчиликларини дўстона танқид қилишда намоён бўлади.

Ҳар бир юксак туйғуни психологик жиҳатдан таърифлаб, уларнинг ривожланишини баён қилади, юксак, инсоний туйғуларнинг шаклланиш суръати, барқарорлиги ўғил болалар билан қизларда бирмунча фарқланишини таъкидлайди.

Ўсмирнинг ақлий камолоти. Ўсмирларнинг жисмоний ўсиши ва жинсий етилиши уларнинг психикасида кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Ўқув фанларининг кўпайиши, ахборотлар, тармоғининг кенгайиши уларнинг фикр юритишини жадаллаш тиради. Кичик мактаб ёшидаги болаларда эндигина ривожланиш босқичига кўтарилган интеллект ўсмирлик даврида янада тако миллашади. Таълим жараёнида уларда материалларни таҳлил ва синтез қилиш, муаммонинг моҳиятига тушуниш жадал суръатлар билан ўсади. Тафаккурнинг ривожланиши интеллектни кўшимча маълумотлар билан бойитади.

Маълумки, арифметикадан алгебрага ўтиш умумлаштиришнинг юқори босқичига кўтарилганини билдиради. Бинобарин, мазкур ҳолатда мавҳумлашган сонлар қайтадан мавҳумлаштирилади, олдин умумлаштирилган нарса ва ҳодисалар қайтадан умумлаштирилади ва натижада «мавҳумни мавҳумлаш», «умумлашмани умумлаштириш» деган илмий тушунчалар вужудга келади.

Ўсмир ўқувчилар ўрганаётган фан асослари, аввало уларнинг мавҳум тафаккурини ўстиришга қаратилади. Унинг ақлий фаолияти хусусиятларидан бири мавҳум тафаккурнинг ривожланишидир.

Мактаб таълими ва мустақил билим олиш фаолияти таъсири остида ўсмирда аналитик-синтетик фаолият жадал суръат билан ривожлана бошлайди. Шунинг учун унда сабаб ва натижани изоҳлаш ўқуви мустаҳкамланиб боради. Ўқувчи материалларнинг муҳим белгиларини ажратишга, кенг маъноли умумлаштиришни амалга оширишга ҳаракат қилади. Таълим жараёнида анчагина мавҳум тушунчалар, масалан, математикада – нуқта, чизик, тенглик, физикада – куч, солиштирма оғирлик, тезлик, ампер, вольт, географияда – экватор, кутб, кенглик, узунлик, зона, плато, тарихда – кул, давр, шахсий мулк, бойлик, эксплуатация ва ҳоказолар вужудга келади.

Ўсмирлик даврида ўқувчиларда аналитик-синтетик фаолият етарлича ривожланмагани, фикр юритиш усуллари тўлиқ эмаслиги учраб хуради. Шунинг учун геометрик масалани ечиш усулини ёки исботлаш йўлини кўрсатиб берилмаса, қийинчиликлар туғилади, ўқувчилар масалани энг оддий усулда «таваккал»ига еча бошлайдилар.

Ўсмирлар фикр юритиш фаолиятининг хусусиятларидан бири яққол-образли, кўрсатмали тафаккур таркибининг муҳим роль ўйнашидир. Уларда мавҳум тафаккур ўсиши билан яққол-образли тафаккурнинг таркибий қисми мутлақо йўқолиб кетмайди, балки сақланиб қолади ва ривожланади ҳамда тафаккурнинг умумий структурасида муҳим роль ўйнайди.

Ўсмирнинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири мустақил фикрлаш, ақлнинг танқидийлиги тез ривожланишидир. Бу эса кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли ўлароқ, ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганини билдиради. Мактаб таълимининг бевосита таъсири билан ўсмирда ўзини англаш жараёни ривожлана бошлайди. У ўзининг фикрига, мустақил қарашига, бирор масала юзасидан ўз мулоҳазасига эга бўлиши учун ҳаракат қилади. Шунинг учун ўқитувчи ёки ота-онанинг айтганларига, китоб ва дарсликларга танқидий нуқтаи назардан қарайди. Кўпинча ўқитувчининг мулоҳазасидан, дарслиқдан хато ва камчиликларни топишга интилиб, ўз гапида туриб, айрим фикрларга катъий зътироз билдиришга, тортишишга ва баҳслашишга мойил бўлади.

Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида англашилмовчилик ғовини вужудга келтиради. Ақлнинг «танқидийлиги» ўсмирнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, у ўзгалар фикрини турли баҳоналар, сабаблар билан йўққа чиқаришга қаратилган бўлади.

Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун жуда катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи дарс жараёнида ва дарсдан ташқари вақтларда, ҳар қандай оғир шарт-шароитларда ҳам турли усуллар билан бу хислатни қўллаб-қувватлаши, унинг ривожланиши учун имконият яратиши керак. Шунинг ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, дастлабки даврда ўсмирнинг нуқтаи назарини, мулоҳазаларидаги хатоларини, муваффақият сизликларини ёмонлаш, уни изза қилиш, иззат-нафсига тегиш, масхаралаш мутлақо мумкин эмас. Акс ҳолда ўсмир ақлининг ажойиб сифати барбод бўлади ва унинг ўзи жамият ҳамда табиат қонунларига, ҳолатларига бефарқ қарайдиган шахсга айланиб қолади.

Ўқитувчи ўқувчининг ақл-заковатини тўғри ривожлантариш учун ҳар бир имкониятни тўла ишга солиши: 1) ўсмирларга тўғри таърифлашни, таҳлил қилишни, таққослашни, материалларни мавҳумлаштириш ва умумлаштиришни ўргатиши; 2) уларга ўз фикрини тўғри, раво ва аниқ ифодалаш йўлини тушунтириб бериши лозим. Мустиқил равишда ҳукм ва ҳулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш каби ақлнинг турли шаклларида фойдаланиш ўсмирларда ақлий фаолият кўникма ва малакаларини ўстиради, натижада жадал ривожланиш палласи амалга ошади.

Ўқоридаги вазибаларни бажариш учун аввало ўсмирлар олдида турли объектларни мустиқил ҳолда таққослаш, улардаги ўхшаш ва тафовутли жиҳатларни топишни юклаш керак. Бунинг учун уларнинг диққатини куйидаги саволларга жавоб беришга қаратиш мақсадга мувофиқдир: «Бу ҳолатда қандай умумийлик мавжуд?», «Ушбу нарсалар қайси белги ва жиҳатлари билан бир-биридан фарқланади?» «Мазкур нарсалар ва ҳодисалар ўртасида қандай ўхшашлик белгиси бор?» ва ҳоказолар.

Ботаника дарсларида ўқувчиларга мох (йўсин) билан сув ўтини, замбуруғнинг пояси билан илдизини таққослашни тавсия этиб, поянинг илдиздан, споранинг уруғдан нимаси билан фарқланишини аниқлашни топириш фойдалидир.

Ўсмир ақл-заковатини камол топтириш учун уларга доимо мантиқий тафаккур усулларини ўргатиб бориш зарур. Бунда мантиқий хатоларни тузатиб боришни асло ёддан чиқармаслик керак. Ўсмирда тўғри мантиқий фикрлашни ривожлантиришда она тили ва адабиёт ўқитувчисининг роли жуда муҳимдир. У ҳамма вақт ўқувчиларга тўғри жумла тузишни, раво мулоҳаза юритишни, фикрлашни, ёзишни ўргатиб боради.

Тарбияси қийин ўсмирлар. Ўқитувчилар жамоаси ҳар қанча уринишидан қатъи назар, таълим жараёнида тарбияси қийин ўсмирлар ҳам учраб туради. Ҳозирги даврда бундай ўқувчилар билан яккама-якка ишлаш усули яратилган, феъл-атвордаги нуқсонларнинг хатти-ҳаракати носоғломлигининг олдини олиш ва тузатиш йўллари илмий асосда ишлаб чиқилган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тарбияси қийин, инжиқ, ҳулқи салбий болаларнинг келиб чиқишининг ижтимоий сабабларидан ташқари, педагогик ва психологик сабаблари ҳам мавжуд. Ўқувчиларда ноўй ҳатти-ҳаракатлар пайдо бўлишининг сабаблари ва турткилари ҳар хилдир. Қонунни бузиши ёки қоидага ҳилоф иш қилиши даражасига қараб тарбияси қийин ўсмирлар жиноий қонунбузар ва оддий қоидабузар (тартиббузар) гуруҳларга ажратилади.

Шахснинг биологик ўсишидаги нуқсонлар, сезги органларининг камчиликлари, ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темпераментдаги қусурлар тарбияси қийинларни келтириб чиқаради. Шахснинг психик ўсишидаги камчиликлар, чунончи, ақл-идрокнинг заиф ривожлангани, ироданинг бўшлиғи, ҳиссиётнинг кучсизлиғи, зарур эҳтиёж ва қизиқишларнинг мавжуд эмаслиғи, ўсмирнинг интилиши билан мавжуд имконияти ўртасидаги номутаносиблик ва ҳоказолар хатти-ҳаракатни издан чиқаради. Шахснинг фазилатлари таркиб топишидаги нуқсонлар: ахлоқий ҳисларнинг етишмаслиғи, ўқитувчи, синф жамоаси, оила аъзолари билан нотўғри мулоқат, иш ёқмаслик, бўш вақтни тўғри тақсимламаслик ва бошқалар ҳам салбий қилиқларни вужудга келтиради. Шахснинг билим, ўқув фаолиятидаги камчиликлари: ақлий фаолият усулларида кенг фойдалана билмаслик, энг муҳим билим, кўникма ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар, мактаб фаолиятидаги ўқитишдаги нуқсонлар, тарбиявий чора ва тадбирлардаги хатолар ҳам шулар жумласига киради. Мактабдан ташқари муҳитнинг таъсиридаги нуқсонлар, чунончи, оилада, педагогик-психологик билимларнинг етишмаслиғи, оилавий низолар, ажралиш, ота-онанинг ичкиликка ва шахвоний ҳаётга берилиши, балоғатга етмаган тенгқурларининг таъсири, маданий-маърифий ишлаб чиқариш жамоалари ҳамда жамоатчилик қуршовидаги камчиликлар ҳам тарбияси қийин ўсмирлар кўпайишига сабаб бўлади.

Тарбияси қийинларни ўрганишда кинолавҳалар, юридик варақа, ишонтириш, рағбатлантириш, бўйсундириш, қўрқитиш, “сунъий қийин ҳолатни яратиш” сингари усуллардан фойдаланилади. Шулардан айримларининг моҳиятига қисқача тўхталамиз.

Одатда новелла, воқеий, ҳикоя, саргузашт, очерк каби адабий асарлардан фойдаланиш ўсмирлар хатти-ҳаракатининг сабабларини ўрганишда яхши самара беради. Ўқитувчи, синф раҳбари ёки ички ишлар ходимлари томонидан тарбияси қийин ўсмирларга тегишли асардан парча ўқиб берилади, сўнг уларда қандай кўзғалиш ёки таъсирланиш пайдо бўлаётганлиги кузатилади. Тажиба қоидасига биноан, ўқилган парчада ўсмирларнинг саргузашти, ажойибот ва ғаройиботлар ўз аксини топиши шарт.

Агар усул ўзининг ижобий натижасини кўрсата олмаса, бошқа воситаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Навбатдаги босқичда улардан ўқилган асар персонажи ёки бош қаҳрамонининг ўрнида бўлганида қандай иш тутиши сўралади. Шу йўл билан ҳар бир ўсмирни қандай ҳодисалар қизиқтириши ва унда қандай салбий хатти-ҳаракат ёки иллат мавжудлиги аниқланади. Ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқотда ҳар бир ўсмирдан асарнинг бош образи ёки персонажига муносабатини сўраши лозим. Чунки шахсий мулоҳазалар заминида ўсмирнинг руҳий дунёсидаги турли кечинмалар акс этади. Шу туфайли уларнинг ножўя хатти-ҳаракатлари нималар билан боғлиқ эканлиги ўқитувчига аён бўлади.

Тажриба ўтказишда матнни ўқиётганда психологик паузага, равон оҳангга, ўқиш суръати ва ритмига алоҳида эътибор бериш лозим. Ана шу қоидаларга риоя қилинсагина матннинг таъсири ортади, ўсмирдаги муайян кечинмаларнинг ташқи ифодаси тез кўринади. Ўсмирлар хусусиятга мос матнларни танлаш, уларнинг ҳажмига ва мазмунига эътибор бериш алоҳида аҳамият касб этади. Танланган матнлар тарбияси қийин ўсмирларнинг ўзига хос ва ёш хусусиятларига, ички имкониятларига мутлақо мос бўлиши шарт.

Қонунбузарликнинг сабабини аниқлаш усулларида яна бири сюжетли фотосуратлар ёки расмлар билан тажриба ўтказишдир. Бунинг маъноси ва мақсади ўсмирларнинг салбий хатти-ҳаракатларини келтириб чиқарадиган қандай мотивлар мавжудлигини, шунингдек, улар қайси таъсирларга осонроқ берилишини аниқлашдир.

Тарбияси қийин ўсмирлардаги хусусиятларни ўрганишнинг яна бир йўли алоҳида-алоҳида суҳбат ўтказиш орқали уларнинг руҳий кечинмалари билан танишишдир. Суҳбат кезида яхши ва ёмон хулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар юзасидан кенг маълумотлар тўпланади. Мазкур жараёнда амалга ошириладиган ҳар хил хатти-ҳаракатларни баҳолаш, уларни шарҳлаб бериш лозим. Хатти-ҳаракатни баҳолашда ўсмирга қўйилган айб ё тан олинади ёки мутлақо инкор этилади. Бироқ ўтказилган суҳбатлар ўсмирнинг психик дунёсига шундай нозик таъсир қилиши керакки, натижада унда виждон азоби, ўнғайсизлик туйғуси вужудга келсин. Ўсмир шахсиятига тегадиган муомала қилиш ман этилади. Ҳамма вақт суҳбат давомида илиқ психологик иқлим, дўстона муносабат, қулай микромуҳит бўлмоғи шарт. Фақат шундагина мавжуд имкониятлардан унумли ва самарали фойдаланиш мумкин. Ўсмирлар билан суҳбат орқали уларнинг келажак режалари, орзу-умидлари, интилишлари, жисмоний ва ақлий меҳнатга яроқлиги аниқланади.

Ўсмирларнинг типологик хусусиятларига биноан тўртта шартли гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳи орсизлар ёки суботсизлар дейилади. Улар ўз хатоларини билиб туриб қонун ва қоидаларни бузадилар, номаъқул ишларни қиладилар. Кўпинча улар ўзларининг гуноҳкор эканликларини тан олмайдилар, мактабдаги айрим камчиликларни танқид қиладилар. Лекин ютуқларни эътироф қилишни хоҳламайдилар. Шахсий фикрларини бошқа кишиларга маъқуллашни ва ўз талабларини ўзгалар сўзсиз бажаришини жуда ёқтирадилар. Бундай болалар бетга чопар, ўжар табиатли, раҳм-шафқатсиз, «зўравон» бўладилар. Мустақил фикрга эга бўлмаган тенгдошларини ўз атрофларига тўплайдилар ва биргаликда тартиб бузишга ундайдилар.

Иккинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар яхши ва ёмонни тушунадилар, бироқ мустақил эътиқодга, барқарор юксак ҳис-туйғуга эга эмасликлари сабабли «орқа қанот»да туриб қондани бузадилар. Уларнинг хатти-ҳаракатлари тасодифий воқеликка, таъсир кучига ва вазият хусусиятига боғлиқдир. Улар ташвиқотга тез бериладилар, барча нарсаларга ишонадилар, қайси йўлга кириб қолганликларини англаб етадилар, бироқ «компания» фикрига қарши боришга ботина олмай кўнгилсиз ишларга қўл урадилар. Кўпинча тартиббузарлар қилмишларига тавба қилиб, синф жамоаси аъзоларини ишонтирадилар, лекин маълум фурсат ўтгандан сўнг берган ваъдаларини бутунлай унутадилар.

Учинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар шахсиятпарастлик туфайли қонунбузарлик, тартиббузарлик йўлига кириб қоладилар. Улар шахсий талаблари ва эҳтиёжларини қондириш учун ҳар қандай ножўя хатти-ҳаракатдан қайтмайдилар, ҳамиша одамларга яхшилик қилишни орзулайдилар, бироқ ўзларининг шахсий манфаатларини ижтимоий манфаатдан юқори қўядилар. Ўзларининг хоҳишларини тақиқланган усуллар билан амалга оширадилар, сўнг қилмишларига афсус-надомат чекадилар, руҳан эзиладилар. Лекин мазкур кечинмаларни тез унутадилар, уларнинг шахсий эҳтиёжлари ҳар қандай юксак ҳислардан, хоҳишлардан устун туради. Ахлоққа хилоф хатти-ҳаракатлар ачиниш ҳисси тарзида намоён бўлади, холос.

Тўртинчи гуруҳга инжиқ табиатли ўсмирлар мансуб бўлиб, улар синф жамоасида ўз ўрниларини топа олмаганидан қайғурадилар. Бундай ўқувчилар гинахон, аразчи бўладилар, шунинг учун синф жамоасида камситилаётгандек кечинмалар билан яшайдилар. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига асосий сабаб шахсий имкониятлардан кўра интилиш, майл ва обрў кетидан қувишнинг устунлигидир. Улар жамоа аъзоларининг ҳурматига сазовор бўлишни хоҳлайдилар. Кўпинча тундлик билан иш тутадилар, бирор нарсага хайрихоҳликлари яққол кўзга ташланмайди. Тушқунлик кайфияти, умидсизлик, ўз имконияти, ақлий қувватига ишончсизлик уларга хос хусусиятлардир. Улар қонун ва қоидаларни бузишга астойдил ҳаракат қилмасаларда, таълим ва тарбия жараёнида қийинчилик туғдирадилар.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъулият, ғурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак ҳисларни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш айтиш мумкин. Уларга кичик жамоани, спорт секциясини, тирик бурчакни бошқариш вазифасини ишониб топшириш натижасида салбий феъл-атворларини камайтириш мумкин. Уларни ўзлари қизиққан тўғарақларга жалб қилиш орқали ўқишга салбий муносабатлари аста-секин йўқотиб борилади.

Тарбияси қийин ўсмир ўқувчиларни қайта тарбиялаш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак.

Тарбияси қийин ўсмирларни келтириб чиқарувчи сабаблар мажмуаси.

I. Шахнинг биологик нуқсонлари:

- а) сезги органларининг камчиликлари;
- б) ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темперамент хусусиятларининг мавжудлиги;
- в) психопатологик ожизликлар.

II. Шахнинг психик камолотидаги камчиликлар:

- а) ақлнинг бўш ўсганлиги;
- б) ироданинг заифлиги;
- в) шахсда ҳиссиётнинг кам ривожлангани;
- г) зарур эҳтиёж ва билишга қизиқишлар мавжуд эмаслиги;
- д) ўсмирдаги интилиш билан имкониятларнинг номуносиватлиги.

III. Шахнинг тарбиясидаги нуқсонлар:

- а) ахлоқий ҳислатларида учрайдиган камчиликлар;
- б) ўсмирнинг ўқитувчи, синф жамоаси ва оила аъзолари билан мулоқотидаги заифликлар;
- в) меҳнат тарбиясидаги нуқсонлар;
- г) бўш вақтни тақсимлашдаги хатоликлар.

IV. Шахнинг билим олиш фаолиятидаги камчиликлар:

- а) билимлар, махсус кўникмалар ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар;
- б) таълим жараёнида ақлий меҳнат усуллари ва операцияларининг етишмаслиги.

V. Мактаб таълими ва тарбиясидаги камчиликлар:

- а) таълим жараёнида билимлар ва хатти-ҳаракатларни адолатсиз баҳолаш, дарслик ва ўқув қўлланмаларига нисбатан англашилмовчиликлар, синфда қолдириш ва ҳоказолар;
- б) мактаб тарбиявий ишларидаги камчиликлар (ўқитувчининг ўсмирга хайрихоҳ эмаслиги, ўқувчининг яққаланиши, ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасидаги нуқсонлар, педагогик қаровсизлик, ўз ўрнини топа олмаглик ва бошқалар).

VI. Мактабдан ташқари муҳитдаги нуқсонлар:

- а) оилада педагогик ва психологик билимларнинг етишмаслиги;
- б) оиланинг бузилиши ва оилавий низолар;
- в) ота-она ёки оила аъзоларининг шахвоний ҳаётга ва ичкиликка берилиши;
- г) оила аъзолари ўртасида судланган одамнинг учраши;
- д) тенгқурларининг салбий ишларга (ҳақорат қилишга, ичишга, чекишга, қўли эгриликка) ўргатиши ва ҳоказо;
- е) маданий-маърифий, ишлаб чиқариш ва жамоатчиликнинг камчиликлари.

Мавзу: ИЛК ЁСПИРИНЛИК ЁШИНING ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Илк ёспиринлик ёшида шахснинг шаклланиши.
2. Илк ёспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари.
3. Илк ёспирин ва касб танлаш.
4. Илк ёспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари.

Илк ёспиринлик ёши даврига 15-18 ёшлардаги (IX–XI синф ўқувчилари) кирадилар. Бу даврда ўқувчи жисмонан бақувват, ўқишни тугатгач, мустақил меҳнат қила оладиган, олий мактабда ўзини синаб кўрадиган имкониятга эга бўлади, маънавий жиҳатдан етукликка эришади. Ёспирин 16 ёшида мамлакат фуқароси ва 18 ёшида эса сайлаш ҳамда сайланиш ҳуқуқига эга бўлади. Буларнинг барчаси ёспиринга фуқаро сифатида ижтимоий жиҳатдан вояга етиши, ҳаётда ўз ўрнини топиши, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ва етук шахс сифатида маънавий ўсиши учун жамики шарт-шароитларни яратади.

Илк ёспириннинг шахси ижтимоий ҳаётда, мактаб жамоасида, тенгқурлари билан муносабатларда эгаллаган мутлақо янгича мавқеи таъсирида, ўқиш ва турмуш шароитидаги ўзгаришлар таъсирида таркиб топа бошлайди.

Мазкур даврнинг яна бир хусусияти – меҳнат билан таълим фаолиятининг бир хил аҳамият касб этишидан иборатдир. Мавжуд шарт-шароитлар таъсири остида ёспириннинг ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўсишида ўзига хос ўзгаришлар, янги хислат ва фазилатлар намоён бўлади. Юқори синф ўқувчилари ижтимоий ҳаётдаги долзарб вазифаларни ҳал қилишда фаол иштирок эта бошлайдилар. Ижтимоий ҳаётда фаол қатнашиш, таълим характерининг ўзгариши йигит ва қизларда илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг шаклланишига, юксак инсоний ҳис-туйғунинг вужудга келишига, билимни ўзлаштиришга ижодий ёндашишни кучайишига олиб келади.

Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиш касб-ҳунар эгаллаш, ихтисосликни танлаш, истиқбол режасини тузиш, келажакка жиддий муносабатда бўлишни келтириб чиқаради. Бироқ бу давр куч-ғайрат, шижоат, қаҳрамонлик кўрсатишга уриниш, жамоат, жамият ва табиат ҳодисаларига романтик муносабатда бўлиш билан бошқа ёш даврларидан кескин фарқланади.

Айниқса, турмуш ва ўқиш фаолиятларининг янгича шарт-шароитлари синф жамоасидаги ўзгача вазият, ёспиринларнинг мактабда эгаллаган юқори мавқеи, жамоатчилик ишларида тажриба орттиришлари улар олдига юксак талаб ҳамда масъулиятли вазифалар қўяди. Бу даврда юқори синф ўқувчилари мактаб муҳитида ташкилотчилик, раҳбарлик, тарбиячилик, ташвиқотчилик вазифаларини ўтай бошлайдилар.

Илк ёспириннинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч жамоат ташкилотлари, мактаб жамоаси, таълим жараёни қўядиган талабалар даражасининг ошиши билан у эришган психик камолот ўртасидаги зиддиятдан иборатдир. Турли қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ёспириннинг ахлоқий, ақлий, нафосат жиҳатдан тез ўсиши орқали баргараф қилинади.

Илк ёспиринлик ёшида шахснинг камол топиши

Илк ёспиринлик ёшидаги ўзгаришлар мактаб, оила, шахслараро муносабатлардаги мавқеи янада мустаҳкамлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Лекин етакчи омил юқори синф ўқувчиси фаолиятининг хусусияти, моҳияти ва мазмунидаги туб бурилишдир.

Ёспиринларда аввало ўзини англашдаги силжиш яққол кўзга ташланади. Бу ҳол шунчаки ўсишни билдирмайди, балки ўз шахсиятининг, маънавий-психологик фазилатларини, фаол

ижтимоий турмуш тарзининг мақсад ва вазифаларини англашни, оқилона баҳолашни акс эттиради. Ўспиринда ўзининг рухий дунёсини, шахсий фазилатларини, ақл-заковатини, қобилияти ҳамда имкониятини аниқлашга интилиш кучаяди. Ўз хулқ-атворини жиловлаш, ҳис-туйғулари ҳамда ички кечинмаларини тушуниш иштиёқи вужудга кела бошлайди.

Ўспириндаги ўзини англаш турмуш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тақозоси билан намоён бўлади. Мактабдаги одатланилмаган вазиятнинг шахслараро муносабат ва мулоқот кўламининг кенгайиши ўзининг ақлий, ахлоқий, иродавий ҳис-туйғуларининг хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жавоб тариқасида ёндашиш ўзини англашни жадаллаштиради.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзини англашга алоқадор хусусиятлари мавжуд. Улар аввал, ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини, муносиб ва номуносиб қилиқларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Агар ўсмирда атрофдаги кишиларнинг оқилона баҳолашлари орқали аниқ баҳолаш юзага келса, ўспиринда бу ҳолат бошқачароқ тарзда кечади, унда ўз шахсий фазилатини, хулқ-атворини, ақлий ва жисмоний меҳнат фаолиятини таҳлил қилиш, қиёсий баҳолаш майли кучаяди. Ўспирин ўсмирга қараганда ўз маънавияти ва руҳиятининг хусусиятларини тўлароқ тасаввур эта олса ҳам, уларни оқилона баҳолашда камчиликларга йўл қўяди. Натижада у ўз хусусиятларига ортиқча баҳо бериб, манманлик, такаббурлик, кибрланиш иллатига дучор бўлади, синф ва педагоглар жамоаларининг аъзоларига ғайритабиий муносабатда бўла бошлайди. Шунингдек айрим ўспиринлар ўз хатти-ҳаракатлари, ақлий имкониятлари ва қизиқишларига паст баҳо берадилар ва ўзларини камтарона тутишга интиладилар.

Юқори синф ўқувчисининг ўсмирлик ёши давридаги боладан бошқача яна бир хусусияти – мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳисси, ўз кадр-қимматини эъзозлаш, сезиш ва фаҳмлашга мойилликдир. Масалан, ўспирин йигит ва қиз сезгирлик деганда нозик, нафис ҳолатларнинг фарқига бориш, заруратни тез англаш, ҳолисона ёрдам уюштиришишни, шахснинг нафсониятига тегмасдан амалга оширишни тушунади. Ўспирин ўзининг эзгу ниятини баҳолашга жамоада ўз ўрнини белгилаш нуқтаи назардан ёндашади, чунончи «Ўзим танлаган, мутахассисликка яроқлиманми?» «Жонажон республикамга, ота-онамга муносиб фарзанд бўла оламанми?» «Жамиятнинг тараққиётига ўз улшимни қўша оламанми?» деган саволларга жавоб қидиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўқувчида ўзининг фазилати тўғрисида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун ўқитувчи унга жуда усталик, билимдонлик, зийраклик билан ёрдам бериши лозим. У ўзининг дўстона, илиқ муносабати билан синф жамоаси аъзолари эътиборида ишонч, обрў қозониши учун ҳар бир мулоҳазасида педагогик-психологик назокатга риоя қилиш йигит ва қизларда ҳам ўз кучига, имкониятига, қобилиятига, фаҳм-фаросатига ишонч ҳиссини пайдо қилади. Уларда устозга чуқур ҳурмат, миннатдорчилик туйғулари уйғонади.

Ўспирин ўқувчида ўзини англаш негизида ўзини ўзи тарбиялаш истаги туғилади ва бу ишнинг воситаларини топиш, уларни кундалик турмушга татбиқ қилиш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин ўзини ўзи тарбиялаши психологияда мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий ҳислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмай, уларни катталарга хос кўп қиррали умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришига йўналтирилган бўлади.

Ўспиринлик даврида ўқувчилар ўзларида энг қимматли фазилатларни, ўқув ва малакаларни онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам таркиб топтиришга эҳтиёж сезадилар. Маълумки, юқори синф ўқувчилари маънавий-психологик қиёфага эга бўлиш учун оқилона ўлчам, мезон, вазифаларини бажарувчи баркамол, мукамал тимсол, намуна, юксак орзу тасвирини қидирадилар.

Ўспиринларда идеаллар бир неча кўринишда намоён бўлиши ва акс этиши мумкин. Масалан, улар таниқли кишиларнинг қиёфалари, бадий асар қаҳрамонлари тимсолида ўзларида юксак фазилатларни (сифатларни) гавдалантиришни орзу қиладилар. Бироқ йигитлар билан қизлар ўртасида идеал образини танлашда катта фарқ бўлади. Масалан, қизлар кўпинча меҳнаткаш аёлнинг, жозибали, назокатли, иболи, ифбатли жамоат арбобининг, бадий асар қаҳрамонининг хусусиятлари мужассамланган қиёфаларни идеал даражасига кўтарадилар. Аммо айрим ўқувчилар тарихий шахсларнинг масалан, бақувват йўлтўсар, оқ офицер, қув жосус ва бошқаларнинг салбий сифатларига тақлид қилишга ҳам мойил бўладилар.

Ўспирин ўқувчиларнинг ўзини ўзи тарбиялаши мактабда жамоатчилик ташкилотларининг, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида амалга ошиши шарт. Зероки, ўзини ўзи

такмиллаштириш жамоада муносиб ўрин эгаллаш, ижтимоий бурчни англаш ва фойдали меҳнатга қизиқишга хизмат қилиши керак.

Кузатишлар ва ҳаёт тажрибаларининг кўрсатишича, баъзи ҳолларда ўспиринлар ўзларини кўркмас, жасур қилиб кўрсатишга, ноўрин хатти-ҳаракатларга мойил бўладилар, қалтис йўллар билан ўз иродаларини тарбиялашга интиладилар, гоҳо ҳаётларини хавф остида қолдиришгача бориб етадилар. Шунинг учун уларга сунъий усуллар ва воситалар ёрдамида қийинчиликларни бартараф қилиш мумкин эмаслигини тушунтириш керак. Шунингдек, уларни оқилона, мақсадга мувофиқ самарали усуллардан фойдаланиш йўллари билан таништириш, ҳақиқий чинқиш малакалари билан қуроллантириш яхши натижа беради. Юқори синф ўқувчилари маънавий хислатларга, ахлоқ нормаларининг моҳиятига жиддий муносабатда бўладилар. Улар ахлоқий туркумлар, бирликларнинг мазмунини чуқур англай бошлайдилар, ҳар қайси ахлоқий тушунчанинг нозиклиги ва кўп маънолигини билишга ҳаракат қиладилар. Масалан, бурч, виждон, ғурур, кадр-қиммат, фахрланиш, масъулият, ор-номус каби тушунчаларни чуқур таҳлил қила оладилар. Лекин уларнинг ҳаммаларини бу ахлоқий тушунчаларни яхши англайдилар, деб бўлмайди. Шунга кўра тўғри ахлоқий қарашлар, тасаввурлар таркиб топиши учун адолатли турмуш тарзининг ўзи етарли, дейиш мумкин эмас. Ва педагог хотиржамликка йўл қўймаслик, соғлом муҳит яратиш, барқарор шахсни таркиб топтириш учун доимо изланиши зарур. Шунингдек, мактабда, билим юртида тарбия ишлари изчил олиб борилмаса, йигит ва қизларда чинакам, барқарор эътиқодлар шаклланмайди. Ўспиринларда ахлоқий тушунчаларни оқилона шакллантириш лозим, уларга ножўя хулқ-атвор, чет эл фильмларининг мазмуни маънавиятга ва руҳиятга салбий таъсир этишини тушунтириш зарур. Ижтимоий ҳаётда учрайдиган ярамас юриш-туришларга, иллатларга зарба бериш, уларнинг таъсирдан йигит ва қизларни асраш педагоглар жамоасининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Ўспиринларда балоғатга етиш туйғуси такомиллашиб бориб, ўзининг ўрнини белгилаш ва маънавий дунёсини ифодалаш туйғусига айланади. Бу ҳол унинг ўзини алоҳида шахс эканлигини, ўзига хос хислатини тан олинishiга интилишида акс этади. Бунга эса модаларга майл қўйиш, мураккаб тасвирий санъатга, мусиқага, касб-хунарга, табиатга қизиқишни намоёни қилиш яққол далилдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўспирин қизлар катта ёшдаги кишиларнинг таъсирига осонроқ бериладилар, ўспирин йигитлар эса катталардан кўра тенгдошлари таъсирига кўпроқ бериладилар. Шунинг учун юқори синф ўқувчиси шахсининг таркиб топишига мактаб муҳити хусусан синф жамоаси, расмий ва норасмий тенгқур бошлиқлар кучли таъсир этади. Синф жамоаси умумий мақсадни белгилашга, жамоа аъзолари ўртасида илиқ муносабатлар ўрнатишга, шахсий ва жамоатчилик муносабатлар ривожланишига имкониятлар яратади. Синф ва мактаб жамоалари таъсирида матонатлилик, жасурлик сабр-тоқатлилик, камтарлик, интизомлилик, ҳалоллик, ҳамдардлик каби фазилатлар такомиллашади ва худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, кўрқоқлик, ғайрлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади. Жамоа аъзолари ўртасидаги аҳиллик, бирлик, яғона мақсадга интилиш, илиқ психологик иқлим мавжуд салбий хатти-ҳаракатларни йўқотиш учун хизмат қилади.

Юқори синф ўқувчилари шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотлари алоҳида аҳамият касб этади. Уларнинг юксак талаблар қўйиши натижасида ўспиринларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятлилик, масъулиятлилик, танқидийлик сингари фазилатлар барқарорлашади. Мазкур ташкилотлар ўспиринлардаги ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик, жамоачилик, инсонпарварлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик туйғуларини мукамал босқичга кўтаради. Ана шуларни кузатиб тадқиқ этган психолог Л. И. Уманский ташкилотчилик қобиляти ўзаро узвий боғлиқ қуйидаги қисмлардан иборатлигини таъкидлайди: 1) ташкилотчилик туйғуси (психологик топқирлик, кашфиётчилик, одоб, назокат, амалий ақл-идроқда ўз ифодасини топади); 2) тенгдошларига эмоционал-иродавий таъсир кўрсатиш имконияти (муаммолар ечимига жалб қилиш, уларнинг куч-ғайратини бириктириш); 3) ташкилотчилик фаолиятига мойиллик (эмоционал ҳис-туйғу, ижобий муносабат, фаоллик кўрсатиш, қатъий қизиқиш ва ҳоказолар) Л. И. Уманскийнинг фикрича, ўспирин намунали ташкилотчи бўлиши учун унда қуйидаги хислатлар бўлиши керак: а) ахлоқий хислатлар – жамоатчилик, самимийлик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик; б) иродавий хислатлар – матонат, қатъият, мустақиллик ташаббускорлик, батартиблик, интизомлилик; в) эмоционал хислатлар – хушчақчақлик, тетиклик, ҳазилкашлик ва янгиликни ҳис этиш, ўз кучига ишонч, оптимизм ва бошқалар.

Ўспиринларнинг яна бир муҳим хислати уларда юксак даражадаги дўстлик, ўртоқлик, улфатчилик, муҳаббатнинг вужудга келишидир. Шу ҳис-туйғулар йигит ва қизларнинг маънавияти ва психологиясида қандай тус олишига қараб, тарбиявий чора ва тадбирларни амалга ошириш яхши натижа беради. Синфдаги ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ёрдам ҳамжиҳатлилик, интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади. Ўртоқлик муносабатларининг юксак чўққиси дўстлик ҳиссида намоён бўлади. Дўстлик ҳисси ўртоғига меҳрибонликда у билан учрашиш ва суҳбатлашиш, ўз фикр ва ҳиссиётлари билан ўртоқлашишда кўринади. Ҳақиқий дўстлик ҳисси ўзаро талабчанлик билан боғлиқ бўлиб, хатоларни биргаликда тузатишда ифодасини топади.

Йигит билан қиз ўртасида муҳаббат туйғуси вужудга кела бошлайди. Муҳаббатнинг қувончли лаҳзалари, изтиробли кечинмалари иккала ёшнинг руҳиятини эгаллайди ва тобора чуқурлашиб боради, улар учун дастлабки ҳаёт синови вазифаси бўлади. Мазкур ҳис-туйғу ўспиринларнинг ўзаро яқинлиги, ҳаётга қарашлари, қизиқишлари, дидлари ва эзгу ниятларининг умумийлиги ҳамда бутун умрга аҳиллик, иттифоқлик умидини бағишлаган шодлик билан характерланади.

Ўспирин ўқувчиларда табиат, санъат, адабиёт, маданият, ижтимоий ҳаёт гўзалликларини пайқаш, идрок қилиш, севиш, улардан таъсирланиш, маънавий озуқа олиш хислатлари пайдо бўлади. Уларнинг психологиясида майин садо, ёқимли нидо, қалбни тўлқинлайтирувчи мусиқа, нозик ҳис-туйғу эзгулик ҳислари, майллари кучаяди. Айниқса, эстетик ҳислар уларнинг маънавиятидаги қўпол, нохуш, хунук ва ёқимсиз қилиқларнинг йўқолишига ёрдам беради. Лекин бундан ўспиринлар жўшқин, кескин, шавқ завқли дамлардан бутунлай воз кечадилар, деган маъно келиб чиқмайди. Шунга қарамай, ўспирин йигит ва қизлар орасида эстетик туйғуси тўла шаклланмаган, нотўғри тасаввурга эга бўлган шахслар ҳам учрайди. Уларда эстетик ҳис-туйғу ўзига хос қарашлар ва нуктаи назарнинг ўсишида илм-фан ва техниканинг ривожини, тафаккурнинг такомиллашуви, тақдирчанлик муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун муайян режа асосида турли музейлар кўргазма ва концерт залларига, кино, театр, радио ва телестудияга саёҳатлар уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Юқори синф ўқувчиларининг ўқув машғулоти ўз хусусияти ва мазмуни билан бошқа ёш давридаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурининг мураккаблашуви, янги фанлар ва факультатив курсларнинг киритилиши ўзлаштиришни назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шу сабабли уларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, уларда фанларга турлича муносабатлар шакллана бошлайди.

Ўспирин ўқувчиларнинг фанларга муносабатлари асосан ҳар қайси фаннинг инсон дунёқарашидаги ролига билиш фаолиятидаги ва ижтимоий аҳамиятига амалий хусусиятига ўзлаштириш имкониятига ва уни ўқитиш методикасига боғлиқ бўлади.

Катта мактаб ёшида билишга қизиқиш амалий хусусият касб эта бошлайди. Масалан, бу қизиқиш ижтимоий-сиёсий масалаларга, техникага, табиатга, осмон жисмларига, жамиятшуносликка, ҳуқуқий муаммоларга, спорт ва ҳоказоларга йўналган бўлади. Юқори синф ўқувчиларининг тўғарақларда фаол қатнашиши қобилият ва ақлий имкониятларига қараб амалга ошади.

Ўспиринларда сезгирлик, кузатувчанлик, такомиллашиб боради, мантикий хотира, эслаб қолишнинг йўл ва воситалари эса таълим жараёнида етакчи роль ўйнай бошлайди. Ўспиринлар топшириқларни бажаришда, уларнинг маъноси ҳамда моҳиятини тўла англаб иш тутадилар, эслаб қолиш, эсда қолиш, эсга тушириш жараёнларнинг самарали усулларида унумли фойдаланадилар. Бу жараёнлар муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи диққатнинг сифати ва миқдори ўзгаради. Диққатни кўчириш ва таксимлаш сезиларли ривожланади, бошқаларнинг нуктаи назарига эътибор бериш, уларнинг нутқини тинглаш, ёзиб олиш, мулоҳаза юритиш маҳорати ошади ва ақлий қобилият такомиллашади.

Ўспиринларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусиятларга эга бўлиб боради. Лекин уларнинг фикр юритишида бирмунча объектив ва субъектив камчиликлар учрайди.

2. Илк ўспиринлар ақл-идрокиннинг хусусиятлари

Ўспирин барча фаолият босқичида мустақил фикр юрита олмаслиги унинг психикасидаги жиддий камчиликдир. Ўспиринларга адабий қаҳрамон қиёфасини ифодалаш, асар моҳияти, мазмуни ва ғояси юзасидан мустақил ҳолда ҳукм ва хулоса чиқариш топширилганда улар, биринчидан,

асарни ўқишган, бироқ ҳеч қандай хулоса чиқаришмаган, иккинчидан, мавзуга ижодий ёндашмасдан ўқитувчининг ҳар бир сўзини эса сақлаб қолиб, ҳеч ўзгаришсиз қайтадан айтиб беришга ҳаракат қилишган, учинчидан, ўзлари мактабдан ва синфдан ташқари фаолиятларида эшитганлари, ўқиганлари билан ўқитувчининг ахбороти, маълумоти хабарни умумлаштириб жавоб беришган, тўртинчидан, ўз фикрларини баён этишга қийналганларида асардан кўчирмалар келтиришган.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда назарий тафаккурни шакллантиришда тўғарак ва факультатив машғулотлар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, ўспирин ўқувчининг мустақил фикрлашини ривожлантиришда, ўқитувчилар, синф раҳбарларининг сиймолари муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчилар ўспиринларда ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларнинг объективлиги, ҳаққонийлиги, тўғрилигига ишонч ҳосил қилишлари, улардан қаноатлантиришлари ва уларни исботлашга ўргатиб боришлари зарур. Иккинчидан, фан ўқитувчиларни уларни нарса ва ҳодисалар тўғрисида оригинал фикр юритишга йўллашлари керак. Учунчидан, ўқувчиларнинг машғулотларда қўлланавериб, маънавий эскирган бир қолипдаги сўзлардан, иборалардан фойдаланишларига йўл қўймасликлари керак. Тўртинчидан, фан ўқитувчилари ўспирин йигит ва қизларга билимларини амалиётга татбиқ қилишни ўргатишлари шарт, бунинг учун уларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат қилишлари лозим.

Тафаккур бошқа психик жараёнлардан ажралган ҳолда ривожланиши мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун тафаккур ривожланиши билан бирга ўқувчининг нутқ фаолияти ҳам ўсади. Бу эса ўқувчида ўз фикрини тўғри, аниқ ифодалаш малакасини таркиб топтиради, нутқининг тузилишини такомиллаштиради ва луғат бойлигини янада оширади.

Ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушуниш орқали мустақил фикрлашга, мулоҳаза юритиш ва мунозара ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жами ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди шаклланади. Маълумки шахснинг ана шу фазилатлар ўсмир фикрлаши, мустақил ўйлаши, тўғри ҳукм ва хулоса чиқариши, қатъий қарорга келишининг натижасидир.

Йигит ва қизларнинг адабий асарни баҳолаши, у ҳақда шахсий фикрларини билдириши, муаммоли томонлари юзасидан баҳслашуви ва ҳоказоларда жинсий хислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидийлигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда учрайдиган ноўрин танқидийлик эса ўспириннинг бадий диди ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. Ўқитувчининг айна шу пайтдаги асосий вазифаси – ўқувчилар тафаккуридаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилонга, оқилонга танқидий нуқтаи назардан қарашни ўргатишдан иборатдир.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчи ақлининг танқидийлигида оғмачиликка мойиллик кучли бўлади. Оғмачиликнинг энг асосий сабабларидан бири – воқеликнинг моҳиятини илмий жиҳатдан тўғри тушунмасликдир. Шунингдек, ўспириннинг ўз позициясида бўш келмаслиги, нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятини англаб туриб, жўрттага «ўжарлик» қилиши ҳам ана шу оғмачиликнинг бир кўринишидир.

Уларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақлнинг ёки тафаккурнинг танқидийлигини тарбиялашда ўқитувчи ўқувчининг ўзига хос типологик хусусиятига, ақлий камолот даражасига билимлари савиясига, мулоҳаза доирасининг кенглигига, нутқ қобилятига, шахсий нуқтаи назарига, ўқишга нисбатан муносабатига, қизиқишининг хусусият ва даражасига, ақлий фаолият операцияларини қанчалик билишига, мавжуд ўқиш кўникмаси ва малакаларга алоҳида эътибор бериши лозим.

Ақл танқидийлигининг ривожланиши юқори ўқувчиларини моддий дунёни, атроф муҳитни ўрганишга, ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, фаолликка даъват этади ва бундан ташқари, воқеликни исботлаш ва асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Ўрганилаётган ҳодиса тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқариш тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилятини ривожлантиради.

Ўспирин тафаккурининг сифатини унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги ташкил қилади. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, ўспирин онгида теvarак-атрофдаги воқелик бўйича мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар қанчалик жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда, моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, хоссалари, сифатлари, ўзаро боғланиши ва муносабатлари ўспириннинг фикрлашида тўлиқ акс этиши тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги эса

Ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги билан боғлиқ бўлади. Юқори синф ўқувчиси нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим аломат ва хусусиятларини мужассамлантирса, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ҳақидаги мулоҳазаларини билдира олса, буни кенг тафаккур дейилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, ўспирин ташаббускорлик билан ўз олдига янги вазифалар қўя билади ва уларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз оқилона усуллар билан бажара олиши тушунилади. Ақлнинг ташаббускорлиги деганда, ўспириннинг ўз олдига янги ғоя, муаммо ва вазифалар қўйишини, уларни амалга оширишда самарадор воситаларни ҳам ўзи топишга интилишини англаймиз. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни бажаришда янги усулларни тез излаб топиш ва қўллаш олишда, эскирган воситалардан қутулишда намоён бўлади. Агар ўқувчи муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли янги фикрларни айтган бўлса, назарий ва амалий вазифаларни ҳал қилишда ёрдам берса, буни самарадор тафаккур дейилади. Тафаккурнинг тезлиги саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Ўспирин тафаккурининг тезлиги қатор омилларга: биринчидан, фикрлаш учун зарур материалнинг хотирада мустаҳкам сақланганлигига, уни тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишнинг тезлигига, турли ҳис-туйғуларнинг мавжудлигига, ўқувчининг диққати ва қизиқишига; иккинчидан, ўспириннинг билим савиясига, қобилиятига, эгаллаган кўникма ва малакаларга боғлиқдир.

Ўспирин қобилияти, лаёқати ва истеъдоди таълим жараёнида меҳнат фаолиятида ривожланади. Унинг қанчалик истеъдодли эканини аниқлаш учун зийраклиги, жиддий синовга шайлиги, меҳнатга мойиллиги, интилиш психик тайёрлиги, маиший фикрлашининг тезлиги, изчиллиги, самарадорлигига эътибор бериш керак. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, малакаларнинг сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камол топиш жараёнига қўшилиб кетади.

Илк ўспиринликда ўтиладиган дарслар, лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар, реферат конспект ёзиш каби таълимий фаолият турлари юқори синф ўқувчилари ўзлаштириши зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Бу ишлар кундан-кунга кўпроқ аҳамият касб этиши натижасида тафаккур тобора фаол, мустақил, ижодий тус олиб боради. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак-аарофдаги воқеликнинг: умумий қонуниятларини билиш қобилияти ўсишига, ақлий имкониятлар вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англаб олишга муҳим шарт-шароитлар яратади.

Ўспиринлар бирор ҳодисани асослаган, исботлаган пайтларида унинг муҳим хусусиятларига, бирламчи жиҳатларига синчковлик билан қарай бошлайдилар. Дарсликлардан ўқиган ва ўқитувчилардан эшитган ахборотлар, хабарлар ва маълумотларга ишониш ва улардан қаноат ҳосил қилиш учун фаол ҳаракат қиладилар, бироқ уларда ўсмирлар сингари обрў кетидан эргашиш жуда кам содир бўлади. Улар ҳар-бир дарсда танишилган материалларнинг моҳиятига, инсон учун зарурлигига ишонч ҳосил қилишга тўхтовсиз интиладилар. Баъзан таълим жараёнида ўспирин томонидан бирор нарсага эътироз билдирса ёки шубҳаланса, уни ноҳақ равишда қоралайди. Тафаккурни оқилона йўллар билан ўстириш учун фақулудда ҳолатларда ўқувчининг мазкур хусусиятини ёмонламай балки уни рағбатлантириш тўғрироқ бўлади.

Ўспиринлик ёшида юқори синф ўқувчилари ақлий фаолиятнинг омиллари ва усуллари билан етарли даражада қуролланган бўлдилар.

Шундай қилиб, таълим жараёнида турли фанларни ўқитиш туфайли кенг қўламли билимлар системаси ўзлаштирилиши орқали юқори синф ўқувчиларида тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги, мазмундорлиги маҳсулдорлиги ортади. Уларда диалектик-материалистик рефлексив назарий тафаккур таркиб топади. Шу сабабли воқеликнинг ички боғланишлари, муносабатлари жамият ривожланишининг қонунларини билиш ва англаб олиш кўникмаси юқори поғонага кўтарилади.

Агар ўсмирлар тафаккури яққол-образли тафаккурнинг мавҳум тафаккурга айланиши билан характерланса, катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда диалектик-материалистик тафаккур қобилияти ривожлана бошлайди ва бу тафаккур табиат ҳамда жамият ривожланишининг умумий қонунлари билан бевосита боғлиқ бўлади. Мазкур қонунларнинг вужудга келиши, ўзгариб бориши, ўзига хос хусусиятга эга бўлиши, шунингдек, ўзаро узвий боғлиқлигига доир мураккаб билимлар ўспиринларнинг ёш хусусиятига айнан мосдир.

3. Илк ўспирин ва касб танлаш

Эндигина ўсиб келаётган ўспирин ўқувчилар касбга қандай ёндашадилар? Бу муаммо кўпчиликини қизиқтиради. Кузатишлардан ва турмуш тажрибасидан маълумки, одатда илк ўспиринлик ёшидаги ўғил-қизлар ҳаётда мустақил қадам ташлаш тўғрисида аниқ, асосли фикр билдиришга қийналадилар. Шу сабабли касб танлаш даврида оқилона ва тўғри йўл тутишни билмай довдираб қоладилар ёки таваккалга иш кўрадилар. Ўзларининг имкониятларини ҳисобга олиб ҳаракат (қилишга ожиз бўладилар. Натижада ноҳуш кечинмалар, умидсизликлар, ижтимоий сустлик ҳолатлари вужудга келади. Юқори синф ўқувчиларининг баъзилари касб танлашда яққол кўзга ташланиб турган намуналарга тақлид қиладилар. Бунда ўз атрофларидаги яқин кишиларни назарда тутадилар, уларнинг йўлидан боришни мўлжаллайдилар. Кузатишларимизнинг бирида Ғ. исмли ўспирин (9-синф ўқувчиси) ўз келажаги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирди: «Эҳтимол қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга кирарман. У менга таниш. Унда акамлар ўқиганлар. Балки колхозда қолиб ишларман. Ўқитувчи бўлиш орзум ҳам бор. Чунки педагогика институтида тоғамлар таълим олмақдалар... » Ўқувчининг бу мулоҳазасини таҳлил қилишнинг ҳожати йўқ, чунки унда бирор мақсадга йўналган ғоя мавжуд эмас.

Ўқувчилар мактабда фанларнинг асосларидан билим оладилар, ҳар қайси ўспирин физика ёки математика билан танишадилар. Бироқ уларнинг ҳаммаси келажақда физик ёки математик касбини эгаллашни хоҳлайвермайди. Мактабда ер курраси ўрганилади, барча шганеталарнинг хусусияти билан танишилади, узоқ қитъалар дунё халқлари тарихи ва санъати бўйича билимлар берилади. Аммо барча ўқувчилар сайёҳ бўлишни истамайди. Фан асослари ўқувчиларга кенг кўламда маълумот ва ахборотлар беришга мослаштирилган бўлиб, ўспиринлар олинган билимларнинг келажақ, шахсий турмуш, билимдон шахс бўлиш учун амалий аҳамиятини англаб олиши керак.

Катта ёшдаги мактаб ўқувчиларида бирор ўқув фанига иштиёқ натижасида уларда ҳар хил касбларга қизиқиш вужудга келади. Танланган касбни ўзлаштириш билан боғлиқ фанга қизиқиш ҳам орттиради. Натижада тўғарак, машғулотларига ва факультатив курсларга кўчиш имконияти вужудга келади. Бундай имкониятдан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Юқори синф ўқувчиларини қизиқишлари, майллари, интилишлари, қобилиятлари, истеъдодлари асосида танлаган касбларига тўғри йўналтириш ўспиринлар учун катта ҳаётий масаладир. Касб танлаш жараёнида ўспиринларга ўқитувчилар, ота-оналар, жамоатчилик ўз касбининг усталари, мураббийлар алоҳида эътибор беришлари керак. Кўп ҳолларда ўспиринлар катталарнинг маслаҳат ва тавсияларини ҳисобга олган ҳолда қатъий бир қарорга келишлари мумкин, чунки улар ўз хоҳишларини ҳар томонлама асослаб бера оладилар.

В. А. Крутецкийнинг маълумотларига қараганда, педагогика институти талабаларининг ярми ўқитувчилик касбини ёқтириб ўқишга кирган. Уларнинг қолган қисми эса институтга тасодифан кириб қолган. Бироқ бу олий ўқув юртига ўз хоҳиши билан кирган талабалар орасида ҳам ҳар хил мулоҳазалар мавжуд. Педагог касбини ёқтириб ўқишга кирган талабаларнинг чорак қисми фақат олган билимларини бошқаларга ўргатиш мақсадини билдирган бўлсалар, яна шунча ўспиринлар институтда ўқитилаётган бирор фанни севганлари учун ўқишга кирганини айтган. Талабаларнинг бешдан бир қисми болаларни чин кўнгилдан яхши кўргани учун ўқитувчилик касбини танлаган.

Ўрта мактабни битиргунича ҳамма ўқувчилар касбини қатъий танлайди, дейиш мумкин эмас. Уларнинг аксарияти ўзи келажақда ким бўлишини тасаввур ҳам қила олмайди ва келажақ режасини ҳам тузмайди. Илк ўспиринларнинг кўпчилиги ўрта мактабни тугатгандан сўнг, олий ўқув юртида ҳам ўқиш тўғрисида гапирадилар, бу ҳақда орзу қиладилар. Лекин унга қира олмаган, яъни ўзининг асосий мақсадига эриша олмаган ёшлар тушкунликка тушадилар. Бутун орзу-умидларим барбод бўлди, деб ўйлайдилар, баъзилари келгуси йилда ўқишга киришга умид боғлайдилар. Касб-ҳунарга ҳар хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабаби мактабда ўқиш даврида касб танлаш бўйича турли хил ниятлар пайдо бўлишидир.

В. А. Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида ифодалайди: а) бирор ўқув фанига қизиқиш; б) ватанга фойда келтириш истаги (ўзига хос психологик хусусият ва қобилиятни ҳисобга олмаган ҳолда); в) шахсий қобилиятини рўқач қилиш; г) оилавий анъаналарга риоя этиш (ворислик); д) дўстлари ва ўртоқларига эргашиш; е) иш жойи ёки ўқув юртининг уйига яқинлиги; ё) моддий таъминланиш; ж) ўқув юрти кўринишининг чиройлилиги ёки унга жойлашиш осонлиги.

Шунингдек, бошқа турдаги мотивлар, масалан, шахснинг бирор касбга, фанга мойиллиги, мақсади, унга интилиши, касб тўғрисидаги маълумоти, ўзининг сихат-саломатлиги, асаб системасининг ва темпераментининг хусусияти ва ҳоказолар ҳам бўлиши мумкин.

Ўспиринларда касблар ҳақида яққол тасаввур бўлмаслиги сабабли, улар кўпроқ хатога йўл қўядилар. Танланган ёки танланиши зарур бўлган касб қандай шахсий фазилатларни талаб қилишини тушуниб етмайдилар. Ўз қобилиятларини оқилона баҳолай олмасликлари туфайли у ёки бу касбни эгаллаш учун қанчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишга мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бироқ ҳозир мазкур кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ва бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик-психологик омилларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: 1) касбларни ўрганиш усулларини ишлаб чиқиш, уларни тавсирлаш ва лўнда қилиб ифодалаш; 2) ўқитувчининг касблар бўйича ташвиқот ишлари олиб бориши, ўқувчиларга касблар юзасидан маслаҳатлар бериши ўспирин ва унинг ота-онаси билан бирга касбга йўналтириш тадбирларини кўриб чиқиши 3) ўспиринларни касбнинг асосий турлари билан таништириш; 4) меҳнат таълими дарсларида юқори синф ўқувчиларини касбга тайёрлаш ва қизиқиш уйғотиш; 5) психодиагностик ва касб танлаш усулларининг амалиётга татбиқ қилишга мослаштирилган турларни ишлаб чиқиш; 6) жойларда замон талабига мос касб танлаш хоналарини ташкил этиш; 7) касб танлаш тарғиботи юзасидан ўспиринларни оммавий ахборот воситаларига жалб қилиш ва психологик жиҳатдан тайёрлаш.

Тадқиқотчилар ва амалиётчилар томонидан касбга йўналтиришнинг усул ва усулиятлари ишлаб чиқилган. Касбларни хусусиятларига қараб таснифлаш ва уларни маълум тартибга солиб ифодалаб беришга эришилган. Бу борада Е. А. Климовнинг схемаси алоҳида аҳамиятга эга. У қуйидаги касб турларини тавсия қилади:

1. Полизчи, чорвадор, асаларичи, зоотехник, агроном, ўрмончи, бионика мутахассислиги: «инсон – табиат».

2. Чилангар, токаръ, монтер, конструктор, радио-техник, муҳандис-техник мутахассислиги: «инсон – техника».

3. Официант, сотувчи, хамшира, ўқитувчи, тарбиячи, ташкилотчи–социономика мутахассислиги: «инсон – инсон».

4. Бўёкчи, нусха кўчирувчи, мусикачи, бадий безовчи ёки пардозловчи, бастакор, ёзувчи, рассом, артономика мутахассислиги: – «инсон – бадий образ».

Оддийроқ ифодаланса, касбларни табиатга хизмат қилишга, техникага хизмат қилишга, инсонга хизмат қилишга ва бадий образлар устида ишлашга доир касбларга ажратиш мумкин. Лекин мазкур касблар таснифида уларнинг кўпчилиги ифодаланмаган. Ана шу гуруҳларга ўнлаб ёндош касб-ҳунарларни киритиш мумкин.

Касб танлашга йўллаш ва касбларни тарғиб қилиш усулларида бири – кўрсатмали воситалар, яъни фотостендлардан, китоблар кўргазмасидан, ёш рассом ва табиатшунослар ижодий фаолиятининг маҳсулидан, наққошлик ва техника тўғараги ишларидан фойдаланишдир. Бундан ташқари музейларга экскурсиялар уюштириш орқали ҳам айрим касбларга қизиқиш уйғотиш мумкин.

Юритилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, касб-ҳунар тўғрисида ахборотлар, маслаҳатлар беришнинг ўзи онгли равишда касб танлаш учун етарли эмас. Шунга кўра ўспирин ўқувчиларнинг билиш фаолиятини кучайтириш, уларни мустақил билим олишга ўргатиш уларга ўзларини муайян фаолиятда синаб кўриш имкониятини яратади. Лекин касбга йўналтиришнинг бошқа йўл ва воситаларини ҳам қидириш ва қўллаш керак.

Меҳнат психологиясининг мутахассислари касбга йўналтиришнинг бошқача усулларини: барча фанларни ўқитишнинг политехник жиҳатини чуқурлаштиришни; табиий-математик фанларда атрофдаги ишлаб чиқаришдан объект сифатида фойдаланишни; ижтимоий туркумдаги фанларни ўқитишда ўлкашунослик материалларини қўллаб ўқувчиларнинг касбга қизиқишни ошириш, меҳнатга иштиёқ уйғотишни: дарсларда касблар ҳақида ахборотлар бериб боришни; меҳнат соҳалари билан ўқувчиларнинг мустақил танишиши учун шароит яратишни тавсия этмоқдалар.

Қишлоқ мактабларида касб танлаш бўйича қўшимча имкониятлар ҳам мавжуд. Чунончи ёзда юқори синф ўқувчиларини ишлаб чиқаришга бемалол жалб этиш мумкин. Бунда жисмоний меҳнатга ўспиринларни қизиқтириш, меҳнат нашидасидан баҳраманд этиш, уларда мамнуният ҳиссини таркиб топтириш, уларда режали меҳнат қилиш кўникмасини вужудга келтириш, жавобгарлик ва

масъулият ҳиссини таркиб топтириш лозим. Ўспиринларни меҳнатга тайёрланишга рағбатлантиришни малака даражасини бериш билан якунлаш маъқул. Ишлаб чиқариш мавсумида ўқувчилар бригадаларини тузишда уларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари ва ақлий камолотини ҳисобга олиш зарур. Бригадаларда ишлаш меҳнат ва касбга психологик тайёргарлик босқичи бўлади. Уқувчилар ўзининг қайси касб-хунарга яроқлилиги ёки яроқсизлигини амалий ишларда синаб кўрадилар ва ўзларига ишонч ҳосил қиладилар.

Касб танлашда ўспирин йигит-қизларда қатор мақсадлар вужудга келиши мумкин. Дастлабки мақсад бош мақсад деб аталади ва у умумхалқ меҳнатига ўз улушини қўша оламанми, қандай инсон бўлиб етишаман, ҳаёт ва фаолият идеалларим нималар бўлиши дозим, деган фикрлардан иборат бўладн. Яқин ва яққол мақсад – дастлабки фаолият соҳаси, мутахассисликни қандай ва қаерда эгаллаш, ўқишнинг тугатгач, дастлабки меҳнат фаолият қайси лавозимдан бош* ланиши, меҳнат маҳоратини ошириш истиқболлари ҳақидаги мулоҳазалардан ташкил топади. Психологик нуқтаи назардан мақсадга эришишнинг ташқи ва ички шарт-шароитлари мавжуд. Ташқи шароитларга мақсад йўлидаги ҳар хил қийинчиликлар, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар мазкур муассаса ёки ташкилотнинг имкониятлари, муайян субъектга – ёш касб эгасига кўрсатиши мумкин бўлган қаршилиги ва ҳоказолар киради. Мақсадга эришишнинг ички шарт-шароитларига шахснинг имкониятлари, сихат-саломатлиги, ақлий қобилияти, тиришқоқлиги, иродавий сифатлари (чидамлилиги, сабр-тоқати, танлаган касби бўйича ишлаши учун зарур фазилатлари ва ҳоказолар киради.

Психология фанида мақсадга эришиш фаолиятининг қўшимча, ёрдамчи турлари ҳам амалда учраб туради. Улар асосий мақсад воситалари иш бермай қолганда қўлланади. Ўспиринлар тажрибасида шундай ҳоллар рўй берадики, асосий мақсадни амалга оширишда, энгиш қийин тўсиқларга дуч келинади, ана шундагина ёрдамчи воситалардан фойдаланилади. Бундай ҳолатни тасаввур этиш учун ўспиринлар тажрибасидан қуйидаги кўчирмани келтирамиз: «Конкурс бўйича яқин орадаги хунар-техника билим юртига кира олмайман, шунинг учун худди шу мутахассислик бўйича бошқа билим юртига кириш учун ҳаракат қиламан...» Касб танловчи ўспириннинг мулоҳазасидан кўришиб турибдики, у бир эмас, балки бир нечта қўшимча мақсаддан фойдаланишга интиляпти. Шунга ўхшаш мақсадга эришишнинг қўшимча, ёрдамчи йўл ва воситалари учраши мумкин. Қўйилган мақсадни рўёбга чиқариш учун интилиш касб танлаш жараёнида ўспиринлар шахсиятида журъатлиликини вужудга келтиради. Бу фазилат ўспирин шахсининг ажойиб ютуғидир

Юқори синф ўқувчиларининг профессиограмма билан танишишида асосий мақсад қуйидаги таркибий қисмларни, жиҳатларни ўз ичига қамраб олади: а) асосан меҳнат қуроллари – касб танловчининг диққати, шижоати, фикр-хаёли худди шу қуроолларга қаратилган ва йўналтирилган бўлиши керак; б) асосий меҳнат операциялари: меҳнат қуроли билан қандай фаолиятни амалга ошириш имконияти мавжудлигини аниқлаш ва қайси соҳаларда ишлатиш мумкинлигини билиш; ишлаб чиқариш жараёнидаги операцияларнинг ролини тўғри тасаввур қила олиш; операцияларнинг янги вариантларини қидириб топиш учун ҳаракат қилиш; в) асосий қурооллар ва воситалар, қўл асбобларидан чилангар, хирург, ғижжакчи, камон чалувчи каби касб эгалари фойдаланади; г) меҳнат шароитлари: касб танловчини қуршаган табиий муҳит ва шароитлар, кишилар ва ҳоказолар.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланиб, ўспиринларни ўз қизиқишлари, майл, эҳтиёж, иқтидор, қобилият, кўникма ва малакаларини ҳисобга олган ҳолда касб танлашга йўналтириш жамиятнинг ривожини учун пухта замин ҳозирлайди.

4. Илк ўспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари

Илк ўспиринлик ёшида инсон учун энг муҳим ҳиссиёт севги вужудга келади. У ўртоқлик, дўстлик туйғулари замирида пайдо бўлади. Севги катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳиссий дунёсида мутлақо янги ҳолат бўлиб, у ўспиринларнинг шундай ички кечинмаларидан тубдан фарқ қиладн. Маълумки, ўспиринларда ҳам меҳр-муҳаббат туйғуси ишқибозлик, кўнгил қўйиш, қўмсаш кўринишларида акс этади. Лекин ўспириннинг севгиси чуқур, кучли, оташин, ҳақиқий бўлади. Мана шу ёшдаги ўғил-қизлар севгиси ўзининг софлиги, беғуборлиги, маъсумлиги, ибобилиги, ширин кечинмаларга бойлиги билан ажралиб туради.

Ўспиринлик даврида вужудга келадиган ҳис-туйғуларни тўғри идора этиш, йигит ва қизларга севги муносабатларининг нақадар нозиклигини, бўлажак оиланинг бахти ҳақидаги тушунчаларни

тўғри англантиш яхши натижа беради. Йигит ва қизларнинг маънавий оламида учрайдиган айрим зиддиятларни бартараф этишда, уларни келажакда оиланинг тақдирига юзаки муносабатда бўлмасликка ўргатишда ва оила қуришга тайёрлашда жинсий тарбия муҳим аҳамиятга моликдир.

Эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги, бир-бирига содиқлиги ва ҳақозоларни ёшлар онгига сингдириш зарур. Бунинг учун ўқитувчи ўзбек миллий турмуш тарзидан аниқ мисоллар келтириши зарур. Чунончи, хотин-қизларга паст назар билан қараш ҳуқуқдаги нотенглик ҳолларини ёшларнинг кўз олдига келтириш, уларни ўзига ўт қўйган, сирка ичган, ўзини осган аёлларнинг аянчли ахволидан хабардор қилиш керак.

Ўспирин йигит ва қизлар эркак ва аёлнинг муносабатларини ётиғи билан тушунтириш ота-она, шифокор, синф раҳбари ва ўқитувчиларнинг муҳим вазифаларидир.

Мактабда ўспиринларга ўзларидаги жисмоний, физиологик ва психик ўзгаришлар; йигит ва қизларнинг ўзаро муносабатлари шаклланиши; севги, оилавий турмуш, унинг мақсади ва ижтимоий, гигиеник, масалалари тўғрисида махсус билимлар бериш лозим. Тарбиявий соатлар, шифокор билан суҳбат, оила аъзоларининг маслаҳатлари каби тадбирларга жиддий эътибор бериш керак.

Ота-оналар ва ўқитувчилар ўспирин йигит ва қизларга севгининг икки тури – шахвоний туйғу заминидан вужудга келадиган беқарор севги ва чинакам дўстлик, инсоний муносабатлар асосида пайдо бўладиган ҳақиқий севги борлигини тушунтиришлари лозим. Қизларда ҳақиқий севги куртаклари ўғил болаларга нисбатан эрта уйғонади, улар бир умр ўзларига йўлдош ва доимо ғамхўрлик қиладиган кишининг муҳаббатига сазовор бўлишни орзулайдилар. Баъзан қизларда ҳам беқарор ҳислар юзага келиши мумкин.

Ота-онанинг ўзаро яхши муносабати, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги оиладаги фарзандларнинг муносабатларини тўғри шакллантиришга ёрдам беради. Она қизида мулойимлик, ширинсуханлик, қизларга хос орият, уятчанлик, ибодат каби фазилатларни тарбиялаш билан бирга, унга уй-рўзғор юмушларини ўргатиш ҳам лозим. Акс ҳолда нималар бўлишини маънавий қашшоқ, енгил-елпи ҳаётга кўникиб, тубанлик ботқоғига ботиб қолган айрим аёлларнинг аянчли қисматидан мисол келтириш орқали тушунтириши зарур.

Ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлашда мактаб билан оиланинг ҳамкорлиги муваффақият гарови ҳисобланади. Рўй бериши мумкин бўлган руҳий, жисмоний изтиробларнинг олдини олиш жуда мураккаб иш. Ўқитувчилар жамоасининг ўзи бу ишни бажара олмайди. Шунинг учун уни ота-оналар ва жамоатчиликка таяниб амалга ошириши зарур.

Ўспирин йигит-қизларнинг ҳаётий режалари билан танишишда уларнинг майли, қизиқиши ва нафис туйғуларига, эзгу мақсад сари интилишларига алоҳида аҳамият бериш лозим. Йигит ёки қизнинг руҳияти ва маънавиятига тўғри йўл топиш орқали унинг феъл-атворида ўзгаришлар ҳосил қилиш мумкин.

Оиладаги соғлом муҳит, одамийлик, инсонпарварлик муносабатлари фарзанднинг руҳий дунёсига ижобий таъсир кўрсатади.

Оиладаги тарбиявий ишлар мактабда мустаҳкамланиши ва ривожлантирилиши, ўспиринларни турмуш масаласига илмий нуқтаи назардан қарашга ўргатиш лозим. Йигит ва қиз ўртасидаги муносабатлар анча мураккаб бўлиб, улар аста-секин шаклланади, бу муносабатларнинг ривожланиши кўп жиҳатдан синф раҳбарининг фаолиятига боғлиқдир. У ўз ишини йигит ва қиз ўзаро дўстлик муносабатларини аъло ўқиш, намунали хулқ, жамоат ишларида фаол қатнашиш билан амалга оширадиган йўсинда ташкил этиши керак. Шунингдек мактабда ўспирин болалар қизларга ёрдам берадиган, қизлар эса бу ёрдамни кадрлаб уларга меҳрибонлик туйғусини намоён қиладиган вазиятларни яратиш керак.

Мактабда ўқиш даврида ҳар иккала жинсдаги ўқувчилар ўзаро дўстона муносабатда бўлишлари, бир-бирига ёрдам беришлари, ўзаро ҳурматда бўлишлари шарт. Лекин улар ўртасида муқаддас, ҳеч бузилмайдиган парда, чегара бўлиши маъқул, йигитнинг бурчи қизни авайлаш, унинг шарм-ҳаёсини паймол қилмаслик, тақдирга юзаки қарамаслик; қиз эса ўз навбатида уятчан, шарм-ҳаёли, андишали, камтар, қизларга хос ғурурли, назокатли бўлишлари даркор. Қизлик ор-номусини паймол қиладиган хатти-ҳаракат ва ҳирсга берилмаслик келажакдаги бахтиёрлик учун зарурлигини ҳар бир қиз билиб қўйгани яхши.

Ўспиринларга оила қуриш ҳақида тушунча беришда бахтли, тинч-тотув яшаш, бир-бирига ишонч, садоқат бўлиши кераклигини ўқитириш билан бирга, уларни оилавий турмушда юз бериши

мумкин бўлган қийинчиликлардан ҳам огаҳлантириш керак, албатта. Уларга оилада бўлиб турадиган жанжалларда охирини ўйлаб иш тутиш зарурлигини ўқитиш лозим.

Никоҳга тайёргарликнинг муҳим жиҳатларидак бири куёв-қайликнинг ўзаро қайнота, қайнона, қариндош-уруғлар, хонадоннинг яқин кишилари олдидаги бурчларини англаб олишдир. Мустаҳкам ва барқарор оила куришнинг асосий шартларидан бири келиннинг бошқа шароитга кўникиши, бегона турмуш тарзига мослашувидир. Унинг синалмаган оилага, ундаги иқтисодий-молиявий тартибга, нотаниш қадриятларга, анъаналарга, маросимлар, расм-русмларга ўрганиши ҳам осон эмас. Буларнинг ҳаммаси ёш келиннинг жисмоний, ахлоқий, маънавий ва рухий жиҳатдан тайёргарлигини талаб қилади.

Ўқитувчилар юқори синф ўқувчиларининг ота-оналари билан олиб бориладиган ишларда асосий эътиборни болалар рухий дунёсининг мураккаб томонларини ёритишга қаратишлари керак. Уларда танқид ва ўзини ўзи танқид, ўзини тута билиш, ўз хатти-ҳаракатини назорат қилиш ва тўғри баҳолаш, ўзини идора қилиш каби хусусиятларни ривожлантириш зарур.

Тарбиянинг муҳим курули нутқ ҳисобланади. Шунинг учун ота-она ўз нутқида ёқимсиз ибораларни ишлатмаслиги, мантиқсиз, ёқимсиз оҳанг билан болаларни ранжитмаслиги, уларда ишонч ҳиссини вужудга келтирмайдиган, носамимий фикрларни айтишдан сақланишлари керак. Ҳаётда мулойимликка, ширинсуханликка, самимийликка, соф виждонли бўлишга нима етсин! Мазаҳ қилиш, баъзан ноўрин ҳазиллашиш орқали ҳам фарзандларнинг мурғак қалбини чўктириш мумкин.

Мавзу: ЎСПИРИНЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари.
2. Талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари.
3. Таълимдаги қийинчиликларни бартараф этиш.
4. Ўқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги – таълим самарадорлигининг муҳим омили.

Ҳозирги энг долзарб муаммолардан бири олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия ишлари самарадорлигини оширишдан иборатдир. Чунки республикамизнинг ривож, равнақи ва истиқболи кўпроқ олий мактаб тайёрлаётган мутахассисларнинг маҳоратига боғлиқдир. Шунинг учун ўқитишнинг янги илғор, фаол усулларини қўллаш, оқилона воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия жараёнларини самарали амалга ошириш учун талабалар билан ўқитувчилар ўртасида узлуксиз таъсир ўтказиш ҳукм суриши лозим.

Ўқитувчи билан талабанинг ҳамкорликдаги фаолияти негизида ўқув-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйиш муаммоси ётади. Бу муаммо олий мактаб психологиясида жуда кам тадқиқ қилингани сабабли худди ана шу муаммо юзасидан кенгрок мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир.

1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари

Тадқиқотларда талабалар деганда моддий ва маънавий ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳаётга ва мутахассисликка оид ролларни муайян қоида ва маҳсус дастур асосида бажаришга тайёрланаётган ижтимоий гуруҳ тушунилади.

Олий ўқув юртидаги таълимнинг ўзига хос хусусиятлари талабаларнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан (улар хоҳ расмий хоҳ норасмий бўлишидан қатъи назар) мулоқотга киришиш учун муҳим имконият яратади. Талабалик даврининг асосий хусусиятларидан бири ижтимоий етукликнинг жадал суръат билан рўёбга чиқишидир. Маълумки, ижтимоий етуклик (камолот) шахсдан зарур ақлий қобилиятни ҳамда ижтимоий турмушда бажариладиган турли ролларни эгаллашга (оила куришга), фарзандларни тарбиялашга, фойдали меҳнатда қатнашишга (масъул вазифада ишлашга) тайёрланишни талаб қилади. Мазкур жараённинг бош мезонлари ва кўрсаткичлари ўрта маълумотлилик, жамоатчилик топшириғи, меҳнатда фаоллик кўрсатиш, қонунлар олдида жавобгарлик, мутахассис бўлиш имконияти, унга интилиш туйғуси, иродавий зўр бериш, ёш оталик ва оналик бурчи, жамоат арбоби вазифасини ўташ, ижтимоий гуруҳга раҳбарлик

қилиш, спорт билан шуғулланиш, бўш вақтни ташкил эта олиш, тўғарақда қатнашиш ва ҳоказолардан иборатдир.

Талабалик даври ўспиринликнинг иккинчи босқичидан иборат бўлиб, 17–22 (25) ёшни ўз ичига олади ва ўзининг қатор бетакрор хусусиятлари ва қарама-қаршиликлари билан характерланади. Шу боисдан ўспиринлик даври шахснинг ижтимоий ҳамда касбий мавқеини англашидан бошланади. Мазкур паллада ўспирин ўзига хос рухий инқироз ёки тангликни бошидан кечиради, жумладан, катталарнинг ҳар хил кўринишдаги (унга ёқиш ёки ёқмаслигидан қатъи назар) ролларини тез суръатлар билан бажариб кўришга интилади, турмуш тарзининг янги жиҳатларига кўника бошлайди. Катта одамларнинг турмуш тарзига ўтиш жараёни шахснинг камол топиш хусусиятларига боғлиқ ички қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради.

Педагогик психология фанидан маълумки, ўрта мактаб ўқувчиларни ҳар (биологик, физиологик, педагогик, психологик) жиҳатдан олий мактаб таълимига тайёрлайди ва уларда умумлаштириш, мавҳумлаштириш, системалаштириш каби қобилиятларда кўринадиган фазилатлар намоён бўлади. Шу билан бирга ўспиринда ақлий, ахлоқий, эстетик ва ғоявий-сиёсий жиҳатдан муайян даражада ўсиш рўй беради. Шунга қарамай, улар олдида олий ўқув юртида мутахассисликни эгаллашга боғлиқ янги вазифалар пайдо бўлади. Ҳозирги фан-техниканинг ривожини бир томондан ахборотларни, маълумотларни кўпайтирса, иккинчи томондан талабаларда мутахассисликка оид билимларга барқарор қизиқишнинг йўқолишига олиб келади, чунки қатъийлик, ижодий изланиш, иродавий зўр бериш ўрнини лоқайдлик, фаолиятсизлик эгаллайди. Бошқача айтганда, улар «тайёр ахборотларнинг қули» га айланадилар. Чунки компьютер, дисплей, ЭХМ у калькуляторлар инсон ақлий меҳнатини енгиллаштиради, уларни ақлий зўр беришдан халос қилади. Ана шулар сабабли олий ўқув юрти таълими олдидаги муҳим вазифа талабаларга дастурдаги билимлар мажмуасини беришдир.

Талабаларга мустақил билим олиш, ўз фаолиятини ўзи ташкил қилиш, ўзини ўзи бошқариш, янги ғояларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларни ўргатишдир. Бу вазифаларни амалга оширишнинг асосий омили – монологик маърузадан диалогик (талаба ва ўқитувчининг мулоқотига асосланган) лекцияга ўтишдир.

Психологлардан Б. Г. Ананьев, Н. В. Кузьмина, Н. Ф. Тализина, В. Я. Ляудис, И. С. Кон, В. Т. Лисовский, А. А. Бодалев, А. В. Петровский, М. Г. Давлетшин, И. И. Ильясов, А. В. Дмитриева, З. Ф. Есарева, А. А. Вербицкий, В. А. Токарева, Э. Ғ. Ғозиев ва бошқаларнинг тадқиқотларига кўра, олий ўқув юртларида таълим олиш талабалар учун жуда оғир кечади, чунки бу даврда шахснинг мураккаб фазилатлари, хислатлари сифатлари такомиллашиш босқичида бўлади. Мазкур ёш давридаги ижтимоий-психологик ўсишнинг хусусиятларидан бири ўқиш фаолиятининг онгли мотивлари кучайишидир. Талабаларда ахлоқий жараёнларнинг ўсиши суёт амалга ошсада, лекин хулқнинг энг муҳим сифатлари – мустақиллик, ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлилик ва ҳоказолар такомиллашиб боради. Шунингдек, уларда ижтимоий ҳолатларга, воқеликка, ахлоқий қоидаларга қизиқиш, уларни англашга интилиш тобора кучаяди.

Психологларимизнинг тадқиқотлари шахс ҳаёт тажрибасини эгаллашида унда ўзлигини англаш вужудга келишини, жумладан, шахсий ҳаётининг мазмунини англаши, аниқ турмуш режаларини тузиши, келажак ҳаёт йўлини белгилаши ва ҳоказолар амалга ошишини кўрсатади. Талаба аста-секин микроғуруҳнинг нотаниш шароитларига кўникиб боради, ўзининг ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятларини била бошлайди, шахслараро муносабатнинг янгича кўринишини ўрганади, турмушдаги ижтимоий ролларни амалда шахсан синаб кўришга интилади. Улардаги романтик ҳис-туйғулар воқеликка муайян ёндашишга бирмунча халақит беради. Чунки улар турмушдаги ютуқлар ва муваффақиятсизликнинг ижтимоий-психологик илдизлари нимадан иборат эканлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмайдилар.

Ёш физиологияси ва психологияси фанларида тўпланган материаллар таҳлиладан кўринадикки, талаба 17–19 ёшда ҳам ўз хулқи ва билиш фаолиятини онгли бошқариш имкониятига эга бўлмайди ва шунга кўра хулқ мотивларининг асосланмагани, узокни кўролмаслик, эҳтиётсизлик каби ҳолатлар рўй беради. В. Т. Листовскийнинг фикрича, 19–20 ёшларда айрим салбий хатти-харакатлар кўзга ташланади. Мазкур ёшда хоҳиш ва интилишнинг ривожланиши ирода ва характердан анча илгарилаб кетади. Бунда одамнинг ҳаётини тажрибаси алоҳида роль ўйнайди, чунки талаба шу тажриба етишмаслиги натижасида назария билан амалиётни, фантазия билан реалликни,

романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан хоҳишни, оптимизм билан қатъийликни аралаштириб юборади.

Талабалик йилларида ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида ўзини ўзи камолотга етказиш жараёни муҳим роль ўйнайди, лекин ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари (ўзини-ўзи таҳлил қилиш, назорат этиш, баҳолаш, текшириш ва бошқалар) ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Идеал (юксак, барқарор, баркамол) «мен» ни реал (аниқ, воқе) «Мен» билан таққослаш орқали ўзини-ўзи бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий ифодага эга бўлади. Талабанинг нуқтаи назарича, идеал «Мен» ҳам муайян мезон асосида етарли даражада текшириб кўрилмаган, шунинг учун улар гоҳ тасодифий, ғайритабиий ҳис этилиши муқаррар, бинобарин, реал «Мен» ҳам шахснинг ҳақиқий баҳосидан анча йироқдир. Талаба шахсининг такомиллашувида бундай объектив қарама-қаршилиқлар ўз шахсиятига нисбатан ички ишончсизликни, ўқишга нисбатан эса салбий муносабатни вужудга келтиради. Жумладан, ўқув йили бошида талабада кўтаринки кайфият, олий ўқув юртига кирганидан завқ-шавқ туйғуси кузатилса, таълимнинг шарт-шароити, мазмуни, моҳияти, кун тартиби, муайян қонун ва қоидалари билан яқиндан танитиш натижасида унинг руҳиятида кескин тушкунлик рўй беради. Юқорида айтилган ички ва ташқи воситалар, омиллар таъсири оқибатида унинг руҳий дунёсида умидсизлик, руҳий парокандалик кайфияти, яъни истикболга ишончсизлик, иккиланиш, ҳадиксираш каби салбий ҳис-туйғулар намоён бўлади. Бизнингча, олий мактабда тарбия ишларини режалаштиришда, таълим жараёнида талабага ўзига хос муносабатда бўлиш мазкур даврнинг муҳим шартларидан биридир.

Юқорида айтилганлардан қатъи назар, йигит ва қизларни олий ўқув юртига қабул қилиш уларда ўз кучлари, қобилиятлари, ақл-заковатлари, ички имкониятлари ва иродаларига қатъий ишонч туғдиради, ана шу ишонч ўз навбатида тўлақонли ҳаёт ва фаолиятни уюштиришга умид ҳис-туйғусини вужудга келтиради.

Ўспиринликнинг иккинчи даври хулққа, воқеликка баҳо беришда имкониятидан ташқари талаб қўйиш ва қатъиятлилиқ хусусияти билан фарқланади. Шунинг учун талабалар ҳар доим принципаал бўла олмайдилар. Баъзан қатъиятлилиқ катталарга салбий муносабатга ҳам айланади. Талабаларнинг ўқитувчи тавсияларини инкор қилиши кўпинча низоларни келтириб чиқаради.

Б. Г. Ананьев раҳбарлигида ўтказилган илмий-тадқиқот ишларидан маълум бўлишича, талабалар камол топишининг жинсий ва нейродинамик хусусиятлари уларнинг ақлий имкониятларини тўла ишга солиш ва сермахсул ўқув фаолиятини ташкил қилиш учун муҳим имконият, шарт-шароит яратади.

Ю. А. Самариннинг таъкидлашича, ёшларнинг камол топишида ҳар хил ижтимоий-психологик хусусиятли ўзига хос қарама-қаршилиқлар, ички зиддиятлар, мавжуд бўлади. Уларнинг моддий жихатдан ота-онага, олий ўқув юрти маъмуриятига боғлиқлиги иқтисодий зиддиятни келтириб чиқаради. Бу ҳол талабаларнинг хоҳишлари билан мавжуд имкониятнинг номуносивлиги туфайли содир бўлади.

Одатда талабалар II ва III курсларда олий ўқув юрти ва мутахассисликни тўғри танлагани ҳақида яна жиддий ўйлайдилар.

Мазкур ёш даврида ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари, ижодий тафаккур, муайян ҳаётий тажриба, ўзлаштирилган билимларни тартибга солиш асосида ҳис-туйғулар, қарашлар, ахлоқий кадриятлар, ўзлигини англаш ва барқарор эътиқод шаклланади. Талаба ҳукм ва хулоса чиқаргач, ўз хатти-ҳаракатида қатъий туриб уларни ҳимоя қилади, у ҳаётнинг турли соҳалари бўйича ҳар хил даражадаги кўникма ва малакаларга, назарий билимлар, ижтимоий-психологик тушунчаларни амалий фаолиятга татбиқ этиш имкониятига эга бўлади.

Б. Г. Ананьев раҳбарлигидаги тадқиқотчилар жамоасининг фикрича, 18-20 ёш палласида физиологик имкониятлар юксак даражада ривожланади. Организмнинг ташқи таъсирга жавоби, қон босимининг оптимал даражаси ортади, қон кислород билан тўйинади ва ҳоказо. Инсонда ўқувлилиқнинг қулай имконияти вужудга келади. Ўқув инсоннинг ахборотларни қабул қилиш, эслаб қолиш ва хотирада сақлаш қобилиятини билдиради. Кейинчалик инсонда психик функцияларнинг динамикаси, ўқувлилиқ имкониятлари сира пасаймайди. Одамнинг етуклик даври қуйидаги қонуниятлар билан фарқланади:

1) турли функцияларнинг ривожланиши бир текис ва бир вақтда амалга ошмайди, (бир босқичда хотира, бошқа бир босқичда эса тафаккур) ; жадал суръат билан ўсади;

2) ёшга қараб турли функциялар ўзаро боғлиқ, мувофиқлашган хусусият касб эта бошлайди;

3) етук инсон ақлининг функционал ўсиш даражаси ёш эволюциясининг ҳар хил босқичида етарли даражада юқори бўлади;

4) мазкур функциялар динамикасида ҳеч қандан кескин пасайиш бўлмайди;

5) етуклик даврида укувлилик камаймайди.

2. Талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари

Талабалар ўқув фаолияти муваффақиятининг муҳим шартин олий ўқув юртидаги таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, дискомфорт туйғусини бартараф қилиш, микромуҳитда юз берадиган зиддиятларнинг олдини олишдан иборатдир.

Одатда қуйи курслардаги талабалар ўқув фаолиятини мумкин қадар тўлароқ тасаввур этишга ҳаракат қиладилар, лекин уни бошқариш тўғрисида етарли маълумотга эга бўлмайдилар. Кўпинча улар ўқув фаолиятини бошқариш деганда, ўқув материаллари ўзлаштирилишини режалаштириш, назорат қилиш, баҳолаш қабиларни тушунадилар. Талабалар варақа саволларига берган жавоблардан маълум бўлишича, уларда ўқув фаолияти тизимини тасаввур этишдан ташқари, уни бошқаришнинг айрим имкониятлари юзасидан муайян билимлар ҳам бўлади. Тажрибада иштирок қилган 730 нафар синалувчиларнинг 15 фоизи шахсий фаолиятни бошқариш деганда ўзлаштирилаётган ўқув материалларини кўп марта такрорлаш жараёнини тушунадилар, унинг бош мақсади матннинг моҳиятини аниқ англашдан иборат деб биладилар. Масалан, «Материалларни ўзлаштириш учун уларни ўқийман, такрорлайман, лекин ҳеч қачон уни ўзлаштириш мақсадида оқилона йўл, усул ёки воситаларни қидириб ўтирмайман...» Талабанинг бу мулоҳазаси ана шу тоифадаги барча тенгдошларига ҳам хосдир.

Айрим талабалар ўз жавобларида бирор хусусиятга эга бўлган материалларни ўзлаштиришнинг усулларини ҳам ёзганлар. Қуйи курс жавобларидан бири «Мен аввал ўқув материални қисмларга ажратаман, сўнг улар ўртасида мантикий уйғунликни вужудга келтираман, муҳим ва бирламчи аломатларни топишга ҳаракат қиламан. Мазкур материални олдингиси билан солиштираман, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлайман». Худди шунга ўхшаш жавоблар талабаларнинг тўртдан бир қисмидан олинди. Уларнинг 85 фоизи ўқув фаолиятини бошқаришнинг айрим таркибий қисмларини ифодалай олганлар. Аммо кўпчилиги ўқув фаолиятини бошқаришнинг умумлашган усулларини таърифлаш, англаш, фаолиятнинг ҳаракатларини қандай-тартибда амалга оширишни тасаввур қилишдан анча йироқдирлар. Шунга қарамай, талабаларда таққослаш, режа тузиш, лекция ва бирламчи манбаларни конспектлаштириш бўйича маълум тушунчалар мавжуд. Бироқ, бу борада ҳам айрим нуқсонлар учраб туради. Чунончи талабалар режалаштириш, конспектлаштириш, таълимий усуллардан фойдаланишга қўйиладиган умумий талабларни аниқ кўрсатишда қийналадилар, муаммо доирасидан четлашадилар ва ҳоказо.

Мана шу қийинчиликларни моҳияти ва шаклига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Билишдаги қийинчиликлар: ўрта мактаб ва олий ўқув юртидаги ўқув материалларининг мазмун ва кўлами жиҳатдан кескин фарқланиши; олий ўқув юртида ўқитишнинг турли шакл ва усуллари (лекциялар, семинар машғулоти, коллоквиум, синов, баҳс, амалий машғулоти, махсус практикум, махсус семинар, махсус курс ва ҳоказолар) мавжудлиги ўқув матни, лекция ва семинар материалларининг мураккаблиги, муаммолиги, илмийлиги, талабаларда мустақил билим олиш малакалари етишмаслиги; уларнинг мураккаб олий таълимга тўла тайёр эмаслиги.

2. Ижтимоий-психологик қийинчиликлар: атроф-муҳит ва ҳаёт шароитининг ўзгариши; ҳаёт ва фаолиятнинг барча жабҳаларида мустақилликка ўтилиши: иродавий зўр бериш, қобилият, ақлий имкониятлар бўйича қатъиятсизлик: масалан, сессияларда, ўқишдан ҳайдалишдан чўчиш, кўрқиш, хавфсирашнинг пайдо бўлиши.

3. Касбий қийинчиликлар: олий ўқув юрти мутахассислигини танлашдан иккиланиш; олий мактаб шарт-шароитларига мослашиш жараёнини нотўғри тасаввур қилиш; таълим олиш усуллари ва воситаларини кўникма, малака ва одатларини эгаллашда орқада қолиш, турли хусусиятга эга бўлган мутахассислик – ихтисослик амалиётидан унумли фойдалана олмаслик; назарий билимлар билан амалиётнинг ажралиб қолгани; талабаларнинг профессиограммадан хабарсизлиги ёки профессиограмма талабларига жавоб берадиган касбий фазилатларга эга эмаслиги.

Мана шу қийинчиликларнинг барчаси олий мактаб муҳитига мослашиш билан боғлиқдир. Тажрибадан маълумки, олий мактаб муҳитига мослашишда талабаларнинг ўзига хос типологик ва

ёш хусусиятлари, ақлий имкониятлари, ақл-заковати, ахлоқий фазилатлари, этник аломатлари маълум даражада роль ўйнайди.

3. Таълимдаги қийинчиликларни бартараф қилиш

Қийинчиликнинг асосий сабаблари талабалар ўқув фаолиятининг тўғри усулларини билмаслиги, ақлий меҳнатда куч ва имкониятларни бир текис тақсимлай олмаслигидан иборат бўлиб, булар ақлий зўриқишнинг негизи ҳисобланади. Талабаларда вужудга келган ақлий зўриқиш тасодифий психологик ҳодиса эмас, унинг замирида шахсий ўқув фаолиятини оқилона бошқариш уқувининг заифлиги ётади.

Шунга кўра олий ўқув юрти талабалари кўпинча ўқув материалларини ўзлаштиришда бу фаолиятни тасодифий бошқаришга ҳаракат қиладилар. Бунда муайян материаллар мантиқий ҳаракат билан эслаб қолинса, қолганлари мутлақо диққатдан узоқлаштирилади. Натижада улар маърузанинг бир қисмини тинглайдилар, унинг моҳиятини баъзур англайдилар, уни конспектлаштиришга улгурмайдилар. Ўқув йили мобайнида ана шу ҳолнинг давом этиши имтиҳон сессияларини талаба учун қаттиқ синовга айлантиради. Шунга кўра олий ўқув юртининг асосий вазифаларидан бири талабани ўқув материалларининг асосий манбалари билан ишлашга ўргатишдан, унинг мустақил билиш фаолиятини ташкил қилишдан, уни ўзини бошқариш усуллари билан таништиришдан иборатдир. Маълумки, олий мактабда мустақиллик ва мустақил ўқув фаолиятини уюштириш талаб қилинади.

Олий маълумот олиш талабанинг мақсадга мувофиқ, мунтазам, режали, изчил ўқув фаолиятини таълимнинг барча босқичларида амалга оширишини тақозо этади.

Олий мактаб психологияси фанида талабаларнинг ўқув фаолияти аудитория ва аудиториядан ташқари қисмларга ажратилади. Шу билан бирга талабалар олдида ўқув фаолиятининг таркибий қисмлари билан боғлиқ муайян қоидаларга риоя қилиб ҳал этиладиган масалалар кўрилади:

- 1) қандай йўл билан аудиторияда тўғри ўқиш ва ўқитиш мумкин?
- 2) қай йўсинда аудиториядан ташқари вақтларда мустақил фаолиятнинг умумлашган усуллари билан фойдаланса бўлади?
- 3) маърузада талабанинг ақлий фаолияти учун оптимал шарт-шароитлар қандай яратилади?;
- 4) амалий ва семинар машғулотларига тайёрлик даражасини аниқлаш ва ифодалаш мумкин?;
- 5) талабанинг имтиҳон ва синовларга тайёргарлик савиясини аниқлаш имконияти борми ва хоказо. Мазкур фанда маърузанинг муҳим бешта тури қонуний равишда тавсифланган. Улар ахборот берувчи, йўналтирувчи, рағбатлантирувчи, методик, ривожлантирувчи ва тарбияловчи маърузалар деб аталади. Ана шу маърузаларнинг сифатини баҳолашда қуйидагилар ҳисобга олинади:
 1. Маърузанинг мазмуни (ғоявий-сиёсий йўналиши, илмийлиги, оммабоплиги, назария билан амалиётнинг бирлиги, эмпирик материаллар кўлами, баён қилиш шакли ва бошқалар).
 2. Талабани ўйлашга, бош қотиришга етакловчи материалларнинг муаммоли баён қилиниши (унинг даражалари, жабҳалари, жиҳатлари, даврийлиги кабилар).
 3. Маърузанинг асослилиги (яққол далиллар билан мустаҳкамланувчи назарий қоидаларнинг ҳаққонийлиги, лўндаллиги).
 4. Маърузанинг мутахассислар касбий тайёргарлиги даражасига боғлиқлиги (қай даражада, қай шаклда, қай йўсинда).
 5. Маърузанинг тизими (режалилиги, тартиблилиги, йиғинчоқлиги, умумлашганлиги).
 6. Маъруза ўқиш усули (кўрсатмалилик, жонли нутқ, ҳис-туйғуга бойлиги, материал баённинг суръати, ўринли тўхталиш, мантиқий урғу).
 7. Ўқитувчининг талабага муносабати (эътиборлилиги, талабчанлиги, самимийлиги, меҳрибонлиги, одоблилиги).
 8. Аудитория билан алоқа қилиш (бевосита, жонли, яккама-якка, гуруҳий, жамоавий, узлуксиз, ахён-ахёнда).
 9. Талабаларнинг лекциядаги давомати (академик гуруҳнинг тўла қатнашуви, бир оз камчилиги, умуман камчилиги).
 10. Маърузани конспектлаштириш (кўпчилик томонидан, ярмиси, айримлари).
 11. Лекторлик фаолиятини бошқариш (эркин, ишонч билан, тезисга асосланиб баён қилиш, маъруза конспектидан узоқлашмай баён қилиш).

12. Мақсадга эришиш (ишлаб чиқилган йўллар, синалган воситалар, эгалланган усуллар, шахсий нуқтаи назарни баён қилиш, талабанинг мустақил ҳолда ишлаши учун имконият яратиш ва бошқалар).

Маълумки, олий мактабдаги ўқув-тарбия асосан талабаларда тафаккурнинг танқидийлиги, маҳсулдорлиги каби ақлнинг зарур таркибий қисмлари шаклланишига қаратилган бўлади. Семинар машғулотида ўқитувчи ўрганилаётган муаммо юзасидан талабаларнинг билимларини текшириши, уларда тафаккурнинг мустақиллигини, маҳсулдорлиги ва теранлигини ошириши, атроф-муҳитга муносабатни шакллантириши, уларга илмий назариялар, концепциялар бўйича шахсий фикрларини билдиришни ўргатиши керак.

Семинар машғулоти талабанинг ўз ўқув фаолиятини бошқаришида муҳим роль ўйнайди. Масалан, таълимнинг турли шаклларида (мустақил ишлар, тўғарак машғулоти, илмий-тадқиқот, лекция ва баҳсларда олинган билимлар яққоллашади, тартибга тушади, янада чуқурлашади, мустақил билим олиш малакалари ўсади, ақлий меҳнат усуллари ўзлашади, оғзаки ва ёзма нутқ такомиллашади).

Олий мактабда кўпинча семинар машғулотининг икки туридан фойдаланилади: а) семинар режасига кирган масалалардан ҳар бирини алоҳида кенг муҳокама қилиш; б) ҳар бир талабанинг ўрганилаётган мавзу юзасидан маърузасини тинглаш. Бизнингча, семинарнинг иккинчи тури кенг кўламда ахборотлар алмашиши имкониятига эга. Чунки унда долзарб муаммолар, қонуниятлар, хусусиятлар бўйича мулоҳаза юритилади ва тегишли қарорга келинади.

Тажрибаларда талабаларнинг семинар машғулотидаги фаолияти қўйидаги мезонлар асосида баҳоланади:

1. Семинар машғулотида чиқишнинг муайян мақсадга йўналгани (масаланинг қўйилиши, бўлғуси мутахассисликда назарий билимларни амалий билимларга боғлаш).

2. Талаба маърузасининг режаси: оқилona режалаштириш, масалани бирламчи ва иккиламчи аломатларга ажратиш, библиографияни тўғри тузиш (нодир, янги ва касбга оид манбалар танлангани).

3. Талабанинг хулқи: ўринли баҳслашуви, тўғри жавоби, материални чуқур таҳлил қилиши, далилни қайта баён этиши, ўз нуқтаи назари мавжудлиги, ихчам ва лўнда таҳлил; маърузанинг зерикарлилиги, бўшлиги,

4. Ўзаро алоқа: талабанинг курсдошларига танқидий, самимий, эътирозли муносабати; семинар қатнашчилари билан тез мулоқотга киришиш имконияти.

5. Талабанинг машғулоти ишонч билан, мутахассисларча яқунлаши, тенгдошлари билимини бойитиши ёки аксинча; семинарда барча ҳолатлар ва муносабатларни ёзиб бориши, унга ўз қарашларини билдира олиши.

Маъруза ва семинар машғулоти самарадорлигини ошириш учун қўйидаги психологик ҳолатларга эътибор бериш лозим:

1. Матн ва бирламчи манбалар бўйича муҳим ва номуҳим белги ҳамда аломатларни ажратиш ёки мавҳумлаштириш.

2. Ўзлаштирилаётган ўқув материалларини ўз вақтида таҳлил қилиб бориш ва умумлаштириш.

3. Талаба ўқув материални идрок қилиши учун ақлий фаолиятининг барча жабҳалари бўйича йўл-йўриқлар бериш.

4. Ўқитувчи нутқидан хаёлан илгарилаб кетиб, унинг яқунловчи фикрини олдиндан фаҳмлай билиш ва бошқалар.

Шундай қилиб, маъруза ва семинар машғулотларининг самарадорлигини ошириш билан олий мактабдаги таълим ва тарбия жараёнида камол топтирувчи ҳамда тарбияловчи принципларни амалга ошириш, талабаларга ўзини ўзи бошқаришни ўргатиш мумкин.

4. Ўқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги – таълим самарадорлигининг муҳим омили

Олий мактабда ҳамкорликдаги фаолиятнинг шаклланиши, унинг ижтимоий-психологик жиҳатини ташкил қилиш, ҳар қандай фаолиятни, шу жумладан, ўқув фаолиятини ташкил қилувчи таркибий қисмларни ўрганиш сўнгги ўн йилларда амалга оширила бошланди.

Б. Ф. Ломов фаолиятни таҳлил этишнинг умумий психологияда қабул қилинган схемасини кўриб чиқиб, бу фаолиятни бажарувчи шахснинг бошқа шахслар билан ҳамкорлиги бошқача қурилиши зарурлигини таъкидлаб ўтади. Якка шахс фаолиятининг психологик таҳлили фаолият субъектининг бошқа одамлар билан алоқасини мавҳумлаштиради. Лекин бу мавҳумлаштириш ниҳоятда муҳимлигидан қатъи назар, ўрганилаётган ҳодисаларни бир томонлама ёритиш имконини беради.

Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолиятига доир тадқиқотларда, асосий эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилган, ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинган.

А. В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларнинг мулоқотга эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлаган эди.

Бу муаммога бошқачароқ ёндашган А. А. Бодалев ўқитувчи билан ўқувчининг муносабати уларнинг самарали, ҳамкорлигини вужудга келтириш учун қулайлик яратиши зарур деб ҳисоблайди. Бунинг учун ўқитувчилар ўқувчиларнинг шахс сифатидаги хусусиятларини, мақсад ва эҳтиёжларини ҳисобга олишлари шартдир.

Юқоридаги фикрларга қарамай, ўзлаштиришнинг турли босқичларида ўқитувчи билан ўқувчиларнинг турли ҳамкорлиги қандай уюштирилиши масаласи ҳал бўлган эмас. Бинобарин, ўқитувчида ўқув фаолиятини ҳамкорлик асосида ташкил қилиш кўникмалари йўқлиги қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолиятни психологик жиҳатдан ўрганишни В. Я. Ляудис бошчилигидаги психологлар гуруҳи амалга оширди. Унинг асосий мақсади янги психик фазилатларнинг шаклланишида ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг ролини ифодалаш эди. Ушбу назарияга биноан ўқув фаолиятининг шаклланиши фан асосларини ўзлаштиришнинг негизи эмас, балки шахснинг ижтимоий-маданий қадриятларини эгаллаш жараёнидир. Мазкур назария асосида ўқув вазиятини талаба шахсининг ривожланишидаги «яқин камолот зонаси»нигина эмас, балки «перцептив ривожланиш зонаси»ни ҳам яратадиган йўсинда, лойиҳалаш мумкин.

В. Я. Ляудис ўқув вазияти таркибидаги 4 та ўзгарувчан ҳолатни кўрсатади: а) ташкилий ўқув жараёнининг мазмуни (унинг хусусияти, ўқувчи ўзлаштирадиган фаолият дастури, эгалланадиган билиш фаолиятининг турлари; б) таълим мазмуни ва ўқув фаолияти усулларини ўзлаштириш: бир босқичдан бошқасига ўтиш тартиби, в) талаба билан ўқитувчининг ўзаро таъсири ва ҳамкорлик системаси; г) таълимдаги ўзгарувчан омилларнинг ўзаро алоқасининг такомиллашуви.

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва талабаларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг шакллари дир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти (ўқитувчи ва талаба муносабатларининг ва биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билиш фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаш-тириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ва мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули талабалар мустақил ҳолда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштирилаётган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ва шерикликда шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир. Ҳамкорликдаги фаолият усули деганда ўқитувчи билан талабанинг биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг системасини тушуниш керак. Бундай хатти-ҳаракатлар ўқитувчининг талабага кўrsa тадиган ёрдамидан бошланади, талабаларнинг фаоллиги аста-секин ўса бориб, бутунлай уларнинг ўзи бошқарадиган амалий ва ақлий ҳаракатига айланади, ўқитувчи билан талаба ўртасида ги муносабат эса шериклик позицияси хусусиятига эга бўлади.

Психология фанида ҳамкорликнинг етгита шакли мавжуд, улар қуйидагилардан иборатдир:

1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар (ўқитувчи билан талаба ҳамкорликда бажарадилар); 3) ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга талабани жалб этади; 4) тақлид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган талаба ана шу намуна асосида ҳаракат қилади); 5) мадад ҳаракатлари (ўқитувчи талабага оралиқ мақсадни ва унга эришиш усулларини танлашда ёрдам беради ҳамда охириги натижани назорат қилади; 6) ўзини-ўзи бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи

умумий мақсадни кўрсатишда ва охиригى натижани баҳолашда иштирок этади); 7) ўзини ўзи кўзгатувчи ҳаракатлар; 8) ўзини уюштирувчи ҳаракатлар.

Ҳамкорликдаги фаолият усуллари биргаликдаги хатти-ҳаракатлар шаклида намоён бўлиб, унга мулоқот даврлари сингари мазкур фаолиятнинг оддий бирликлари деб қараш мумкин. Биргаликдаги ҳаракат даври қуйидагича алмашинувни ўз ичига олади: ўқитувчи ҳаракат бошлайди, талаба уни давом эттиради ёки тугаллайди.

Олий мактабларда ҳамкорликдаги фаолиятнинг хусусиятларини ўрганиш ва тажрибаларда синаб кўришнинг асосий мақсади талабаларнинг билимларни ўзлаштиришдаги қийинчиликларининг сабабларини ва манбаларини тадқиқ этиш ҳамда таълим жараёнида ёки ҳамкорликдаги фаолиятда билимларни ўзлаштириш самарадорлигини оширишнинг асосий омилларини аниқлашдан иборатдир.

Мавзу: ЕТУКЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Ёшлик даври ва унинг узига хос психологик хусусиятлари.
2. Етуклик даврининг биринчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари.
3. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари.

Ёшлик даври ва унинг узига хос психологик хусусиятлари

Ёшлик даври 23–28 ёшлардан иборат бўлиб, бу даврнинг узига хос хусусиятларидан бири ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида камолга эришган шахс сифатида фаол иштирок қилиш ва ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишдан иборатдир. Ёшларнинг меҳнат фаолияти қуйидаги учта муҳим белгиси билан бошқа ёш даврларидан фарқланади:

1) мутахассисликнинг моҳиятига, ишлаб чиқариш шарт-шароитига ва меҳнат жамоаси аъзоларининг хусусиятига мослашиш (кўникиш) –меҳнат фаолиятининг дастлабки йиллари (тахминан 1 йилдан 3 йилгача) ёки жамоада ўз ўрнини топиш ва кадр-қимматга эришиш;

2) мутахассис сифатида ўзини такомиллаштириш учун ижодий изланишни амалга ошириш (меҳнат фаолиятининг иккинчи палласи 3 йилдан 8 йилгача – иш стажи назарда тутилади) ёки касбқорлик, маҳоратини эгаллаш;

3) маҳорат сирларидан фойдаланиш, ташаббус кўрсатиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ижтимоий етукликни намоён қилиш ёки меҳнат фаолиятидаги барқарор ижод босқичида бир текис 10 йиллаб ишлаб сифатли маҳсулот яратиш намунасини кўрсатиш.

Юқоридаги босқичлар барча касбқор эгаларига хос бўлсада, лекин ишлаб чиқаришга эртарок ва кечроқ кириб келган одамлар ўртасида ёш жиҳатдан тафовут мавжуд бўлади. Масалан, ҳунар-техника билим юртини тамомлаган йигит-қизлар ўз меҳнат фаолиятини олий маълумотли ёшлардан олдин бошлайдилар, бироқ улар ҳам мазкур босқичларни босиб ўтишлари шарт.

Ҳозирги мутахассисларнинг кўпчилиги ўқув юртларидаги назарий билимлар билан амалий кўникмалар ўртасида узилиш мавжудлиги сабабли мустақил фаолиятнинг дастлабки кунларидан бошлаб қатор қийинчиликларга дуч келдилар. Бу қийинчиликлар ўз моҳиятига кўра уч хилдир; улар:

а) ижтимоий қийинчиликлар: нотаниш муҳити шарт-шароитлари, шахслараро муносабатлар, меҳнат жамоасининг савияси, ундаги кишиларнинг характер хислатлари, ишлаб чиқариш жамоасининг кадриятлари, маънавияти, анъаналари ва ҳоказо;

б) билим ва билишга оид қийинчиликлар: махсус ўқув юртида олган билимлардаги узилишлар, савиянинг чекланганлиги, ижодий изланиш фаолиятининг заифлиги, ташаббускорликнинг етишмаслиги ва бошқалар;

в) мутахассислик билан боғлиқ ўзига хос қийинчиликлар; ишлаб чиқаришнинг моҳияти, хусусияти, технология, қурилмалар, асбоблар, амалий кўникманинг бўшлиғи ёки улар билан етарли даражада танишмаганлик, касбнинг иқтисодий негизини тўла англаб етмаслик, хавфсизлик техникаси маҳсулот ишлаб чиқаришнинг чизма-ёйилмаси ва график иродасини таққослаш

мураккаблиги, муаммолар олдида лол қолиш. Бу қийинчиликларни енгиш даврида инсоннинг рухий ҳолатлари, жараёнлари ва хусусиятларида миқдор ҳамда сифат ўзгаришлари рўй беради.

Психофизиолог П. П. Лазаревнинг фикрича, эшитиш, кўриш, периферик ва кинестетик сезгирликнинг ўзгариши 20 ёшдан бошланади. Бу маълумотни чет эл психологлари Фульдс, Равен, Пако кабилар янада ривожлантириб ақлий ва мантикий қобилиятнинг мезони 20 ёш деб ҳисобладилар. Б. Г. Ананьев ўзининг илмий-тадқиқотларида ёшлик даврида йигит ва қизлардаги ўзгаришларни мураккаб шахс жиҳатларидан умумий рухий ҳолат, вербал ва новербал ақлий (мантикий ва мнемик функциялар) содда жараёнларгача (организмда иссиқлик пайдо бўлишидан метоболизм – модда алмашинувгача), ҳатто шахснинг хусусиятигача бўлган ҳолатларни ўз ичига камраб олишини математик усулларга асосланган илмий маълумотлар ва уларнинг чуқур сифат таҳлили орқали кўрсатиб ўтади.

Кўзларнинг фарқлашдаги сезгирлиги инсон ёшига қараб ўзгаришини тадқиқ қилган С. В. Кравков сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача давом этишини, барқарорлашуви эса 25 ёшдан кейин ҳам давом қилишини таъкидлайди. Б. Г. Ананьев лабораториясида олинган натижалар инсон функционал даражасининг ошиши 23–27 ёшдаги йигит ва қизларда 44 фоиз, функционал ҳолатининг барқарорлашуви 19,8 фоиз, функционал даражанинг пасайиши 36,2 фоизга тенгдир. Бу маълумотлар камолот босқичининг турли микродаврларида ўсиш жиҳатларининг ўзаро муносабати ҳар хил кечишини кўрсатиб турибди. Ю. Н. Кулюткин катта кишиларнинг диққат, хотира, тафаккур билиш жараёнларини биргаликда ўрганган. Ю. Н. Кулюткин ўз тадқиқотида 0–130 шкалагача ораликни текшириб, 22-25 ёшларда диққат ва хотира 100,5; тафаккур 102,5 баллга тенглигини, 26-29 ёшларда эса диққат 102,8, хотира 97,0; тафаккур 95,0 балл эканлигини исботлаб берди. Америкалик олим В. Шевчук вояга етган одамларда ижодий фаолиятнинг бошланиш нуқтасини тадқиқ қилиб, 11-20 ёшлар оралиғида 12,5 фоиз, 21-30 ёшларда эса 66 фоиз эканини аниқлади. Зиёлиларнинг илмий маҳсули динамикасини ўрганган З. Ф. Есарева унинг бошланиши математикларда 18-23, физикларда 24-27, биологларда 25-31, психологларда 27-30, тарихчиларда 27-32, филологларда 28-33 ёшларни ташкил қилишини кўрсатиб ўтади.

Ёшларнинг ижтимоий ҳаётда қатнашувини ўрганган В. Шевчук ижтимоий фаолиятга киришиш энг юқори чўққиси 25 ёш эканини аниқлаб, бу ҳол одамларнинг 45,4 фоизида бўлишини маълум қилади. Унинг фикрича, қолган ёш даврларида инсоннинг жамоатчилик фаолияти нисбатан жуда кичик бирликни ташкил қилади, ҳатто, у 45 ёшда 3 фоизга тенг бўлади.

Кишиларда кўриш майдони чегараси (идрок) хусусиятини ўрганган Л. Н. Кулешова ва М. Д. Александровалар 18-35 ёшлардаги ҳайдовчиларда унинг уч хил: нормадан ортиқ 11 фоиз, нормада 47 фоиз, қолганларида эталон бўйича нормадан кам бўлишини таъкидлайдилар.

23-28 ёшгача даврда қатор функциялар даражасининг ўзгариши, такомиллашуви: кўриш майдонининг кўлами, кўз билан масофани чамалаш, фазовий тасаввур, билиш даражалари; англаш, диққат ва идрокнинг яхлитлиги ҳамда ўзгармаслигининг ўсиши бошқа фаолият ва кўриш таъсирчанлиги, қисқа муддатли кўриш хотираси ёки мустаҳкамланиши намоён бўлади.

Ёшлик даврида йигит-қизлар камолотига учта муҳим психологик механизм таъсир кўрсатади;

1) яъни меҳнат жамоаси – меҳнат жамоасидаги психологик иқлим, маънавият олами, барқарормаслак, ижтимоий онг, ижтимоий кадриятлар, муайян анъаналар ва одатлар янги аъзонинг характерида ижобий ёки салбий ўзгаришни вужудга келтириши мумкин. Мазкур таъсир натижасида аста-секин умуминсоний фазилатлар таркиб топиши ёки муайян шахсий нуқтаи назар йўқолиши мумкин. Меҳнат жамоасига янги қўшилган аъзо унда ўз ўрни ва кадр-қимматини қарор топтириш учун бир қатор ён беришга, ўз маслагидан сал бўлса-да четлашишга мажбур бўлади. Бу йўл жамоадаги психологик иқлимга мослашиши мақсадида ички рухий зиддиятларга, мураккаб кечинмаларга, унсиз туғёнга қарши қўйилган қадам ҳисобланади. Шунинг учун яқка шахс характерида шакллантирувчи ёки унинг мустаҳкам ички ришталарини емирувчи омил меҳнат жамоасидаги ижтимоий фикрдир. Жамоага бўйсунуш ҳар бир аъзонинг бурчидир.

Айрим ҳолларда кўпчиликнинг тазйиқига учраган шахсда принципиаллик, адолатлилик сингари ҳислар, шахсий нуқтаи назар бўшашиб қолади, натижада унда иккиланиш туйғуси пайдо бўлади.

2) оила микромуҳити – ёшлик гаштини сураётган йигит ва қизлар ота-онасига, бува-бувисига, опа-сингилларига, ака-укаларига, турмуш ўртоғига, фарзандларига оқилона муносабатда,

оила аъзоларининг ҳар бири билан тўғри мулоқотда бўлиши, муайян қоидага асосланган муомала қилиши шарт. Оиладаги шахслараро муносабатнинг кўлами кенглиги сабабли бир нечта босқичли мулоқотга асосланиш керак. Лекин оила тинчлиги, тотувлиги ва аҳиллигига халал бермаслик ниятида ёш йигит ва қизлар (келиндар) виждон амрига қарши хатти-ҳаракат қилишга ҳам мажбур бўладилар, ўз маслаклари, фикрлари, шахсий қарашларига хилоф йўл тутадилар. Дилкашлик учун ҳар бир оила аъзоси билан умумий «тил» топишга интиладилар. Шунга кўра оила муҳити ҳам йигит ва қизларнинг руҳияти ҳамда маънавиятини ўзгартирадиган омил вазифасини ўтайди.

3) норасмий улфатлар – инсон учун психологик механизм ролини бажарувчи яна бир омил улфатлар даврасидир. Улфатлар одатда шахсий майли, қизиқиши, интилиши, орзу-истаги, мақсади, қарашлари, ёши ва хулқи бир-бирига мос тенгдошлардан иборатдир. Кўнгилчанлик, дўстлар раъйига қарши бормаслик туфайли ёшлар характерида ўзгаришлар юзага келади. Юксак ҳислар, барқарор зътиқод, илмий дунёқараш, ички кечинмалар, мустақиллик ва ташаббускорлик туйғулари поймол бўлади, яъни «Дўстинг учун захар ют» кабилида иш тугилади. Натижада масъулиятсизлик, юзакилик, лоқайдлик, иккиюзламачилик, бевафолик сингари иллатлар таркиб топа бошлайди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, улфатлар даврасида янги фазилатларни ишбилармонликни, амалий кўникмаларни эгаллаш имконияти ҳам бўлади. Шу боисдан улфатчиликка фақат маишат нуқтаи назаридан ёндашмай, унинг мазкур имкониятларидан фойдаланишга ҳам ҳаракат қилиш айни муддаодир.

Ёшлик даври инсоннинг куч-қувватга, орзу-ҳавасга, ижодий режаларга, излаш ва изланишларга, ақлий имкониятларга бой давридир. Келажак тақдири, мўл-кўлчилиги, фаровонлиги, кудрати, маданияти – ёшларга боғлиқ, шунинг учун уларнинг истиқбол режалари, яратган лойиҳалари, шаклланаётган маънавий ва руҳий олами ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак.

Етуклик даврининг биринчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

Камол топишнинг бу босқичига 28–35 ёшлардаги эркак ва аёллар кирадилар. Етуклик даврида одам ўзининг барча куч-қуввати, қобилияти, ақл-заковати, ички имкониятларини ўз касбига, ижтимоий фаолиятига, жамоат ишларига тўла сафарбар қила олади. Эркак ва аёлларнинг бу даврда меҳнат ва ижтимоий фаолиятда муайян тажрибага эгаллиги уларни истиқбол сари етаклайди. Етук шахснинг бошқаларга муносабати, уларни баҳолаши, динамик стереотипида сезиларли ўзгаришлар бўлади. У энди фақат ўзининг хатти-ҳаракати учун эмас, балки бошқа одамларнинг қилмишлари учун ҳам жавобгарлигини англай бошлайди, айниқса, ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёшларнинг, ўз фарзандларининг хулқ-атвори, юриш-туриши учун ҳам жон куйдиради, уларга имконият борича ёрдам беришга интилади.

Бошқа ёш даврларидаги каби мазкур даврда ҳам муайян даражада **инқироз** бўлади. Бу даврда инсон қандай ишларни амалга оширишга, қайси имкониятлардан фойдаланмагани, айрим хатолар, тушунмовчиликлар сабабли, кўнгилсизликлар вужудга келганлигини англай бошлайди. Ўзига ўзи ҳисоб бериш шу даврнинг муҳим психологик хусусиятларидан биридир. Организмдаги айрим ўзгаришлар, умрнинг тез ўтиши кишини қаттиқ ташвишга ва изтиробга солади. У бундан кейинги ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан унумли фойдаланишга қарор қилади. Айрим орзу-истакларини амалга ошириш учун жисмоний ва руҳий имкониятлари етишмаслигини англаш унинг психикасида «турғунлик» туйғусини вужудга келтиради.

Етуклик босқичида жисмоний ва ақлий имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш кўникмаси пайдо бўлади. Бу ҳол бутун куч-қувват, ақлий, зўриқиш, ирода кучи, асаб таранглашуви ҳисобига эмас, балки муайян кўникма, малака ва маҳорат асосида рўй беради.

Етукликнинг турли даврларида камол топиш жабхаларининг ўзаро муносабатини тадқиқ қилган Б. Г. Ананьев лабораторияси ходимлари 29-32 ёшларда Функционал даражанинг ошиши 46,2; барқарорлашуви 15,8; функционал даражанинг пасайиши 38,0; 33-35 ёшларда эса бу кўрсаткичлар мос равишда 11,2; 33,3 фоиз, 55,5 фоизни ташкил қилишини аниқлашган.

Ю. Н. Кулюткин тадқиқотининг натижасига қараганда, 30-35 ёшларда диққат 102,8; хотира 99,5; тафаккур 102,3 бирликка баравардир. Етуклик даври фаолиятининг маҳсулдорлигини ўрганган Г. Леман унинг чўққиси кимёгарларда 30 ёш, математикларда 30-34, геологлар ва астрономларда 30-35 ёш эканлигини ва ўртача маҳсулдорлик чўққиси 37 ёшда бўлишини қайд қилган.

Психофизиолог С. В. Кравчуков кўзнинг фарқлаш сезгирлиги ёшга қараб ўзгаришини 4 ёшдан 80 ёшгача бўлган одамларда текшириб, сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача, сезгирликнинг барқарорлашуви 25-50 ёшгача давом этиши мумкинлигини аниқлаган.

3. Ф. Есарева олий мактаб ўқитувчилари ақлий фаолиятининг маҳсулдорлиги муаммосини тадқиқ қилиб, кандидатлик диссертациясини ёклашни математиклар 26, психологлар 32, филологлар 34, тарихчилар 31, физиклар 30, биологлар 32 ёшда амалга ошириши мумкинлигини аниқлаган. Камолотнинг биринчи босқичидаги етук кишиларда ижтимоий фаолиятда қатнашиш истаги 30 ёшда 18,3 фоиз, 35 ёшда 6,2 фоизни ташкил этади (В. Шевчук). Демак, ижтимоий ташкилотлар фаолиятида қатнашиш кўлами торайиб боради.

Бу даврда эркак ва аёлларнинг тафовутлари намоён бўлади: жисмоний, жинсий, руҳий камолотда аёллар илгарилаб келган бўлсалар, энди эркаклар олдинга ўтиб оладилар ва бу ҳол инсон умрининг охиригача сақланиб қолади.

Мазкур ёшда шахсий ҳаётдаги ютуқлар, ғалабалар ёки муваффақиятсизликлар кишининг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир этади. Натижада унда такаббурлик, мағрурлик ҳислари пайдо бўлади, ўзининг бошқалардан устун кўя бошлайди ёки аксинча, ҳаёт захматлари унинг пессимист, нарса ва ҳодисаларга нисбатан лоқайдлик туйғусини вужудга келтиради. Лекин ҳар иккала кўринишга эга бўлган руҳий ҳолат ҳам оила аъзолари, тенгқурлари, меҳнат жамоаси аъзоларининг таъсири орқали аста-секин муайян йўналишга тушиб қолади.

Умуман, камолот босқичидаги одамлар истиқбол режаси билан яшашга ҳаракат қиладилар, воқеликка, турмуш икир-чикирларига, табиат, жамият, коинот ҳодисаларига бефарқ қарамайдилар, имкони борича хотиржамлик, тотувлик, тинчлик, дўстлик, дунё лаззатларидан оқилона фойдаланиш туйғуси билан яшайдилар.

2. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

Етуклик даври 36-55 (60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятни қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги ҳислат намоён бўлади. Улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қувиб юрган бўлсалар, энди меҳнат маҳсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга, ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон кадр-қиммати, теварак-атрофга, ўзларига ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий ҳодисаларга вазмин, сабр-тоқат билан ҳаёт тажрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар. Ҳар бир нарсанинг нозик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини билдирадилар. Ҳаётда қўлдан бой берган имкониятлари, хато ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес қабилда иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрнинг бирор дақиқаси беҳуда ўтишига ачинадилар, ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиришга интиладилар.

Етуклик даврининг иккинчи босқичида қарилик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45–50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу чегара турлича, масалан, у бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврининг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаётган оила муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитга жўғрофий иқлим ва ҳоказоларга ҳам боғлиқдир. Мазкур ёш даврининг ўзгарувчанлигини инсоннинг биологик, ижтимоий ва тарбиявий омиллари (ирсий аломат, ижтимоий муҳит, узлуксиз тарбиявий таъсир) белгилайди.

Ю. Н. Кулюткин бир хил ёш давридаги одамларда ҳар хил жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, хусусиятларнинг ўсиши, ўзгариши баравар эмас, балки уларнинг бировда олдин хотира, кейин тафаккур, бошқа бировда, аксинча, ривожланишини, бир психик жараённинг заифлашуви, иккинчисини жадал суръат билан ўстиришини уқтиради.

Шахснинг ўз ички имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши фаолиятнинг барча турларида маънавий ва руҳий жиҳатдан ўзини англашини янада такомиллаштиради. Етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг ўзлигини англашдаги «Мен» уч хил кўришдан ифодаланади: «Мен» кўпинча «Мен – образ» шаклида ўзи томонидан талқин қилинади. Шахснинг «Мен – образи». 1) ретроспектив «Мен»дан иборат бўлиб, ўтмишдаги ўзлигини акс эттиради; 2) актуал «Мен» сифатида тасаввур этилиб, ўзининг ҳозирги даврини ифодалайди; 3) идеал «Мен» образи эса яқин келажақда ўзининг қандай тасаввур қилиш туйғуси билан боғлиқ ҳолда яратилади. Шунинг учун ўз

имкониятларини ҳаётда тўла сафарбар қялиш истаги ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида ўзининг ўтмиш образини ҳозиргиси билан солиштириб, шахсий идеал моделини вужудга келтиради, шахс мазкур моделга асосланиб, турмуш режаларини, хатти-ҳаракат мақсадини, усул ва воситаларини танлай бошлайди. Инсоннинг ўтмишидан ҳозирги кунга, ҳозирги кундан келажакка интилиши ўзини англашнинг бош мезони ҳисобланади. Ўзлигини англашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ўзини ўзи баҳолаш, назорат қилиш, текшириш, қўлга олиш, ўзига буйруқ бериш кабиларда акс этади. Ўзини англаш кўпинча, ўзига бошқа кишилар: а) ёши улуғ одамлар; б) тенгдошлари; в) ўздан кичик одамлар нуктаи назаридан қарашда кўринади. Мазкур ёш давридаги одамларнинг кўриш майдонини ўрганган ва М. Д. Александровалар 36-50 ёшли эркаларда кўриш чегараси қуйидагича эканини аниқлаганлар: нормадан ортиқ 4 фоиз, нормада 53 фоиз, қолганлари нормадан кам.

Қатор олимлар (Клапаред, Майлс, Беллис, Филип) мазкур ёшдагиларнинг товуш ва ёруғликдан таъсирланиш вақти ўзгаришини ўрганганлар. Олинган маълумотлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фульдс, Равен, Пако каби тадқиқотчилар интеллектнинг мантикий қобилиятини текширишиб, 30 ёшда 96, 40 ёшда 87, 50 ёшда 80, 60 ёшда эса 75 фоиз бўлишини аниқлаганлар.

3. Ф. Есарева олий мактаб ўқитувчиларининг ижодий фаолияти хусусиятларини ўрганиб, докторлик диссертацияларини математиклар 33, психологлар 46, филологлар 46, тарихчилар 47, физиклар 37, биологлар 40 ёшда ёқлашларини аниқлаган.

Умуман етуклик даврининг иккинчи босқичига мансуб кишилар бир томондан, бутун имкониятини меҳнат ва ижтимоий фаолиятларга бағишлагани билан, иккинчи томондан, ижтимоий фаолликлари сусайиб бориши билан фарқланади. Чунки инсоннинг кексайиши ҳам қувончли, ҳам ўкинчли дамларга, кечинмаларга, ҳис-туйғуларга сероблиги билан бошқа ёш даврдаги одамлардан ажралиб туради. Хотиржам дам олиш истаги билан ижтимоий фаолиятдан узоқлашиш туйғуси ўртасида инқироз вужудга келади. Қандай қарорга келиш, яъни меҳнат жамоаси билан алоқани узмаслик ёки мутлақо ижтимоий фаолиятдан четлашиш муайян ҳолатлардаги мотивлар курашига боғлиқдир.

Ҳозирги замон кишиларининг ўртача умр кўриши ХХ аср бошларидагига нисбатан қарийб бир ярим-икки марта узайганлиги, етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг жисмоний бақувватлиги, маънавияти ва руҳияти тетиклиги ижтимоий фаолликни сусайтириш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Демак, уларнинг ишчанлиги, ақлий қобилияти, касбий маҳорати, турмуш тажрибаси, онгининг юксаклиги, маънавиятининг бойлиги, руҳиятининг софлиги янги зафар, меҳнат қувончлари сари дадил қадам ташлашга тўла қафолат беради.

Мавзу: ПСИХОГЕРОНТОЛОГИЯ – КЕКСАЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча.
2. Кексайиш давридаги шахс психологияси.
3. Кексалик давридаги шахснинг психологик хусусиятлари.
4. Узоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари.

1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми эканини илмий жиҳатдан С. Холл асослаган бўлсада, лекин бу йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида Марк Туллий Цицерон («Қатта Катон ёки кексайиш ҳақида» асарида), И. И. Мечников («Оптимизм этюдлари» китобида), Ўрта Осиё алломалари донолик, донишмандлик ҳақидаги дурдоналарида фалсафий фикр ва мулоҳазаларни билдирганлар. Америкалик психолог С. Холл (1846-1924) «Кексайиш» монографиясида амалий ва методологик аҳамиятга молик қатор ғояларни илгари сурган. Ўша асар кенг илм аҳли ичига тез ёйилишига қарамай, унинг издошлари бирданига кўпаймади.

Йигирманчи асрнинг 30 йилларидан бошлаб кексалик даврига оид тиббий-биологик тадқиқотларнинг кўпайиши, шунингдек, инсон камолотига шахс сифатида ёндашишнинг пайдо бўлиши психогеронтологиянинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатди. Ана шу тариқа

кексаишга тиббий, ижтимоий жиҳатдан ёндашиш билан бир қаторда психологик жабҳаси жиҳатдан ёндашиш ҳам вужудга келди ва психогеронтологиянинг тадқиқот соҳаси кенгайиб борди, шу соҳа бўйича инглиз тилида махсус журналлар чиқа бошлади. Илмий изланишларнинг аксарияти кексаиш давридаги одамлар шахсининг хусусиятлари, диққати, хотираси, тафаккури, ақл-заковатига бағишланган бўлиб, бошқа психик ҳолатлар, жараёнлар жуда кам тадқиқ қилинган. Ҳозир кексаиш психологияси ҳам геронтологияга, ҳам ёш психологияси соҳасига тааллуқли деган икки хил илмий назария мавжуд, ваҳоланки, улар ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини доимо илмий ахборот ва маълумотлар билан бойитиб туради.

Психогеронтология фанида геронтология, инволюция, гериатрия, герогигиена, гетерохронлик каби илмий тушунчалар мавжуд:

Геронтология – грекча сўз бўлиб – кексаишнинг, кексаликнинг келиб чиқиши демакдир.

Гериатрия сўзи кексайган инсон шахсини даволашни билдиради.

Инволюция тушунчаси эволюциянинг тескараси бўлиб, ўсишдан орқага қайтишни ифодалайди.

Герогигиена – кексайган одамнинг саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш соҳасидир. Герогигиена кекса одамларда асаб рухий касалликларнинг олдини олиш учун хизмат қилади.

Гетерохронлик – бир хил ёшдаги одамларда рухий жараёнларнинг турлича (ҳар хил вақт ва муддатда) намоён бўлишидир.

Психогеронтология фанида геронтогенезнинг эволюцион омиллари қаторига И. В. Давидовский наслий, экологик, биологик, ижтимоий аломатларни киритади. Д. Бромлей инсонни қарши цикли учта босқичдан иборат бўлишини таъкидлайди: 1) «ишдан, хизматдан узоқлашиш» (истеъфо) –66–70 ёш; 2) кексалик (70 ва ундан катта ёш), 3) мункиллаган кексалик (ҳаста кексалик ва ўлим) максимум 110 ёш. Шу билан бирга кексаишнинг қонуниятлари ҳам кашф қилинган, улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гетерохронлик (ҳар хил вақтликлик) қонуни; 2) ўзига хослик қонуни; 3) хилма-хиллик қонуни.

И. В. Давидовский «Кексаиш нима? номли асарида таъкидлаганидек, инсон 50-60 ёшга тўлганда ёки ундан ошган чоғида етукликнинг кечиккан даврига кириб келади. Шу ёшдаги одамларнинг ўлимини XVIII асрдаги тенгдошлари билан таққосланса, уларнинг яшаш ва меҳнат қилиш имконияти 75 ёшгача узайиши мумкин. Чунки ҳозирги кунда нафақани белгилаш ҳақиқий биологик қариш ёшидан 15-20 йил илгарилаб кетган. Бу ҳол ақлий меҳнат билан шуғулланган зиёли одамларда яққол кўзга ташланади. И. В. Давидовскийнинг фикрича, узоқ умр кўрувчилар асосан озғин, фаол, ҳаракатчан одамлар бўлиб, ҳаводан эркин нафас олишни жуда ёқтирадилар, организм фаолиятига дахлдор тинка қуритар касалликлардан ҳоли бўладилар.

Тадқиқотчи П. П. Лазерев 1928 йилда умр ўтиши билан кўрув аппарати марказий этнологиясининг хиралашувини айтган эди. Кейинчалик, 1967 йилда америкалик психолог Грегори бу фикрни тажрибадан ўтказди ва инсон кексаиши билан рецептор аппаратининг оптик функцияси заифлашади, кўрув сезгиси ва идрокни хиралаштиради, деди. Кўзнинг рангни сезиши ёш улғайиши билан ўзгариб боради, ҳатто, рангни ажратиш қобилияти сезиларли даражада пасаяди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ранг ажратиш, спектр нурларининг ёйилиши ибн Сино томонидан тушунтириб берилган.

Психогеронтологик нуқтаи назардан сезиш вақтини тадқиқ қилган Е. Н. Соколов, Е. И. Бойко, А. Р. Луриялар сезиш вақти ёш даврининг информатив стимул функциясидан бошқа нарса эмас дея хулоса чиқарадилар. Улар сезиш вақтининг эгри чизиқли кўрсаткичларини схема тарзида ишлаб чиқиб, кексалик даврига хос иккита хусусиятни чуқур таҳлил қилдилар. Худди шунга ўхшаш маълумотлар Д. Биррон, Д. Ботвинник тажрибаларида ҳам олинган.

Психогеронтологияда кекса эркак ва аёлларнинг психологик хусусиятларини ўрганишда кўпроқ тест (синов) дан фойдаланилади. Тестлар ўз мақсади, моҳияти ҳамда тизимига биноан бир нечта кўринишга эга:

1) мақсадга йўналтирилган, билим ҳажмини аниқловчи стандарт тестлар – имтиҳон-синов варақаси;

2) инсоннинг ақл-заковатини ўлчашга мослаштирилган ақл тест лари;

3) инсон шахсининг фазилатларини текширишга мўлжалланган тестлар;

4) инсон истеъдоди, иқтидори ҳамда қобилиятининг даражасини аниқлашга қаратилган тестлар.

Кексайиш даврида одамлар психологиясини ўрганиш тестлар ёрдамида амалга оширилиши синалувчиларда иродавий куч-қувват сарфлаш, ақлий зўриқиш, асабий танглик ҳолатларини камайтириш учун хизмат қилади, тажрибада вақтдан тежамли фойдаланиш имкониятини яратади. Шу билан бирга тестлар кишиларда (ранг-баранглиги учун) қизиқиш, табиий майл, шуғулланиш ҳис-туйғусини уйғотади. Тестлар билан ишлашда вақт чекланганлиги сабаблар айрим нуқсонларга йўл қўйилади, лекин уларни айнан ўша синалувчиларда муайян вақт ўтгандан кейин такрор ўтказилса, камчиликлар барҳам топиши мумкин. Кексалар психологиясини тадқиқ қилишга оид тажрибаларда психогеронтологиянинг айрим усулларида кенг фойдаланилмоқда.

Биологик кексайиш. Нафақа ёшига тўлган кишиларнинг ишни давом эттириш истаги ва улардан фойдаланиш эҳтиёжи тиббиёт ва руҳият илми олдида бир қанча талаблар қўяди. Бу талаблар М. Д. Александрова ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, 60 ёшдан ошган одамларнинг соматик сихатлилиги уларнинг ишлаб чиқишда қатнашишига қанчалик имкон беришини, инсоннинг руҳий саломатлиги ишлашда қай даражада ёрдамлашувини, соғлом кекса одамнинг психофизиологик функциялари, психик жараёнлари, шахсий хусусиятлари ва касб-корлик учун зарур талабларга мос келиш-келмаслигини аниқлашдан иборатдир. Бу усулда бир қанча элат, жамоа, худуднинг худди шу ёшдаги аҳолиси билан солиштирилади.

Асаб системасининг қариши. В. Д. Михайлова-Лукашева, М. М. Александровская каби олимларнинг физиологик ва гистологик тадқиқотларида кексаларнинг асаб системаси, бош мия тузилиши ўзгариши ўрганилган бўлиб, бу ҳол макроскопия ва микроскопия маълумотлари асосида ифодаланган.

Макроскопия маълумотларига кўра: а) кексалик даврида миянинг оғирлиги 20–30 фоиз енгиллашади; б) бир даврнинг ўзида мия билан калла суягининг ҳажми ўртасида диспропорция кучаяди; в) кексайиш даврида мия бурмалари камаяди ва ариқчалари кенгаяди: кузатилади, булар айниқса мия қобиғининг пешона қисмида яққол кўринади ва етук ёшдаги одамларга қараганда 3–4 та йўл қисқаради; г) миянинг зичлиги ортади.

Микроскопиянинг натижаларига биноан: 1) нерв ҳужайраларининг умумий миқдори камаяди, бу ўзгариш қобиғининг III-V зоналарида аниқ билинади; 2) Пуркинье ҳужайраларининг миқдори кескин камаяди, ҳужайраларнинг йўқолиши етук кишиларга нисбатан 25 фоиз кўп бўлади; 3) нерв ҳужайралари ажинлашади: ядро эса нотўғри кўринишга эга бўла бошлайди; 4) нерв толалари йўғонлашади; 5) хабар олиб борувчи йўлда миелин толаларининг миқдори озаяди.

Сенсор-перцептив функцияларнинг қариши. Кўриш Функциясининг ёш даври динамикасига бағишланган қатор тадқиқотлар мавжуд бўлиб, америкалик психолог Крук тадқиқотининг маълумотларига қараганда, агар вақт ҳеч бир чекланмаса, кўрув стимуллари идрок қилиш 20–50 ёшли одамларда бир текис, аниқ ва тўғри амалга ошиши мумкин. Мабодо вақт чекланган бўлса, идрок қилинаётган жисм қисқа вақт намойиш қилинса, кўзғатувчинининг кучи ўзгариб турса, ёшлар билан катталар ўртасида кескин фарқ вужудга келади. Оддий турмушда бу ҳол жисмларга узоқ муддат термулиш имконияти ва сунъий ёруғликдан фойдаланиш кўрув идроки пасайишининг олдини олади ва муваққат узилишни барҳам топтиради.

Бир гуруҳ психологларнинг уктиришича, идрок функциясидаги ёш даврига боғлиқ пасайишнинг асосий сабабларидан бири мия пўстининг гностик зонасидаги нейронлар миқдорининг камайишидир. У. Майлс ва А. Уелфорд унинг пасайишини айтганлар.

Эшитиш. Эшитиш қобилятининг энг юқори даражасини 14-15 ёшларга тўғри келади, ундан кейинги камолот даврларида биров пасайиш юз беради. Кўпгина олимларнинг фикрича, инсон ёшининг улғайиши билан эшитишнинг заифлашуви мўътадил ҳолат ҳисобланиб, организмнинг биологик қариши билан узвий боғлиқ равишда кечади. Ишлаб чиқаришдаги кучли шовқин одамнинг эшитиш қобилятини ёмонлаштиради. Эшитиш укувини йўқотиш эркаларда аёлларга қараганда кўп учрайди.

Таъм билиш сезгисида ҳам ёш улғайиши ва кексалик туфайли айрим ўзгаришлар вужудга келади. Масалан нордон, ширин ва аччикни сезиш 50 ёшгача кескин ўзгармасада, лекин ундан кейинги ўсиш даврида маза сўрғичлари миқдорининг камайиши эвазига сезги чегараларининг кенгайиши содир бўлади.

Ҳид сезгирлигининг ўзгаришига асосий сабаб нерв учлари ва толаларида қарахтлиқнинг бошланишидир. Бундан ташқари, ҳид билиш сезгирлиги камайишининг сабаблари ҳавонинг

ифлосланиши, захарли ва қўланса ҳидли моддалар билан нафас олиш, чекиш, озиқ-овқатда А витамини етишмаслигидир.

Кексайганда оғриқ ва тери-туюш сезгирлиги ҳам пасаяди. Тебраниш сезгирлиги ҳам ёш ўтган сари ёмонлашади, орқа миянинг орқа қисмларидаги дегенатив ўзгариш ана шу ҳолатни келтириб чиқаради.

3. Кексайиш давридаги шахс психологияси

Кексайиш даврига 61(56)-74 ёшли эркак ва аёллар кирадилар. Бу даврдаги кишилар хилма-хил хусусиятлари, шахслараро муносабатлари билан бошқа ёш даврлардагилардан ажралиб туради. Мазкур ёшдагиларни шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин: а) мутлақо истеъфога чиққан, ижтимоий фаол бўлмаган эркак ва аёллар; б) нафақахўр эркак ва аёллар, лекин ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу жабҳаларида фаолият кўрсатаётган кексалик аломатлари босаётган одамлар. Уларнинг ҳис-туйғулари яшаш тарзига мувофиқ намоён бўлади. Уларнинг ҳис-туйғулари вужудга келиши жиҳатдан икки хилдир: 1) барқарор кайфият, хотиржамлик туйғусига эга бўлган, ўз кадр-қимматини сақлаётган, нуфуз талаб эркак ва аёллар:

2) кайфияти барқарор, осойишта хулқ-атворли, оила муҳитининг сардорига айланган, табиат ва жамият гўзалликларидан баҳраманд бўлаётган, ижтимоий фаолиятдан қарийб узоқлашган, қариллик гаштини сураётган кишилар. Уларнинг бир гуруҳи моддий бойлик маънавият билан қўшиб олиб боришга интилсалар, бошқалари тўпланган моддий бойлик билан қаноат ҳосил қилувчилар, қолган умрини хотиржам, заҳмат чекмай ўтказишга аҳду паймон қилган эркак ва аёллардан иборатдир. Мазкур ёшда юзага келадиган инкироз ҳам мана шу иккала омилнинг маҳсули ҳисобланади.

Кексайиш даврида биологик органнинг заифлашуви психик жараёнларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Рухий кексайиш аломатлари аёлларда эртароқ пайдо бўлади. Эркак ва аёллар ўртасидаги фарқлар борган сари яққол кўзга ташлана бошлайди. Бу фарқлар билиш жараёнлари (сезги, идрок, хотира, тафаккур), ахлоққача (фаросатлилик, ҳушёрлик, ҳозиржавоблик, топқирлик) ва ақл-заковат (ақл, билим, ижтимоий тажриба, маҳорат, ижодий фаолият, барқарор малака) каби руҳий ҳолатларда ўз аксини топади. Аёлларнинг заифа деб номланиши ҳам бежиз эмас, чунки жисмоний заифликдан ташқари бошқа руҳий кечинмаларда ҳам беқарорлик сезилиб туради (кўз ёши қувончдан бўлса ироданинг заифлигини кўрсатади, ғам-ғусса, ўқиниш, туғён сабабли бўлса ҳис-туйғуни бошқариш имконияти йўқлигини кўрсатади. Аёлларнинг табиий азобдан (туғиш, бола тарбияси) ташқари хизмат, оила ташвиши, юмуши, меҳр-муҳаббатга оташлиги, нозик қалби ташқи кўзгатувчиларга тез жавоб берувчанлиги жиҳатдан эртароқ қаришга олиб келади (асаб системасининг бузилиши, иродавий зўриқиш, ақлий танглик ҳолатлари).

Психологлар кексайиш давридаги эркак за аёлларнинг руҳий дунёсини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борганлар. Америкалик В. Шевчук мазкур ёшдаги одамларнинг ижтимоий фаолиятда қатнашиши хусусиятини текшириб, 65 ёшлиларнинг 24,1 фоизи, 70 ёшлиларнинг 17,4 фоизи, 75 ёшларнинг 7,7 фоизи ижтимоий фаолиятдан воз кечганлигини аниқлаган. Олий мактаб муаллимларининг илмий маҳсулдорлиги динамикасини тадқиқ қилган М. Д. Александрова математика, физика, биология, психология ва бошқа соҳаларнинг вакиллари ўртасида кексайишнинг биринчи босқичида (61-66 ёшларда) бир оз фарқ мавжуд бўлсада, унинг иккинчи босқичида (67-72 ёшларда) ўша тафовут ҳам йўқолиб боришини таъкидлайди. Америкалик психолог Д. Векслер кексайишда ақлни ўлчаш учун 1939 йилда махсус тест ишлаб чиққан ва «Катта кишилар ақлини ўлчаш ва баҳолаш» номли китобида тест ўтказиш усулиятини батафсил баён қилган.

Д. Векслер тавсия қилган формулага биноан ҳар қандай ёшдаги шахснинг ақлий камолот даражасини мазкур ёшга муносиб тарзда ишлаб чиқса бўлади. Бунинг учун муаллиф ақл коэффиценти атамасидан фойдаланади:

Д. Векслер шкаласи бўйича АД – ақлий кўрсаткичини, КД (кексайиш даражаси) эса шахснинг календарь ёшини англатиб келади.

«Векслер батареяси» 11 та субтестдан иборат бўлиб, улардан 7 таси вербал (сўзлардан тузилган), 4 таси новербал (аломатлардан иборат) дир. Барча кўрсаткичлар бўйича энг юқори натижага 15-25 ёшлилар, бошқа маълумотларга кўра 26-29 ёшлилар эришадилар: кейин 40-45 дан аста-секин пасайиш бошланади: 60-65 ёшларда бу кўрсаткич янада куйига тушади.

Д. Векслер кескин ўзгарувчан ва кам ўзгарувчан ёш даври функцияларига алоҳида эътибор беради. Биринчисига қисқа муддатли хотира, ўхшашлик, символлар, Косс кубчалари: иккинчисига – луғат бойлиги, умумий маълумотлилик, расм тузиш (тартибга келтириш маъносида), тугалланмаган расмларни идрок қилиш киради. Мазкур вариациялардан фойдаланиб, экспериментал психологияга янги кўрсаткич киритишни таклиф қилади, у детериорация коэффиценти деб атайди.

Д. Векслер тести тўғрисида ҳар хил танқидий мулоҳазалар мавжуд бўлсада, лекин муаллифнинг ёшларга татбиқ қилган тести уларнинг ақлий тайёргарлиги даражасини, ўқишга уқувлигини билдирса, кексаларда у ҳаётини тажрибаларга асосланган донишмандликни англатади, деган фикр тўғридир.

4. Кексалик давридаги шахснинг психологик хусусиятлари

Кексалик даврига 75-90 ёшдаги эркак ва аёллар (бува ва бувилар) киради ва бундай одамларнинг бошқа ёш давларидаги одамлардан кескин фарқланадиган хусусиятлари яққол кўзга ташланади. Кексаларни жисмоний ва ақлий фаолликка мойил ҳамда пассив турмуш тарзига кўниккан қариялар гуруҳларига ажратиш мумкин. Ижтимоий фаоллик фахриялар жамоасида, касбий жамоалар фаолиятида қатнашишда ўз ифодасини топади.

Кексалик даврида фоний дунёдан умидсизлик туйғуси пайдо бўлади ва бу ҳол фаолликни, истиқбол режаларини тузишга интилишни сусайтиради. Лекин «Ўғлимни уйлантирсам, дунёдан армоним йўқ» қабилидаги мулоҳазалар доимий одатга айланиб қолган. Кексаликнинг иккинчи муҳим хусусияти бетобликда, васият қилиш, қариндош-уруғлардан рози-ризолик тилашишдир. Жисмоний ҳаракат имкониятига эга бўлган қариялар меҳнат қилишга интиладилар, бироқ унинг маҳсулидан кўнгиллари сира тўлмайди. Улар тарихий воқеаларни тирик гувоҳ сифатида батафсил баён қилиб берадилар. Нутқдаги жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда (айрим мантиқий боғланишдаги нуқсон, талаффузнинг бузилиши) кенг қўламдаги ахборотларни ўзгаларга узатиш имкониятига эга.

Биологик қариш психик жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятлар ва хатти-ҳаракатларда кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Аксарият сезги органлари заифлашади, асаб системаси кучсизланади, маълумотларни қабул қилиш (хотира) ва уларни қайта ишлаш, моҳиятини англаш (тафаккур), у ёки бу ҳолатларга нигоҳини тўплаш ва унда муайян муддат тутиб туриш (диққат) қийинлашади. Ироданинг кучсизланиши оғриқ сезгиларига нисбатан бардошлилик туйғусини емира бошлайди. Натижада ташқи таъсирни қабул қилишда диққатни саралаш хусусияти ўз аҳамиятини йўқотиб бориши сабабли қари одам бола табиат аразчан, кўнгли бўш, ҳиссиётга берилувчан характерли бўлиб қолади. Шунинг учун улар билан мулоқотга киришишда мазкур шахснинг сифатларини ҳисобга олиш, мақсадга мувофиқдир. Хотиранинг заифлашуви қарияларда хаёлпарастлик иллатини келтириб чиқаради, кўпинча эса олиб қолиш, эса сақлаш ва эсга тушириш ўртасида кўпгина сабабларга кўра номутаносиблик туғилади, натижада унутиш жараёни кучаяди. Диққатни муайян объектга тўплай олмаслик оқибатида бирон фаолият тури устида узоқ машғул бўла олмаслик вужудга келади. Нарса ва жисмларни нотўғри идрок қилиш, яъни иллюзиялар кўпроқ ўрин эгаллайди. Монокуляр ва бинокуляр кўришда хилма-хиллик юзага келади. Характер хислатларида чекиниш, ҳадиксираш, ишончсизлик хислари етакчи роль ўйнай бошлайди.

Америкалик психологлар Френд ва Забеклар кексалик даврида тафаккурнинг танқидийлигини ўрганишда тафаккурнинг объекти торайиши ва кескин рад қилиш кучайишини аниқлаганлар. Д. Бромлей қарияларда ижодий тафаккурнинг пасайиши, ўта қийинчилик билан янги шароитга мослашувини ва догматизмга асосланишини топган.

Соғлом қарияларда донишмандлик умрининг охирига нафасига қадар сақланиши тажрибаларда қайд қилинди. Психопатологик ҳолатлар барча қариялар учун мажбурий босқич эмаслиги ҳам тасдиқланган.

Кексалик даврида, умуман аёллар билан эркаклар ўртасидаги донишмандликда фарқ мавжуд бўлса ҳам, лекин қариялар орасидаги донишмандлик, донолик хислатлари ҳам иккала ҳам жинсга хосдир. Шунинг учун иккала жинс ўртасида биологик қаришда тафовут мавжуд бўлсада, лекин руҳий хижатдан заифлашув жараёнида ўзаро яқинлик ҳукм суради.

Г. Леман ўз тадқиқотларида турли соҳалардаги мутахассислар фаолиятини таҳлил қилиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини атрофлича ифодалаган. Масалан, француз рассоми Клод Моне

50 ёшда 86 ёшигача ижодий қувватини сира бўшаштирмай, сермахсул меҳнат қилган. Унинг ижодида ҳеч қандай тушкунлик рўй бермаган. Г. Леман ўз тадқиқотларида ижодий фаолликнинг ўзига хос кўринишларини ёзувчи мисолида ўрганган. Муаллиф ҳинд ёзувчиси Р. Тагорнинг ижодиётини таҳлил қилиб, унинг ижод чўққиси 69 ёшда бўлганини аниқлаган (ёзувчилар ижодиёт чўққиси 34 ёшда, 43 ёшда ҳам учрайди). Р. Тагорнинг 25 ёшида ёзган «Келин» шеъри билан 78 ёшда ёзган «Сароб» асари ўртасидаги ўхшашлик ва устунлик чуқур ифодаланган.

Г. Леман бастакор И. С. Бах (1685–1750) ижодиётини текшириб, унинг дурдона асарлари кексаликда яратилганини аниқлаган. Г. Леман ўз тажрибаларида ҳуқуқшунослик, ҳисобчилик касбларидаги шахсларни ўрганиб, улар ижодиётини муҳим жиҳатларини очиб берган.

Кексалик ёшидаги чол ва кампирларда ўз шахсиятига янгича муносабатлар пайдо бўлади. Кўпинча улар ўзларини камроқ безовта қилишга, жисмоний куч-қувватни аяшга, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга одатланадилар, организмларининг толиқишига йўл қўймайдилар, иложи борича нутқ фаолиятига камроқ мурожаат қиладилар, ортиқча ахборотларни қабул қилмайдилар. Шунинг учун кексайганда «жон ширин бўлиб қолади».

Кексаликда эр-хотин ўртасидаги муносабат янада мустаҳкамланади, янги шакл ва янги сифат касб этади. Мулоқот кезида барча таассуротлар, маълумотлар, кечинмалар, ҳис-туйғулар юзасидан фикр алмашадилар. Бир-бирларини қўмсаш, ҳамдардлик каби юксак туйғулар тотувликни янада мустаҳкамлайди.

Кексалик даврининг яна бир хусусияти бошқа кишиларга, бегоналарга ҳам хайрихоҳлик билдиришдир. Ана шу юксак инсонпарварлик ҳисси туфайли улар ер юзидаги жамики инсон зотига яхшилик тилайдилар. Бу сўнгги юксак туйғу байналмилалчиликнинг табиий кўринишидир. Қариялардаги раҳмдиллик, поклик, орасталик, мулойимлик, самимийлик сингари туйғуларнинг ифодаланиши бошқа ёш давридаги одамлар туйғусига асло ўхшамайди. Шунинг учун «қари билганни – пари билмас», – деган нақл бор.

5. Узоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари

Йирик жаҳон психологлари С. Пако, Г. Оффре, Л. Бине, У. Майнот, Э. Медавир, А. Комфорт, И. В. Давидовский, Б. Г. Ананьев, Н. В. Нагорний, Е. Д. Александрова ва бошқалар узоқ умр кўриш сирларини экологик омиллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Аксарият олимларнинг фикрича, экологик омиллар инсоннинг яшаш шароитига, камол топишига, бевосита ёки билвосита таъсир қиладиган омиллардир. Инсоннинг ижтимоий муҳити шароитлари ичига касб меҳнати, турмуш тарзи, маданияти ва маънавияти кабилар киради.

Жаҳон фани тўплаган маълумотларга кўра очик ҳавода ортиқча зўриқишсиз жисмоний меҳнат билан шуғулланган одамларда ҳаракатнинг тезлиги, қад-қоматнинг тиклиги, маънавий тетиклик, руҳий фаоллик узоқроқ сақланади. Мана шу ҳолат жисмоний тарбия билан доимий шуғулланувчи кишиларда ҳам бўлади.

«Умрни узайтириш муаммолари» номли (1952) китобда доғистонликларда узоқ умр кўришнинг асосий сабаблари қуйидагича экани таъкидланган: 1) Республиканинг тоғли қисмидаги иқлим шароити ва жуғрофий омиллар; 2) суткасига 3–4 марта истеъмол қилинадиган гўшти, ўсимлик мойли ва сутли озиқ-овқатлар, чекишнинг, ичиш ва ортиқча жинсий алоқанинг тақиқлангани; 3) авлодан-авлодга асрлар давомида ўтиб келаётган маданий анъаналар, ўзига хос турмуш тарзи ва унинг хусусиятлари; 4) гигиенанинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиниши ва бутун умр бўйи жисмоний меҳнат билан шуғулланиш; 5) бир маромда ҳам пассив, ҳам актив ҳордиқ чиқариш; 6) аҳоли турмуш даражасининг моддий-маиший жиҳатдан яқинланиши ва ҳоказолар.

С. Пако ва унинг издошлари таъкидлаганидек, кексайиш жараёнида айрим психофизиологик ва психологик жараёнларнинг барқарорлашуви инсон умрининг узайишига, унда ижодий фаоллик узлуксиз давом этишига ёрдам беради, ақлий меҳнат билан доимо шуғулланувчи кекса одамларда мантикий хотира сақланади. Шу билан бирга иқтидорли ва ақлни пешлаш машқлари билан шуғулланган кишиларда ҳам интеллектнинг юксак даражаси сақланиб, бошқа билиш функцияларининг фаолияти бир текис ҳаракатни вужудга келтиради.

Узоқ умр кўришнинг, умр узайишининг муҳим омилларидан яна биттаси касб-корлик фаолиятига боғлиқ психий ҳолатнинг барқарорлашувидир. Ана шу ҳолатга инсоннинг кўриш гидрокида фазони фарқлаш (фазовий тасаввур) қобиляти киради. Француз геронтологи ва

офтальмологи Г. Оффре «Геронтология асослари» (1960) китобидан жой олган «Кўзнинг кексаларга хос ўзгариши» асаарида илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар келтиради. Унинг фикрича, кексаликда пресбиопия (грекча, қариликда кўришнинг заифлашуви) ходисаси рўй бериб, яқинни кўриш ёмонлашади. Г. Оффренинг фикрича, 10 ёшдан кўриш аккомодациясининг кучи пасайиши, агарда 10 ёшда аккомодация кучи 16 диоптрияга (грекча оптик ўлчов) тенг бўлса, 40-45 ёшда 4, кейинчалик эса 1 бир диоптрияга тушиб кетиши мумкин. 50-60 ёшларда аккомодация ўзининг энг куйи даражасига тушади, бироқ шундан кейинги ёш даврларида барқарорлашиб боради. Жаҳон психологияси фани маълумотларига қараганда аккомодациянинг кучи шунчалик камайиб борадики, яқинни фақат кўзойнак билан кўриладиган бўлади. Баъзи манбаларда майда нарсалар билан шуғулланмайдиган, кўзи узоқни кўришга ўрганган одамда аккомодация юксак даражада сақланиши, кўз хиралашуви жуда секин, гоҳо бутунлай рўй бермаслиги мумкин.

М. Я. Ложечникова ва Л. Н. Кулешованинг аниқлашича, ҳайдовчилар, темирйўлчилар, овчиларнинг кўриш сезгирлиги ёшлигида 1 ёки 1,5 бирликка тенг бўлса, узоқ йиллардан кейин ҳам ўзгармаслиги мумкин.

И. В. Давидовский ва Б. Г. Ананьевлар таъкидлаганидек, қариш ва узоқ умр кўриш ўзига хос хусусиятларга эга. Бинобарин умрни узайтиришнинг жуда кўп омиллари бор. Юқорида узоқ умр кўришнинг экологик омиллари ифодаланди, лекин унинг психологик, ижтимоий психологик омиллари, манбалари ва механизмлари ҳам мавжуддир. Умуман айтганда, инсоннинг умрини узайтириш учун шахслараро яхши муносабат, ширин муомала, самимий мулоқот, оилавий тотувлик, асаб системасини асраш, барқарор ҳис-туйғу, ҳамдардлик, психик фаоллик, иродавий тетиклик бўлиши зарур.

Фойдаланиш учун тавсия этиладиган адабиётлар:

- 1. Каримов И. А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. 1997 й.**
- 2. «Таълим тўғрисида»ги қонун Т. 1997 й.**
- 3. Э. Ғозиев. Психология. Т. 1992 й.**
- 4. Э. Ғозиев. Олий мактаб психологияси. Т. 1996 й.**
- 5. В. Каримова. Психология. Маърузалар матни. Т. 2000 й.**
- 6. Е. А. Рогов. Настольная книга практического психолога. М. 1999г**
- 7. Э. Ғозиев. Психология. Т. 2002 й.**
- 8. И. Кон. Психология ранней юности. М. 1994 й.**
- 9. Қ. Турғунов. Психология терминларининг русча-ўзбекча луғати. Т.**
- 10. В. Каримова. Психология. Т. 2002 й.**

